Al treisprezecelea trib:

KHAZARII

ARTHUR KOESTLER

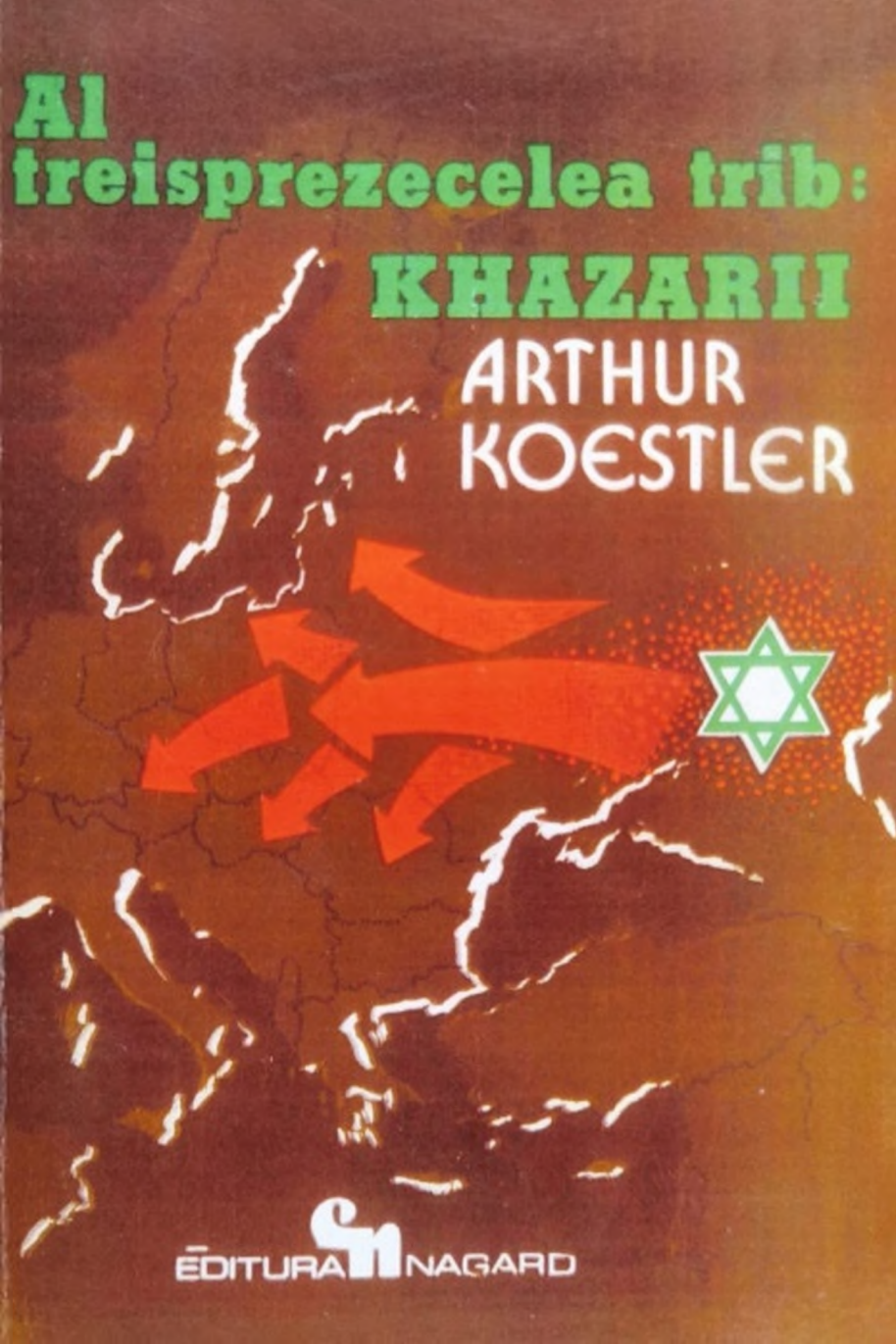

EDITURA NAGARD

Coperta de TRAIAN ALEXANDRU FILIP

ARTHUR KOESTLER

AL TREISPREZECELEA TRIB

Imperiul khazarilor şi moştenirea sa

EDITURA NAGARD

1987

Titlul original al lucrării
THE THIRTEENTH TRIBE. The Khazar Empire and its Heritage
© ARTHUR KOESTLER, 1976

© 1986, Editrice Nagard
Foro Trajano 1/A Roma—Italia

Traducere din limba engleză de ANDREI BANTAȘ

TIPĂRIT ÎN ROMÂNIA

CUVÎNT ÎNAINTE

Istoria Europei şi a lumii nu poate fi înţeleasă, în adevărata ei semnificaţie, fără cunoaşterea profundă a istoriei poporului evreiesc, istoria bazată pe o religie «naţională», exclusivă, care a servit şi care constituie premisele religiei creştine şi islamice. Aceste două religii au oarecare coloratură politică, unificatoare, de apropiere, dar într-o măsură incomparabil mai redusă decît religia mosaică, coagulată pe plan mondial şi caracterizată printr-o solidaritate exemplară.

In genere, religia nu schimbă etnia. Dominaţia politică îndelungată poate să ducă la formarea de noi etnii. O religie adoptată în mod voluntar, deci nu impusă prin forţă, nu poate să ducă la asemenea rezultate. Probă sunt naţiunile europene care au adoptat religia creştină, dar au rămas ceea ce sunt şi chiar s-au războit între ele. In zilele noastre asistăm la un război islamic.

Practicată în templele «comunităţilor», religia mosaică înfăţişează o permanentă comemorare şi exaltare a istoriei unui popor alcătuit din 12 triburi (Simeon, Iuda, Beniamin, Ruben, Gad, Dan, Efraim, Manase, Isahab, Abulon, Aşer, Naftali), care au plecat din regiunea mesopotamică a centrului Ur, s-au deplasat în Ţara Hitiţilor traci nord-dunăreni, apoi au ajuns în Egipt, unde s-au înmulţit atât de mult, încât au depăşit chiar numărul populaţiei egiptene. De aici, au emigrat din nou în Palestina (ţară care şi-a căpătat numele după tribul trac al Phalestinilor coboriţi din Haemus), unde s-au organizat în două regate: al lui Juda şi al lui Israel. După includerea Palestinei în Imperiul Roman, Evreii semiţi care îşi câştigaseră o conştiinţă naţională datorită «egipteanului»

Moise, crescut ca un vlăstar princiar în palatul faraonilor, s-au întins în tot Imperiul, mai ales după distrugerea templului de la Ierusalim. Cu aceasta a început diaspora, care durează şi astăzi, deşi — cum just era să existe — a fost întemeiat în zilele noastre statul Israel.

Puţini mai sunt azi Evreii semiţi împrăştiaţi în lume, cum ar fi Sefardiţii în Spania, alţii aşezaţi la Salonic şi Constantinopol, mai ales în Mediterana.

Diferite alte etnii au adoptat religia mosaică. Între acestea, Khazarii, turcomani din stepele scitice, care şi-au ales această religie în anul 740 a. D., cu toate că nu aveau nimic comun cu poporul semit, după cum nici popoarele europene care au adoptat creştinismul, iar cele arabe mosaismul, nu au vreo legătură cu Israelul. Noi neamuri şi rase apar azi în istoria «poporului evreu» din seminţia lui David: turcomanii-turci din Khazaria, Falascia din Ethiopia şi o parte din populaţia neagră din America convertită la mosaism etc. Statisticile arată că astăzi, majoritatea preponderentă a celor 15—20 de milioane de «evrei» din lume sunt cei de origine khazară, cu un aspect fizic diferit, numiţi Aşkenazi. Alungaţi de alţi năvălitori, ei au împânzit Europa şi America, unde au bună situaţie economică şi o mare influenţă politică.

Această situaţie se datoreşte organizării extraordinar de eficiente a bisericii şi comunităţilor mosaice din lume, legate într-o federaţie mondială. Aşadar, mosaismul este o societate formidabilă, demnă de toată admiraţia, un model de realizare a unor valori naţionale, originale sau de împrumut, cu o structură socio-politică mai puternică decât etnia şi statul.

Este tocmai ceea ce rezultă din opera documentată cu lux de amănunte a lui Arthur Koestler, care fiind şi el khazar mosaic din Ţara Mogiorilor, este departe de orice îndoială sau suspiciune de antisemitism, termen nejustificat şi obsolet. Pe plan istoric, gloria khazară nu poate lipsi din istoria «ebraică» a fondatorului Moise, deşi vine de la un popor de rasă diferită, care pe drept cuvânt poate fi calificat drept al 13-lea trib.

J. C. DRĂGAN

Închin această carte lui Harold Harris,
editorul cu care n-am avut nici un conflict,
şi care mi-a sugerat titlul acestei lucrări

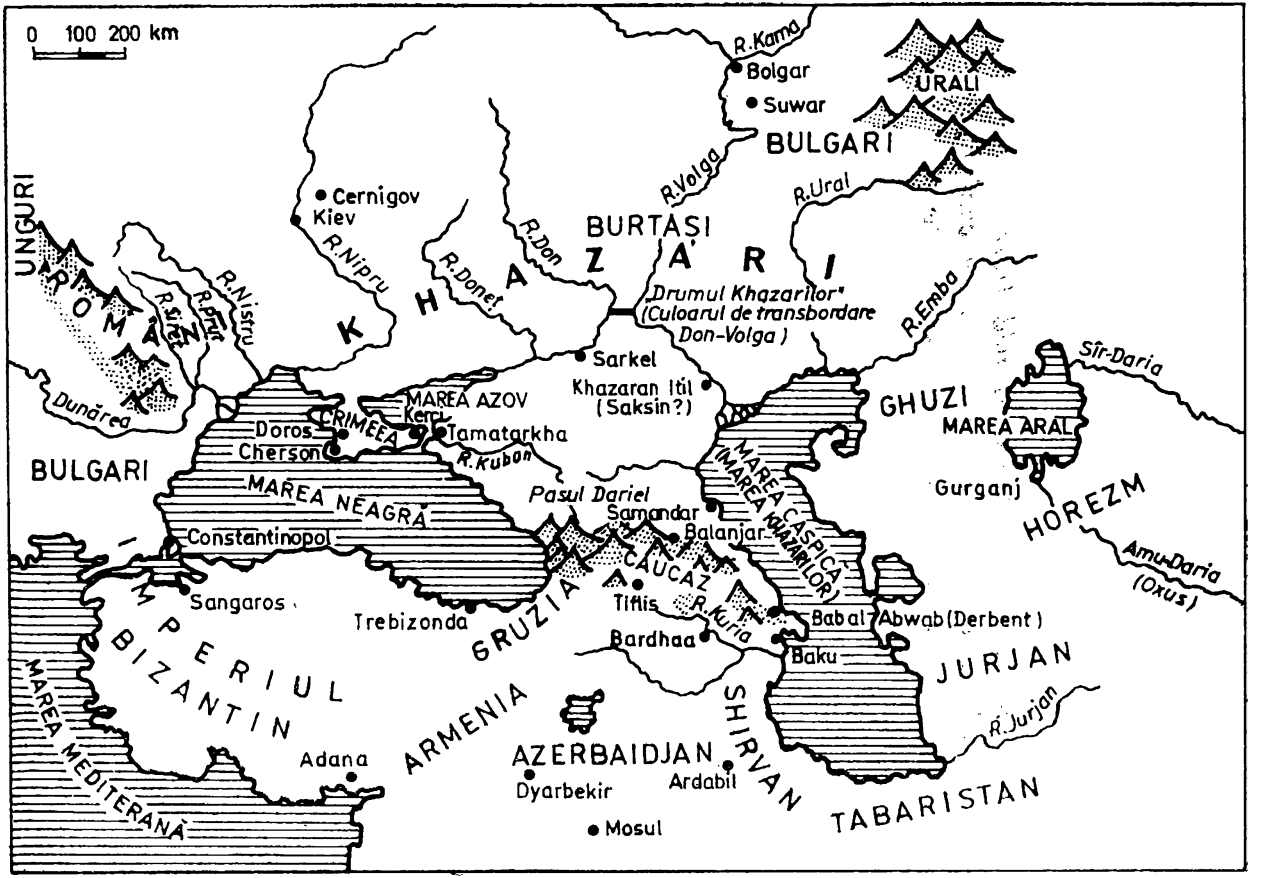
0 100 200 km
R.Kama
Bolgar
Suwar
URALI
BULGARI
R.Volga
R.Ural
Cernigov
Kiev
R.Nipru
R.Don
R.Donet
BURTAŞI
Z A R I
„Drumul Khazarilor"
(Culoarul de transbordare
Don-Volga)
R.Emba
UNGURI
ROMÂNIA
R.Nistru
R.Prut
R.Siret
Dunărea
K H A
Sarkel
Khazaran Itil
(Saksin?)
Sîr-Daria
GHUZI
MAREA ARAL
MAREA AZOV
Kerci
CRIMEEA
Doros
Cherson
Tamatarkha
R.Kuban
BULGARI
MAREA NEAGRĂ
Pasul Dariel
Samandar
Balanjar
MAREA CASPICĂ
(MAREA KHAZARILOR)
Gurganj
HOREZM
Amu-Daria
(Oxus)
Constantinopol
CRIMEEA
CAUCAZ
Sangaros
Trebizonda
GRUZIA
Tiflis
R.Kura
Babal-Abwab (Derbent)
Bardhaa
Baku
JURJAN
R.Jurjan
IMPERIUL BIZANTIN
MAREA MEDITERANĂ
ARMENIA
AZERBAIDJAN
SHIRVAN
Adana
Dyarbekir
Ardabil
TABARISTAN
Mosul

Partea întîi

ÎNĂLȚAREA ȘI DECLINUL KHAZARILOR

„În Khazaria, oile, mierea și evreii se află din belșug" MUQADDASI, *Descriptio imperii moslemici* (sec. al 10-lea,

I. ÎNĂLȚAREA

1

Cam pe vremea cînd Carol cel Mare s-a încoronat împărat al Apusului, granițele răsăritene ale Europei între Caucaz și Volga erau dominate de un stat evreiesc cunoscut sub numele de Imperiul khazarilor. La apogeul puterii sale, din secolul al VII-lea pînă în secolul al X-lea e.n. a jucat un rol important în modelarea destinului Europei medievale și deci și al celei moderne. Împăratul și istoricul bizantin Constantin Porfirogenetul (913—959) trebuie să fi fost pe deplin conștient de acest lucru cînd a înregistrat în tratatul său despre protocolul curții [1] faptul că scrisorile adresate papei de la Roma, precum și cele către împăratul Apusului aveau un sigiliu în valoare de doi bani de aur, pe cînd mesajele către regele khazarilor aveau un sigiliu în valoare de trei bani. Nu era vorba de nici un fel de lingușeală, ci de *Realpolitik*. „În perioada de care ne ocupăm, scria Bury, e foarte probabil că hanul khazarilor era aproape la fel de important în ochii făuritorilor politicii externe a imperiului ca și Carol cel Mare și succesorii săi." [2]

Țara khazarilor — cu populație de origină turcă — ocupa o poziție strategică cheie la poarta dintre Marea Neagră și Marea Caspică unde se înfruntau marile puteri orientale din vremea aceea. Ea servea de tampon care să ocrotească Bizanțul de invaziile triburilor barbare flămînde sau avide din stepele nordice — bulgari, maghiari, pecenegi etc. — și mai tîrziu de vikingi și neamul rhus. Dar la fel de important (dacă nu chiar mai important din punctul de vedere al diplomației bizantine și al istoriei Europei) este faptul că armatele khazarilor au stăvilit în chip eficace avalanșa arabă chiar în stadiile ei cele mai devastatoare, împiedicînd

astfel cucerirea Europei răsăritene de către musulmani. Profesorul Dunlop de la Universitatea Columbia, o autoritate de frunte în materie de istorie a khazarilor, a rezumat succint acest episod hotărîtor şi totuşi aproape necunoscut:

> Ţara khazarilor se afla în calea firească a înaintării arabilor. La cîţiva ani după moartea lui Mahomed (632) armatele Califatului care mărşăluiau spre nord prin ruinele celor două imperii, măturînd totul în calea lor, au ajuns la marea barieră muntoasă a Caucazului. Odată trecută această barieră, le rămînea deschisă dinainte calea către teritoriile Europei răsăritene. Întîmplarea a făcut ca pe linia Caucazului arabii să se lovească de rezistenţa unei puteri militare organizate care i-a împiedicat efectiv să-şi extindă cuceririle în această direcţie. Războaiele dintre arabi şi khazari, care au durat peste o sută de ani, capătă astfel o importanţă istorică deosebită, deşi sînt prea puţin cunoscute. Francii lui Carol Martel pe cîmpia de la Tours au răsturnat soarta invaziei arabe. Cam în aceeaşi perioadă ameninţarea la adresa estului Europei era la fel de acută... Musulmanii victorioşi au fost întîmpinaţi şi ţinuţi în loc de forţele regatului khazarilor. Sînt prea puţine îndoieli că dacă nu ar fi existat khazarii în regiunea de la nordul Caucazului, arabii ar fi învăluit Bizanţul — bastionul răsăritean al civilizaţiei europene — iar istoria creştinătăţii şi a islamului ar fi putut să fie total diferită de cea cunoscută nouă.[3]

Date fiind împrejurările, nu ar trebui să ne surprindă faptul că în 732 — după o victorie răsunătoare a khazarilor asupra arabilor — viitorul împărat Constantin V s-a căsătorit cu o prinţesă khazară. La vremea cuvenită, fiul lor a ajuns împăratul Leon IV, cunoscut sub numele de Leon Khazarul.

Ironia soartei a făcut ca ultima bătălie a acestui război, în anul 737, să se termine cu înfrîngerea khazarilor. Dar între timp forţa de şoc a „războiului sfînt" al musulmanilor se istovise în mare măsură, Califatul era zguduit de conflicte interne şi năvălitorii arabi au făcut cale întoarsă peste Munţii Caucaz fără să fi izbutit să stabilească un cap de pod permanent în nord — iar khazarii au ajuns mai puternici decît fuseseră anterior.

Cîțiva ani mai tîrziu, probabil în 740, regele, curtea sa și clasa conducătoare — a militarilor — au îmbrățișat credința mozaică, și iudaismul a devenit religia de stat a khazarilor. Nu încape îndoială că această hotărîre i-a uimit pe contemporani la fel de mult cum i-au surprins și pe cărturarii moderni dovezile acestei realități oferite de izvoare arăbești, bizantine, rusești și ebraice. Unul dintre cele mai recente comentarii poate fi aflat într-o lucrare a istoricului marxist maghiar dr. Antal Bartha. Cartea lui despre *Societatea maghiară în secolele ale VIII-lea și IX-lea*[4] consacră mai multe capitole khazarilor, întrucît ungurii au fost sub stăpînirea acestora cea mai mare parte a perioadei respective. Și totuși convertirea lor la iudaism e discutată într-un singur paragraf, cu o jenă evidentă:

> Cercetările noastre nu se pot ocupa de problemele referitoare la istoria iudeilor, dar ne vedem obligați să atragem atenția cititorilor asupra religiei de stat a Regatului khazar. Cultul mozaic a devenit religia oficială a păturilor conducătoare ale societății. Nu mai e nevoie să menționăm că acceptarea cultului mozaic ca religie de stat a unei populații neevreiești din punct de vedere etnic a format obiectul unor speculații interesante. Ne vom mulțumi însă cu observația că această convertire oficială (în pofida prozelitismului creștin practicat de Bizanț, în ciuda influenței musulmane din răsărit, precum și a presiunii politice exercitate de aceste două puteri) la o religie care nu beneficia de sprijin din partea nici unei puteri politice, fiind dimpotrivă persecutată de mai toate, a devenit o surpriză pentru toți istoricii preocupați de khazari și nu poate fi considerată un simplu accident, ci trebuie văzută ca un semn al politicii independente urmată de acest regat.

Pasajul acesta ne lasă încă și mai nedumeriți decît înainte. Dar cu toate că izvoarele istorice diferă în privința unor detalii minore, faptele majore sînt indiscutabile.

Ceea ce rămîne discutabil este destinul khazarilor evrei după distrugerea imperiului lor, în secolul al XII-lea sau al XIII-lea. În această problemă izvoarele de informație sînt sărăcăcioase însă menționează totuși diferite așezări medievale ale khazarilor

în Crimeea, Ucraina, Ungaria, Polonia și Lituania. Tabloul general care se degajă din aceste informații fragmentare este acela al unei migrații a triburilor și colectivităților khazare în aceste regiuni ale Europei răsăritene — în special Rusia și Polonia — unde, în zorile epocii moderne, se afla cea mai mare concentrare de evrei. Iată ce i-a făcut pe diverși istorici să presupună că o mare parte, dacă nu chiar cei mai mulți dintre evreii orientali — și deci aceeași cotă din evreimea mondială — s-ar putea să fie de origine khazară și nu semită.

Implicațiile ample și cu bătaie lungă ale acestei ipoteze ar putea explica marea prudență și rezervă manifestate de istorici în abordarea acestui aspect — atunci cînd nu-l evită cu desăvîrșire. Astfel, în ediția din 1973 a lucrării *Encyclopaedia Judaica* articolul despre khazari este semnat de prof. Dunlop, însă există o secțiune separată care se ocupă de „evreii khazari după căderea regatului" semnată de coordonatorii lucrării și scrisă cu intenția evidentă de a evita să zdruncine dogma „poporului ales" din mințile credincioșilor:

> Karaiții (o sectă mozaică fundamentalistă), vorbitori de turcă, așezați în Crimeea, Polonia și în alte părți ale lumii, și-au afirmat legăturile cu khazarii, confirmate poate de dovezi folclorice, antropologice, precum și lingvistice. S-ar părea că există cantități considerabile de dovezi ale prezenței neîntrerupte în Europa a descendenților khazarilor.

Cît de importantă, din punct de vedere cantitativ, este această „prezență" a fiilor caucazieni ai lui Iafet în corturile din Șem? Unul din cei mai radicali promotori ai ipotezei despre originile khazare ale evreimii este A.N. Poliak, profesor de istorie medievală a evreilor la Universitatea din Tel Aviv. Cartea sa *Khazaria* a fost publicată în ebraică, în 1944, la Tel Aviv, o nouă ediție apărînd în 1951 [5]. În introducere, prof. Poliak scrie că realitățile impun

> un nou mod de abordare atît a problemei relațiilor dintre evreimea khazară și celelalte colectivități evreiești, cît și a întrebării cît de departe putem merge în considerarea aces-

tei evreimi (khazare) drept nucleu al marii comunități evreiești din Europa orientală... Descendenții acesteia — cei care au rămas pe loc, cei care au emigrat în Statele Unite și în alte țări, precum și cei care s-au dus în Israel — formează astăzi marea majoritate a evreimii mondiale.

Aceste rînduri fuseseră scrise înainte de a lua lumea cunoștință pe deplin de proporțiile reale ale holocaustului nazist, dar acest amănunt nu modifică faptul că marea majoritate a evreilor care au supraviețuit în lumea contemporană sînt de origine est-europeană — și deci, probabil, mai ales khazară. Dacă așa stau lucrurile, ar însemna că strămoșii lor veneau nu de pe malurile Iordanului, ci de pe ale Volgăi, nu din Canaan, ci din Caucaz, adică locul socotit de toată lumea leagănul rasei ariene; deci din punct de vedere genetic, ei se înrudesc mai de aproape cu triburile hunilor, uigurilor și maghiarilor decît cu semințiile lui Abraham, Isaac și Iacob. Dacă se va dovedi că acesta este adevărul, atunci termenul de „antisemitism" ar deveni fără noimă, s-ar goli de conținut, s-ar baza pe o concepție falsă împărtășită atît de călăi, cît și de victimele lor. Povestea Imperiului khazar, așa cum se dezvăluie ea încetul cu încetul din trecut, începe să apară ca cea mai cruntă farsă pe care a pus-o vreodată la cale istoria.

2

„La urma urmei Atila a fost doar rege al unui regat al corturilor. Statul lui a dispărut — pe cînd disprețuitul oraș al Constantinopolului a rămas o putere. Corturile s-au prefăcut în praf și pulbere, orașele au rămas. Statul hunilor a fost doar un vîrtej ..."

Așa scria Cassel[6], un orientalist din veacul trecut, sugerînd tă din motive similare și khazarii au avut o soartă similară. Și totuși, prezența hunilor pe scena europeană a durat doar optzeci de ani *, în schimb Regatul khazarilor a rămas în picioare vreme de aproape patru veacuri. Și khazarii locuiau mai ales în corturi, dar aveau și mari așezări urbane și se aflau în toiul procesului

* De pe la 372, cînd au pornit mai întîi hunii spre apus, din stepele de la nord de Marea Caspică, pînă la moartea lui Atila în anul 453.

de transformare dintr-un trib de războinici nomazi într-o națiune de fermieri, crescători de animale, pescari, viticultori, negustori și meșteșugari iscusiți. Arheologii sovietici au scos la lumină dovezi ale unei civilizații relativ avansate, total diferită de „vîrtejul hunilor". Ei au descoperit urme ale unor sate care se întindeau pe mai multe mile [7], cu case legate prin galerii de uriașe grajduri, ocoale de oi și staule pentru vite (acestea măsurau circa 3,5 m × 10 — 14 m și erau sprijinite de coloane) [8]. Cîteva pluguri trase de boi, care ni s-au păstrat, sînt dovezi ale unui meșteșug remarcabil; la fel și obiectele păstrate intacte — cataramele, agrafele, platoșele, ornamentele pentru șei.

Un interes deosebit îl prezintă temeliile îngropate în pămînt ale unor case de formă circulară [9]. După spusele arheologilor sovietici, acestea au fost găsite pe tot cuprinsul teritoriilor locuite de khazari și erau de dată anterioară clădirilor lor „normale" — dreptunghiulare. În mod evident clădirile rotunde simbolizează trecerea de la corturile portative în formă de cupolă către locuințele permanente; totodată sînt semnul trecerii de la o existență nomadă la una așezată sau cel puțin semistabilă. Sursele arabe contemporane ne spun despre khazari că locuiau numai în orașele lor — inclusiv capitala Itil — în timpul iernii; de îndată ce venea primăvara își pregăteau corturile, își părăseau casele și ieșeau cu oile sau vitele în stepă, tăbărînd pe lanul de cereale sau în vii.

Săpăturile arheologice au mai arătat că în perioada sa tîrzie Regatul khazarilor era înconjurat de un lanț foarte complicat de fortificații, datînd din secolele al VIII-lea și al IX-lea, care îi apărau frontierele nordice de posibile atacuri dinspre stepele întinse. Aceste fortărețe alcătuiau aproximativ un arc semicircular din Crimeea (stăpînită o vreme de khazari) peste cursul inferior al Donețului și al Donului pînă la Volga; înspre miazăzi erau apărate de Munții Caucaz, spre apus de Marea Neagră, iar spre răsărit de „Marea khazarilor" — Caspica *.

* În *Istoria poporului gruzin*, Londra, 1952, W.E.O. Allen scrie: „Pînă și astăzi, amintindu-și spaima arabilor de incursiunile khazarilor, musulmanii mai numesc Bahr-ul khazar, adică Marea khazarilor, Caspica — o întindere de apă la fel de schimbătoare ca și nomazii — care spală stepele".

Și totuși, lanțul nordic de fortificații marca doar un inel interior, care proteja inima stabilă a țării khazarilor; granițele reale ale stăpînirii lor asupra triburilor de miazănoapte fluctuau după soarta războiului. La apogeul puterii lor ei aveau sub control, sau supuneau la biruri, circa treizeci de națiuni și triburi diferite stabilite pe teritoriile vaste cuprinse între Munții Caucaz, Marea Aral, Munții Ural, orașul Kiev și stepele ucrainene. Printre populațiile supuse suzeranității khazarilor se numărau bulgarii, burtașii, ghuzii, maghiarii (ungurii), coloniile gotice și grecești din Crimeea, precum și triburile slave din ținuturile păduroase de la nord-vest. Dincolo de aceste dominioane întinse, armatele khazarilor mai făceau expediții de jaf și în Gruzia și Armenia sau pătrundeau în Califatul arab pînă la Mosul. Iată cum se exprima arheologul sovietic M. I. Artamonov [10]:

> Pînă în secolul al IX-lea khazarii n-aveau rivali la supremația lor în regiunile de la nordul Mării Negre și în stepa și regiunile împădurite de pe Nipru. Khazarii au fost stăpînii supremi ai jumătății sudice a Europei răsăritene vreme de un secol și jumătate și reprezentau un bastion puternic, astupînd poarta Uralo-Caspică de trecere din Asia în Europa. În toată această perioadă ei au ținut în frîu invazia triburilor nomade din răsărit.

Privind sumar istoria marilor imperii nomade ale răsăritului, vedem Regatul khazar ocupînd o poziție intermediară ca durată a existenței, ca proporții, precum și ca grad de civilizație, între imperiile hunilor și avarilor care l-au precedat și imperiile mongolilor care i-au urmat.

Dar cine erau acești oameni remarcabili — remarcabili atît prin puterea și realizările lor, cît și prin convertirea la o religie de paria? Descrierile care au ajuns pînă în zilele noastre provin din izvoare ostile și nu pot fi acceptate ca atare. „Cît despre khazari, scrie un cronicar arab [11], ei se află la nord de pămîntul

locuit, către zona a şaptea, avînd deasupra capetelor lor Constelaţia Plugului. Pămîntul lor este rece şi umed, de aceea şi feţele lor sînt albe, ochii albaştri, părul fluturînd în plete şi mai ales roşu, trupurile mărunte şi firea rece. Înfăţişarea lor e îndeobşte sălbatică."

După un veac de înfruntări armate, era evident că scriitorul arab nu-i putea privi cu prea multă simpatie pe khazari. Acelaşi lucru se poate spune şi despre scribii gruzini sau armeni ale căror ţări cu o cultură mult mai veche fuseseră devastate în repetate rînduri de călăreţii khazari. O cronică georgiană, făcîndu-se ecoul unei tradiţii străvechi, îi identifică pe khazari cu armiile lui Gog şi Magog — „sălbatici, cu feţe hidoase şi deprinderi de fiare sălbatice, care beau sînge de om" [12]. Un autor armean se referă la „mulţimea îngrozitoare a khazarilor cu feţe lătăreţe şi obraznice, fără gene şi cu plete lungi ca ale femeilor" [13]. Şi în sfîrşit, geograful arab Istakhri, unul din principalele izvoare arăbeşti spune: „Khazarii nu seamănă cu turcii. Au părul negru şi sînt de două soiuri: unii numiţi *kara-khazari* (khazarii negri) oacheşi la faţă, aproape măslinii de parcă ar fi indieni şi ceilalţi, albi *(ak-khazarii)* uluitor de chipeşi" [14].

Iată deci un pasaj mai măgulitor care însă nu face decît să sporească nedumerirea noastră, întrucît popoarele turcice vorbeau deseori despre clasele sau clanurile conducătoare, denumindu-le „albe" şi despre cele de jos, denumindu-le „negre". Aşadar, nu avem nici un motiv să credem că „bulgarii albi" erau mai albi decît „bulgarii negri" sau că „hunii albi" *(eftaliţii)*, care au invadat India şi Persia în secolele al V-lea şi al VI-lea erau mai albi la faţă decît celelalte triburi hunice care au invadat Europa. Khazarii oacheşi ai lui Istakhri — ca şi în alte scrieri ale lui şi ale colegilor lui — erau descrişi din auzite sau pe baza unor legende; ca atare nu am aflat de la el mai mult decît ştiam despre înfăţişarea fizică sau originea etnică a khazarilor.

La cea din urmă problemă nu putem da decît un răspuns vag şi destul de general. Dar la urma urmei tot la o dezamăgire duc şi cercetările privitoare la originea hunilor, alanilor, avarilor, bulgarilor, maghiarilor, başchirilor, burtaşilor, sabirilor, uigurilor, saragurilor, onogurilor, utigurilor, cutigurilor, tarniacilor, cotra-

gurilor, cabarilor, zabenderilor, pecenegilor, ghuzilor, cumanilor, chipceacilor și a altor zeci de triburi sau populații care într-un moment sau altul din istoria Regatului khazar au trecut barierele domeniilor acestor migratori. Pînă și hunii, despre care știm mult mai mult, sînt de origine incertă; s-ar părea că numele lor provine de la cuvîntul chinezesc *hiong-nu*, care desemnează nomazii războinici în general, pe cînd alte națiuni au aplicat în mod asemănător, tot fără discriminare, numele de „hun" hoardelor nomade de tot felul, printre care și „hunii albi" pomeniți mai sus, sabirii, maghiarii și khazarii*.

În primul secol de după Hristos chinezii i-au mînat pe acești vecini dezagreabili, hunii, spre apus, declanșînd astfel una dintre aceste avalanșe periodice care au măturat timp de secole ținuturile din Asia pînă spre apusul Europei. Din secolul al V-lea înainte, multe dintre aceste triburi mînate spre apus erau denumite prin termenul generic de „turci". Se presupune că și acest termen este de origine chineză (derivînd pare-se de la numele unui deal) și a fost folosit ulterior pentru toate triburile care vorbeau limbi cu anumite caracteristici comune — limbile „turcice". Astfel, termenul de *turc*, în sensul în care era folosit de autorii medievali — și adeseori chiar și de etnologii moderni — se referă în primul rînd la limbă și nu la rasă. În acest sens hunii și khazarii erau și ei popoare „turcice" **.

Limba khazarilor pare să fi fost un dialect ciuvaș al limbii turce, și acest dialect mai supraviețuiește în Republica Socialistă Sovietică Autonomă Ciuvașă, aflată între Volga și Sura. De fapt se consideră că ciuvașii ar fi descendenți ai bulgarilor care vorbeau un dialect asemănător cu cel al khazarilor. Dar toate aceste legături sînt destul de firave, se întemeiază pe deducțiile mai mult sau mai puțin speculative ale filologilor orientali. Tot ce putem

* E amuzant de observat că în timp ce în cursul primului război mondial englezii foloseau tot peiorativ cuvîntul *huni* cu referire la *germani*, în Ungaria mea natală copiii de școală erau învățați să-i privească pe „glorioșii huni, strămoșii noștri" cu mîndrie patriotică; un club aristocratic de la Budapesta se numea „Hunnia", iar Atila este un nume de botez foarte răspîndit, care se bucură și astăzi de popularitate.

** Dar nu și maghiarii a căror limbă aparține grupului ugro-finic.

spune cu siguranță este că acești khazari erau un trib turci" care a erupt din stepele asiatice, probabil în secolul al V-lea al erei noastre.

Originea numelui *khazar* și derivatele sale moderne au format și ele obiectul multor speculații inteligente. Foarte probabil, cuvîntul provine de la rădăcina turcească *gaz* = „a rătăci" și înseamnă pur și simplu „nomad". Mai mare interes pentru nespecialiști prezintă cîteva derivate presupuse moderne ale cuvîntului: printre ele cuvîntul rusesc *cazac* și cuvîntul maghiar *huzar*, ambele nsemnînd călăreț cu înfățișare marțială (cel din urmă derivat probabil prin intermediar sîrbo-croat din cuvîntul prin care se refereau grecii la khazari); de asemenea, cuvîntul german *Ketzer* = „eretic", adică evreu. Dacă toate aceste derivări sînt corecte, ele ar trebui să ne demonstreze șocul produs de khazari asupra imaginației unui mare număr de popoare diferite în Evul Mediu.

4

Cîteva cronici persane și arăbești ne oferă o combinație foarte atrăgătoare de legende și bîrfeli. Uneori ele încep cu „facerea lumii" și se încheie cu știri senzaționale ca în presa modernă. De pildă Yakubi, istoric arab din secolul al IX-lea, trasează obîrșia khazarilor pînă la Iafet, al treilea fiu al lui Noe. Motivul „Iafet revane adesea în literatură, în timp ce alte legende îi leagă pe khaziari de Abraham sau de Alexandru cel Mare.

Una din primele referiri specifice la khazari se află într-o cronică siriană a lui „Zaharia Retor" (de fapt alcătuită de un scrib anonim și denumită după un istoric grec anterior a cărui operă este rezumată în cadrul compilației respective) datînd de pe la mijlocul secolului al VI-lea. Aici sînt menționați khazarii într-o listă de populații din regiunea Caucazului. Alt izvor arată că ei fuseseră în centrul atenției cu un veac mai înainte și erau strîns legați de huni. În anul 448 e.n., împăratul bizantin Teodosie II a trimis la Atila o solie în care se afla și celebrul orator Priscus. Acesta din urmă a alcătuit o relatare amănunțită nu numai a

negocierilor diplomatice, ci și a intrigilor de curte și întîmplărilor din somptuoasa sală de ospețe a lui Atila; de fapt, omul era un splendid reporter contemporan pentru rubrica mondenă și constituie încă și astăzi una din principalele surse de informații despre obiceiurile și datinile hunilor. Dar Priscus ne mai spune și anecdote despre un popor supus de huni, pe care îl numește *akațiri* — adică foarte probabil *ak-khazarii* sau „khazarii albi" pomeniți mai înainte și deosebiți de *kara-khazari*, „khazarii negri" *.

Priscus ne spune că împăratul bizantin a încercat să atragă de partea lui acest neam războinic, dar lacomul șef khazar numit Karidah a socotit ploconul oferit mult prea mic și deci s-a dat de partea hunilor. Atila a învins căpeteniile rivale împreună cu Karidah, l-a înscăunat pe acesta drept conducător unic al akațirilor și l-a poftit să-i viziteze curtea. Karidah nu a mai contenit să-i mulțumească pentru invitație și i-a spus că „ar fi prea greu pentru un muritor să privească un zeu drept în față. Căci, după cum nu te poți uita la discul soarelui, cu atît mai puțin poți privi fața celui mai mare dintre toți zeii fără a fi rănit". Probabil că lingușeala l-a încîntat pe Atila, căci a întărit stăpînirea lui Karidah.

Cronica lui Priscus confirmă ideea apariției khazarilor pe scena europeană pe la mijlocul secolului al V-lea ca popor dominat de huni; împreună cu maghiarii și alte triburi, khazarii pot fi socotiți un vlăstar tîrziu al hoardei lui Atila.

5

Prăbușirea Imperiului hunilor, după moartea lui Atila a lăsat un vid al puterii în Europa răsăriteană, prin care s-au perindat din nou, val după val, hoardele nomade în frunte cu

* Akațirii sînt pomeniți ca un neam de luptători și de către Iordanes, marele istoric al goților din veacul următor și de către anonimul „geograf de la Ravenna" care îi identifică în mod expres cu khazarii. Ideea este acceptată de majoritatea autorilor moderni, cu excepția semnificativă a lui Marquart, dar în privința părerilor acestuia trebuie văzută infirmarea pe care o aduce Dunlop în *Op. cit.*, pp. 7 sqq. De exemplu, Cassel subliniază că pronunția și ortografia folosită de Priscus urmează pe cea armenească și georgiană — *khazir*.

uigurii și avarii. În mai tot cursul acestei perioade khazarii păreau fericiți să se ocupe de invadarea bogatelor regiuni transcaucaziene ale Gruziei și Armeniei și au adunat unele prăzi foarte prețioase În cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea, au devenit forța dominantă printre triburile de la nord de Caucaz. De la această dată înainte o serie de triburi de acolo — printre care sabirii, saragurii, samandarii, balanjarii — nu mai sînt pomenite în izvoarele istorice: ele fuseseră supuse ori absorbite de khazari. După cît se pare rezistența cea mai dîrză au opus-o puternicii bulgari. Dar întrucît și ei au fost zdrobiți pe plan militar (în jurul anului 641) națiunea lor s-a împărțit în două: unii bulgari au migrat spre apus pînă la Dunăre, pe teritoriul Bulgariei moderne, alții s-au deplasat spre nord-est pînă la cursul mijlociu al fluviului Volga și au rămas sub suzeranitatea khazarilor. Pe parcursul narațiunii noastre ne vom întîlni adeseori atît cu bulgarii dunăreni, cît și cu cei de pe Volga.

Dar înainte de a avea un stat suveran, khazarii au trebuit să-și mai facă ucenicia sub o altă putere efemeră — așa-zisa Împărăție turcească de Apus, sau regatul turcut. Era vorba de o federație de triburi, unite prin sceptrul aceluiași conducător: *Kaganul* sau *Khaganul* — titlu pe care aveau să-l adopte ulterior și căpeteniile khazarilor *.

Acest prim stat turcesc — dacă îl putem denumi astfel — a dăinuit vreme de un veac (circa 550—650) apoi s-a dezmembrat, fără a mai lăsa vreo urmă. Și totuși abia după înființarea acestui regat s-a folosit numele de „turc" — aplicat unei națiuni specifice, distincte de alte popoare care vorbeau limbi turcice, de exemplu khazarii și bulgarii **.

* Alte ortografii sînt Kagan sau Khagan sau Hagan etc. Orientaliștii manifestă puternice idiosincrazii în privința ortografiei — vezi prima anexă a cărții de față. Voi păstra grafia Kagan ca cea mai puțin supărătoare pentru ochii occidentalilor. În schimb, la cuvîntul *khazar*, litera *h* este păstrată de toată lumea

** Și totuși aceasta nu a împiedicat folosirea fără discriminare a denumirii „turc", pînă în zilele noastre, pentru orice trib nomad din stepe, ca un eufemism pentru barbari sau sinonim pentru huni. Tocmai aceasta a generat numeroase confuzii în interpretarea izvoarelor vechi.

Khazarii se aflaseră sub tutela hunilor, apoi sub cea a turcilor. După eclipsa turcilor în miezul veacului al VII-lea, le-a venit lor rîndul să stăpînească „regatul de miazănoapte", așa cum au ajuns să-l denumească persanii și bizantinii. După una dintre tradițiile curente [15] marele rege persan Chosrau (Chosroes) Anushirawa (Cel binecuvîntat) ținea în palatul lui trei tronuri de aur pentru oaspeți. Erau rezervate pentru împărații Bizanțului, Chinei și khazarilor. De fapt nici una din vizitele acestor potentați nu s-a făcut, iar tronurile de aur — dacă vor fi existat cu adevărat — trebuie să fi avut un rol strict simbolic. Indiferent dacă e vorba de realități sau de legende, povestea se potrivește perfect cu relatarea oficială a împăratului Constantin despre triplul sigiliu de aur acordat de cancelaria imperială conducătorilor khazarilor.

6

Astfel, în primele decenii ale secolului al VII-lea, exact înainte de dezlănțuirea uraganului musulman din Arabia, Orientul Mijlociu era dominat de un triunghi de mari puteri: Bizanțul, Persia și Împărăția turcească de Apus. Primele două se războiseră din cînd în cînd vreme de un veac și amîndouă păreau să se afle în pragul prăbușirii; ulterior Bizanțul și-a revenit, dar regatul persan avea să cunoască foarte curînd o soartă tragică — și de fapt khazarii au profitat de eveniment ca păsări de pradă.

De formă se aflau încă sub suzeranitatea statului turcesc de Apus, în cadrul căruia ei reprezentau cea mai puternică forță efectivă și căreia aveau să-i urmeze foarte curînd; drept care, în anul 627, împăratul roman Heracliu a încheiat prima dintr-o suită de alianțe militare cu khazarii, pregătindu-și campania decisivă împotriva Persiei. Există mai multe versiuni asupra rolului jucat de khazari în campania respectivă — acoperită de prea puțină glorie — dar elementele principale sînt bine stabilite. Khazarii i-au furnizat lui Heracliu patruzeci de mii de călăreți sub comanda căpeteniei Ziebel, care a participat la înaintare pînă în Persia, dar apoi — probabil plictisit de strategia mult prea prudentă a grecilor — s-a întors pentru a asedia orașul Tiflis; nu a avut

succes, dar în anul următor și-a unit din nou forțele cu cele ale lui Heracliu și a cucerit capitala Gruziei, întorcîndu-se cu prăzi bogate. Istoricul englez Gibbon ne-a oferit o descriere plină de vioiciune și culoare (întemeindu-se pe scrierile lui Teofan) a primei întîlniri dintre împăratul roman și căpetenia khazară [16]:

> ... alianței ostile încheiate de Chosroes cu avarii, împăratul roman i-a opus alianța utilă și onorabilă a turcilor*. Răspunzînd generos la invitație, hoarda khazarilor și-a transportat corturile din lunca Volgii pînă în munții din Georgia; Heracliu i-a primit lîngă Tiflis și hanul cu nobilii lui au descălecat (dacă putem să-i credem pe istoricii greci) și au căzut cu fața în țărînă, pentru a se închina veșmintelor de purpură ale Cezarului. Asemenea omagii voluntare și ajutoarele substanțiale meritau cea mai caldă recunoștință și răsplată; iar împăratul, scoțîndu-și diadema, a pus-o pe capul prințului turc, pe care l-a salutat cu o îmbrățișare călduroasă și cu titlul de fiu. După un ospăț somptuos, el i-a dăruit lui Ziebel tacîmuri și podoabe, aurul, pietrele prețioase și mătasea folosite la masa imperială și, cu mîna lui, a împărțit giuvaeruri și cercei noilor săi aliați. În cursul unei întrevederi tainice el a scos la iveală portretul fiicei sale Evdochia, tratîndu-l pe barbar cu condescendență lingușitoare, făgăduindu-i o mireasă frumoasă și de rang mare, în felul acesta obținînd un ajutor imediat ce consta în patruzeci de mii de cai...

Evdochia (sau Epifania) a fost singura fiică a lui Heracliu cu prima lui soție. Făgăduiala de a da mîna fetei „turcului" arată încă o dată cît de mult preț punea curtea bizantină pe alianța cu khazarii. Căsătoria însă nu s-a mai putut face pentru că Ziebel a murit în timp ce Evdochia venea cu suita ei spre el. La Teofan mai există și o referire echivocă, în sensul că Ziebel „i-a înfățișat împăratului pe fiul său, un băiat imberb" — oare ca un *quid pro quo*?

Mai există și un alt pasaj pitoresc într-o cronică armenească, citînd textul a ceea ce s-ar putea numi un ordin de mobilizare emis de conducătorul khazar pentru a doua campanie împotriva Persiei: era adresat „tuturor triburilor și popoarelor (sub autori-

* După cum s-a văzut ulterior, el se referea la khazari.

tate khazară), tuturor locuitorilor de la munte şi din cîmpii, care trăiesc în case sau sub cerul deschis, raşi în cap sau purtînd plete lungi" [17].

Iată, aşadar, o primă indicaţie asupra mozaicului etnic eterogen ce avea să alcătuiască Imperiul khazar. „Adevăraţii khazari" care îl stăpîneau au fost probabil întotdeauna o minoritate — exact ca austriecii în cadrul monarhiei austro-ungare.

7

Statul persan nu şi-a mai revenit după înfrîngerea zdrobitoare suferită în anul 627 din partea împăratului Heracliu. A urmat o răscoală; regele a fost ucis de propriul său fiu care, la rîndul lui, a murit cîteva luni mai tîrziu; pe tron a fost înălţat un copil şi după zece ani de anarhie şi haos primele armate arabe care au erupt pe cîmpul de bătălie au dat lovitura de graţie Imperiului sasanizilor. Cam în aceeaşi perioadă Imperiul turc de Apus s-a destrămat în triburile care îl compuneau. Un nou triunghi al puterilor l-a înlocuit pe cel anterior: Califatul islamic, Bizanţul creştin şi nounăscutul Regat khazar la nord. Tocmai acestuia din urmă i-a revenit misiunea de a duce greul în faţa atacului arab în fazele sale iniţiale şi de a proteja de năvălitori cîmpiile Europei răsăritene.

În primii douăzeci de ani de la Hegira — (fuga lui Mahomed la Medina în anul 622, cu care începe calendarul arab) musulmanii izbutiseră deja să cucerească Persia, Siria, Mesopotamia, Egiptul şi să încercuiască inima Imperiului bizantin (Turcia de azi) într-un semicerc mortal care se întindea de la Mediterana pînă în Caucaz şi pînă la ţărmul de sud al Mării Caspice. Caucazul reprezenta un obstacol natural impresionant, dar nu mai insurmontabil decît Pirineii: putea fi trecut prin pasul Dariel * sau ocolit prin defileul Darband (azi Derbent, n.t.), pe ţărmul Mării Caspice.

Defileul fortificat numit de arabi *Bab al Abwab*, Poarta Porţilor, era un fel de barieră istorică pe unde, din vremuri care se pierd în negura timpurilor, khazarii şi alte triburi jefuitoare atacau

* Astăzi trecătoarea Kazbek.

țările de la miazăzi și apoi se retrăgeau. Acum era rîndul arabilor s-o folosească. Între anii 642 și 652, au pătruns de mai multe ori prin defileul Darband și au înaintat în inima Khazariei, încercînd capturarea orașului celui mai apropiat, Balanjar, care le-ar fi asigurat un cap de pod pe partea europeană a Caucazului. În această fază a războiului dintre arabi și khazari, primii au fost respinși de fiecare dată; ultima oară în 652, într-o mare bătălie în cursul căreia ambele tabere au folosit artileria (catapulte și baliste). Au pierit patru mii de arabi, în frunte cu comandantul lor, Abdar-Rahman ibn-Rabiah; ceilalți au fugit în dezordine peste munți.

În următorii treizeci sau patruzeci de ani arabii nu au mai încercat nici o altă incursiune în fortăreața khazarilor. Principalele lor atacuri se concentrau acum asupra Bizanțului. În repetate ocazii * au asediat Constantinopolul pe mare și pe uscat; dacă ar fi izbutit să împresoare capitala bizantină peste Caucaz și în jurul Mării Negre, probabil că soarta Imperiului roman ar fi fost pecetluită. Între timp, după ce i-au subjugat pe bulgari și pe maghiari, khazarii și-au desăvîrșit expansiunea spre vest pînă în Ucraina și Crimeea. Dar acestea nu mai erau raiduri întîmplătoare întreprinse pentru luarea prăzii și a prizonierilor; erau războaie de cucerire care integrau popoarele cucerite într-un imperiu cu o administrație stabilă, stăpînit de mărețul Kagan, care își numea guvernatori de provincii pentru a administra teritoriile cucerite și a strînge dările. La începutul secolului al VIII-lea, statul khazarilor era suficient de bine consolidat pentru ca ei să poată trece la ofensivă împotriva arabilor.

Văzută acum, la o distanță de peste o mie de ani, perioada ostilităților intermitente care au urmat (așa-zisul „al doilea război arab", 722—737) apare ca o serie de episoade plicticoase de proporții locale, repetînd același tipar: cavaleria khazarilor îmbrăcată în armuri grele răzbătînd prin trecătoarea Dariel sau poarta Darband în domeniile Califului, la miazăzi; apoi, în sens invers, urmărită de contralovituri din partea arabilor prin aceeași trecă-

* În anii 669, 673—678, 717—718.

toare sau acelaşi defileu, înspre fluviul Volga şi în final retragerea. Privind astfel invers prin telescop, ne amintim de vechea poezie proastă despre nobilul duce de York care avea zece mii de ostaşi: „În marş spre vîrful dealului îi ducea/Şi pe-urmă îndărăt la vale-i cobora". De fapt, sursele arabe (deşi adeseori exagerează) vorbesc de armate alcătuite din o sută de mii şi chiar din trei sute de mii de ostaşi angajaţi în luptă de o parte şi de alta, probabil mai numeroase decît trupele care cam în aceeaşi perioadă au decis prin bătălia de la Tours soarta lumii occidentale.

Fanatismul care sfidează moartea, caracteristic acestor războaie, este ilustrat de episoade cum ar fi sinuciderea prin foc a unui întreg oraş khazar ca o alternativă la capitulare; otrăvirea de către un general arab a apei pentru Bab al Abwab; sau cuvîntarea tradiţională care trebuia să oprească debandada unei armate arăbeşti înfrînte şi s-o facă să lupte pînă la ultimul om: „Spre grădină, musulmani, nu spre foc" — deoarece bucuriile grădinii paradisului erau asigurate fiecărui ostaş musulman căzut în „războiul sfînt".

Într-un anumit stadiu în cursul acestor cincisprezece ani de lupte, khazarii au cotropit Gruzia şi Armenia, administrînd armatei arabe o înfrîngere totală în bătălia de la Ardabil (anul 730) şi au înaintat pînă la Mosul şi Dyarbakir, dincolo de jumătatea drumului pînă la Damasc, capitala Califatului. Dar o armată musulmană proaspăt ridicată a stăvilit şuvoiul şi khazarii s-au retras peste munţi spre casă. În anul următor, Maslamah ibn Abd-al-Malik, cel mai renumit general arab din vremea aceea, fost comandant al armatei ce asediase Constantinopolul, a cuprins oraşul Balanjar şi chiar a ajuns tocmai pînă la Samandar, alt oraş mare al khazarilor, mai spre nord. Dar nici de data asta n-au izbutit invadatorii să-şi stabilească o garnizoană permanentă şi din nou s-au văzut siliţi să se retragă dincolo de Caucaz. Oftatul de uşurare care s-a făcut auzit în Imperiul roman s-a concretizat sub forma unei noi alianţe dinastice, cînd moştenitorul tronului a fost căsătorit cu o prinţesă khazară şi fiul lui avea să conducă Bizanţul şi să fie cunoscut sub numele de Leon Khazarul.

Ultima campanie a arabilor a fost comandată de viitorul calif Marwan II și s-a sfîrșit printr-o victorie à la Pirus. Marwan a făcut Kaganului khazar o ofertă de alianță, apoi a dat un atac prin surprindere prin ambele trecători. Armata khazară, neputînd să-și revină din șocul inițial, s-a retras pînă la Volga. Kaganul a fost silit să ceară pace; conform tradiției din alte țări cucerite, Marwan a pretins convertirea Kaganului la „credința adevărată". Kaganul s-a supus, dar convertirea sa la islamism trebuie să fi fost strict formală, căci despre acest episod nu se mai aude nimic din izvoare arăbești ori bizantine — spre deosebire de efectele durabile ale stabilirii iudaismului ca religie de stat cîțiva ani mai tîrziu *.

Mulțumit de rezultatele obținute, Marwan își luă adio de la Khazaria și-și duse trupele în marș înapoi în Transcaucazia — fără a lăsa în urmă nici un fel de garnizoană, guvernator sau aparat administrativ. Dimpotrivă, la scurtă vreme ceru să afle condițiile unei noi alianțe cu khazarii împotriva triburilor răzvrătite din sud.

Scăpaseră ca prin urechile acului. Motivele care determinaseră aparenta mărinimie a lui Marwan nu pot fi stabilite cu precizie ci doar presupuse — ca și multe alte elemente din acest bizar capitol de istorie. Poate arabii își dădură seama că, spre deosebire de relativ civilizații persani, armeni sau georgieni (gruzini), acești feroci „barbari ai nordului" nu puteau fi conduși de un prinț marionetă convertit la islamism și de o garnizoană foarte mică. De altfel Marwan avea nevoie de toți ostașii armatei sale pentru a potoli rebeliunile ample din Siria și din alte părți ale Califatului omaiad, pe cale de a se destrăma. Însuși Marwan a fost comandant șef în războaiele civile care au urmat și în 744 a devenit ultimul calif omaiad (asasinat din păcate peste șase ani cînd califatul a încăput pe mîinile dinastiei abbasidă). Date fiind aceste condiții, Marwan pur și simplu nu putea să-și epuizeze resursele prin noi războaie cu khazarii și a trebuit să se mulțumească doar

* Data probabilă a convertirii este anul 740 — vezi mai jos.

să le dea o lecție care să-i avertizeze să nu mai facă incursiuni peste Caucaz.

Și așa, uriașul clește musulman, mișcarea desfășurată peste Pirinei în apus și peste Caucaz înspre Europa orientală, s-a izbit de o stavilă la ambele capete aproape concomitent. După cum francii lui Carol Martel au salvat Galia și Europa occidentală, tot așa khazarii au salvat drumurile răsăritene către Volga, Dunăre și însuși Imperiul roman de Răsărit. Cel puțin în această privință sînt de acord arheologul și istoricul sovietic Artamonov și istoricul american Dunlop. Pe acesta din urmă l-am citat deja în sensul că dacă n-ar fi fost khazarii, „Bizanțul, bastionul răsăritean al civilizației europene, ar fi fost încercuit de arabi", iar cursul istoriei ar fi putut să fie total diferit.

De aceeași părere este și Artamonov [18]:

> Khazaria a fost primul stat feudal din Europa răsăriteană care s-a situat pe același plan cu Imperiul bizantin și Califatul arab... Numai datorită puternicelor atacuri ale khazarilor care au întors vîrful ofensivei arabe spre Caucaz, a izbutit Bizanțul să reziste acesteia...

Și în sfîrșit, să-l citățm și pe Dimitri Obolenski, profesorul de istorie a rușilor de la *Universitatea Oxford*: „Principala contribuție a khazarilor la istoria universală a constat în aceea că au izbutit să apere linia Caucazului de ofensiva arabilor către nord" [19].

Marwan nu a fost numai ultimul general arab care i-a atacat pe khazari, ci și ultimul calif care a urmat o politică expansionistă dedicată — cel puțin teoretic — idealului de a face islamul să triumfe în lumea întreagă. O dată cu instaurarea califilor din dinastia abbasidă, războaiele de cucerire au încetat, reînvierea influenței vechii culturi persane a generat un climat mai blînd și în cele din urmă a adus splendoarea Bagdadului sub Harun al Rașid.

8

În lunga perioadă calmă dintre primul și al doilea război cu arabii, khazarii au fost implicați în unul dintre cele mai urîte și murdare episoade ale istoriei bizantine, caracteristic pentru epoca respectivă și pentru rolul jucat de khazari.

În anul 685, Justinian II Rhinotmetos în vîrstă de șaisprezece ani a fost înscăunat pe tronul Imperiului roman de Răsărit. În stilul său inimitabil, istoricul englez Gibbon i-a făcut tînărului următorul portret [20]:

> Era dominat de patimi violente; puterea lui de înțelegere era firavă; era amețit de o mîndrie prostească... miniștrii săi preferați erau tocmai ființele cele mai puțin calificate să se bucure de simpatia și înțelegerea oamenilor — un eunuc și un călugăr. Cel dîntîi îi aplica mamei împăratului o corecție cu biciul, iar cel din urmă îi spînzura, cu capul în jos deasupra unui foc mocnit care scotea mult fum, pe cei ce nu puteau să-și plătească dările.

După zece ani de administrație insuportabilă, a izbucnit o revoluție și noul împărat, Leontie, a poruncit mutilarea și surghiunirea lui Justinian II [21]:

> Amputarea nasului și poate și a limbii nu i-a fost făcută bine; marea elasticitate a limbii eline a putut așadar stabili porecla Rhinotmetos („cu nasul tăiat"); și tiranul mutilat a fost surghiunit la Cherson în Crîm-Tartaria, o așezare însingurată unde pînă și grînele, vinul și untdelemnul se importau din străinătate ca articole de lux*.

În timpul exilului său în Cherson, Justinian n-a încetat să comploteze pentru a-și recăpăta tronul. După trei ani a văzut cum îi cresc șansele cînd, reîntors în Bizanț, Leontie a fost detro-

* De fapt, tratamentul aplicat lui Justinian a fost considerat un act de clemență: tendința generală a epocii era să îmblînzească legea penală prin înlocuirea pedepsei capitale cu mutilarea: amputarea mîinii (pentru furturi) sau a nasului (pentru păcate trupești etc.) fiind forma cea mai frecventă. De asemenea, conducătorii bizantini practicau orbirea rivalilor primejdioși, cînd își manifestau mărinimia cruțîndu-le viața.

nat și a suferit și el mutilarea nasului. Justinian a scăpat din Cherson și s-a refugiat în orașul Doros din Crimeea, în stăpînirea khazarilor, unde a avut o întîlnire cu Kaganul khazarilor, regele Busir sau Bazir. Foarte probabil Kaganul a salutat cu bucurie prilejul de a-și băga degetele în plăcinta grasă a politicii dinastice bizantine, căci s-a aliat cu Justinian și i-a dat drept soție pe sora lui. Aceasta, botezată cu numele de Teodora și încoronată ulterior, cu pompa cuvenită, pare să fi fost singura ființă de treabă în această serie de intrigi sordide și să-și fi iubit sincer soțul fără nas (pe atunci destul de tînăr, puțin peste treizeci de ani). Soții și cu suita lor au fost instalați în orașul Fanagoria (astăzi Taman) pe țărmul răsăritean al strîmtorii Cherci, care avea un guvernator khazar. Acolo au pregătit ei invazia Bizanțului cu ajutorul armatelor khazare pe care s-ar părea că le făgăduise regele Busir. Dar solii noului împărat, Tiberiu III, l-au convins pe Busir să se răzgîndească, oferindu-i o bogată răsplată în aur dacă-l predă pe Justinian bizantinilor, mort sau viu. Drept care, regele Busir le-a poruncit lui Papațes și Balgitres, doi dintre oamenii lui de încredere, să-i asasineze cumnatul. Numai că, credincioasa Teodora a aflat de complot și și-a avertizat soțul. Justinian i-a invitat la el separat pe Papațes și Balgitres și i-a strangulat pe rînd cu o sfoară. Apoi s-a îmbarcat pe o corabie, a străbătut Marea Neagră pînă la gurile Dunării și a făcut o nouă alință cu un puternic trib al bulgarilor. Regele acestora, Tervel, s-a dovedit deocamdată mai de nădejde decît Kaganul khazarilor, căci în anul 704 i-a oferit lui Justinian cincisprezece mii de călărași ca să atace orașul Constantinopol. După zece ani, bizantinii fie că uitaseră aspectele mai întunecate ale fostei domnii a lui Justinian, fie că-l socoteau încă și mai insuportabil pe actualul lor conducător, căci s-au ridicat prompt împotriva lui Tiberiu și l-au reîntronat pe Justinian. Regele bulgarilor a fost răsplătit cu „un morman de monezi de aur pe care l-a măsurat cu biciul său scitic" și a revenit acasă (iar cîțiva ani mai tîrziu a fost angajat într-un nou război împotriva Bizanțului).

A doua domnie a lui Justinian II (704—711) s-a dovedit încă și mai rea decît prima: „Pentru el singurele însemne ale

regalității erau securea, funia și roata de tortură.[22] Și-a pierdut chilibrul mintal, fiind obsedat de ură împotriva locuitorilor din Cherson, unde-și petrecuse cei mai mulți ani amari ai exilului și a trimis o expediție împotriva orașului. Cîțiva dintre fruntașii orașului au fost arși de vii, alții înecați și mulți au căzut prizonieri; dar nici asta n-a fost de ajuns pentru a potoli setea de răzbunare a lui Justinian, care a mai trimis o a doua expediție, cu porunca de a șterge orașul de pe fața pămîntului. Numai că de data asta trupele lui au fost oprite de o vajnică armată khazară; drept care reprezentantul lui Justinian în Crimeea, un oarecare Bardanes, l-a trădat și a trecut în tabăra khazarilor. Forța expediționară bizantină a fost demoralizată, și-a renegat legămîntul de supunere față de Justinian și l-a ales pe Bardanes împărat, sub numele de Filipicos. Dar întrucît Filipicos se afla în mîinile khazarilor, insurgenții au trebuit să-i dea Kaganului o sumă mare pentru răscumpărarea noului lor împărat. Cînd s-a întors forța expediționară la Constantinopol, Justinian a fost asasinat împreună cu fiul său, iar pe tron a fost înscăunat Filipicos, salutat ca un eliberator — dar după numai doi ani a fost răsturnat de la putere și i s-au scos ochii.

Menirea acestei povești sîngeroase este de a arăta influența exercitată în acest stadiu de către khazari asupra destinelor Imperiului roman de Răsărit — pe lîngă rolul lor de apărător ai bastionului caucazian împotriva musulmanilor. Bardanes-Filipicos era creația khazarilor, iar sfîrșitul domniei de teroare a lui Justinian a fost determinat de cumnatul acestuia, Kaganul. Dar, să-l *citățm* pe Dunlop: „Nu pare a fi o exagerare să spui că în momentul respectiv Kaganul putea practic să dea un nou conducător imperiului grecesc"[23].

9

Din punct de vedere cronologic, următorul eveniment care ar fi de discutat ar trebui să fie convertirea khazarilor la mozaism în jurul anului 740. Dar, pentru a vedea acest eveniment remarcabil în perspectiva sa adevărată, trebuie să avem măcar

o idee vagă despre obiceiurile, datinile și viața cotidiană a khazarilor înainte de convertire.

Din păcate, însă, nu avem relatări pline de vioiciune ale unor martori oculari, cum ar fi descrierea curții lui Atila de către Priscus. Nu avem aproape nimic altceva decît relatări indirecte și compilații făcute de cronicari bizantini și arabi, destul de schematice și fragmentare — doar cu două excepții. Una este o scrisoare, chipurile din partea unui rege khazar, care va fi discutată în capitolul II; cealaltă este o expunere pe teme de călătorii făcută de către un călător arab înzestrat cu mult simț de observație, Ibn Fadlan, care — ca și Priscus — a făcut parte dintr-o misiune diplomatică de la o curte civilizată către „barbarii din nord".

Curtea aparținea califului al-Muktadir și misiunea diplomatică a călătorit de la Bagdad prin Persia și Buhara pînă în ținutul bulgarilor de pe Volga. Pretextul oficial pentru această grandioasă expediție a fost o scrisoare de invitație din partea regelui bulgar care-i cerea califului (a) să-i trimită instructori religioși pentru a-i converti poporul la islamism și (b) să-i construiască o fortăreață care să-i permită să-și înfrunte suzeranul, regele khazarilor. Invitația — fără îndoială aranjată dinainte prin contacte diplomatice — oferea și prilejul de a aduce buna înțelegere între diferitele triburi turcești așezate pe teritoriile pe care urma să le străbată misiunea, propovăduind mesajul Coranului și distribuind bacșișuri generoase în aur. Iată ce scrie călătorul nostru în primele paragrafe ale relatării sale*:

> Aceasta este cartea lui Ahmad ibn-Fadlan ibn-al-Abbas, ibn-Rasid, ibn-Hammad, slujbaș al (generalului) Muhammed ibn-Sulaiman, ambasadorul (califului) al-Muktadir la regele bulgarilor, în care acesta povestește ce a văzut în țara turcilor, a khazarilor, a rhusului, a bulgarilor, bașchirilor și altora, despre religiile lor deosebite, istoria regilor lor și datinile din mai multe pături ale obștii lor.

* Citatele care urmează se bazează pe traducerea germană a textului arab făcută de Zeki Validi Togan și pe traducerea engleză a unor extrase de către Blake și Frye, ambele ușor parafrazate pentru o lectură mai ușoară.

Scrisoarea regelui bulgarilor a ajuns la Comandantul credincioşilor, al-Muktadir; prin acest răvaş regele îi cerea să-i trimită pe un om care să-i dea învăţături religioase şi să-l încunoştiinţeze de legile islamului, să-i clădească o moschee şi un amvon ca să-şi poată el îndeplini misiunea de a converti poporul din întreaga sa ţară; de asemenea, îl ruga pe calif să-i construiască o fortăreaţă ca să se apere de regii duşmani.* Califul a încuviinţat toate cererile regelui. Eu am fost ales să-i citesc regelui solia califului, să-i înmînez darurile trimise de calif şi să supraveghez lucrarea învăţătorilor şi a gramaticilor care tălmăceau „Legea"... (urmează cîteva detalii referitoare la finanţarea misiunii şi numele membrilor acesteia — n.a.). Şi astfel ne-am pornit la drum joi în cea de-a unsprezecea zi a lunii Safar a anului 309 (21 iunie 921 — n.a.) din oraşul păcii (Bagdad, capitala Califatului, n.a.).

E de observat că data expediţiei este mult ulterioară evenimentelor descrise în secţiunea anterioară a acestui capitol. Însă în ceea ce priveşte obiceiurile şi instituţiile vecinilor păgîni ai khazarilor, acest amănunt nu contează prea mult; posibilitatea de a privi viaţa acestor triburi nomade ne dă cel puţin o idee de cum va fi fost viaţa khazarilor în acea perioadă anterioară — înainte de convertire — cînd ei erau credincioşi unei forme de şamanism similară celei practicată încă de vecinii lor în vremea lui Ibn Fadlan.

Misiunea înainta încet, dar, pare-se fără nici un fel de tulburare pînă cînd ajunse în Khwarizm, provincia de graniţă a Califatului la sudul Mării Aral. Aici guvernatorul stăpîn pe provincie încercă să-i împiedice pe soli să înainteze, susţinînd că între ţara lui şi regatul bulgarilor sînt „o mie de triburi de necredincioşi" care cu siguranţă aveau să-i omoare. De fapt încercările lui de a nesocoti instrucţiunile califului de a permite trecerea misiunii se puteau datora altor motive: el îşi dădea seama că indirect misiunea era îndreptată împotriva khazarilor, cu care el întreţinea relaţii prieteneşti şi făcea comerţ înfloritor. În cele din urmă se văzu totuşi silit să cedeze şi misiunea fu lăsată să

* După cum arată unele pasaje ulterioare e vorba de regele khazarilor.

înainteze pînă la Gurganj, la gurile rîului Amu Daria. Aici stătu trei luni pe vreme de iarnă, din pricina unor geruri puternice — un factor care capătă o importanță deosebită în poveștile multor călători arabi:

> Rîul rămase înghețat vreme de trei luni, și noi ne uitam la toate din jur și ni se părea că s-au deschis dinaintea noastră porțile iadului frigului. Cu adevărat am văzut că piața și străzile erau cu desăvîrșire pustii din pricina gerului... Odată, cînd am ieșit din baie și am ajuns acasă am văzut că barba îmi înghețase, se făcuse toată numai țurțuri așa că a trebuit s-o dezgheț în fața focului. Cîteva zile le-am petrecut într-o casă aflată înlăuntrul altei case în care se înălța un cort turcesc de pîslă și eu stăteam înăuntrul acestuia înfofolit în haine și blănuri, și totuși, adeseori, obrajii îmi înghețau pe pernă...

Pe la mijlocul lui februarie începu dezghețul. Misiunea se înțelese să se alăture unei uriașe caravane de cinci mii de oameni și trei mii de animale de povară pentru a străbate stepele de la miazănoapte și cumpără proviziile și celelalte lucruri necesare: cămile, caiacuri din piei de cămilă pentru traversarea rîurilor, pîine, mei și pastramă pentru trei luni. Băștinașii îi avertizară împotriva gerului încă și mai înspăimîntător de la miazănoapte și-i sfătuiră ce haine să poarte:

> Așadar, fiecare din noi puse un *kurtak* (cămeșoi — n.a.), peste el un caftan de lînă, peste acesta o cataveică, peste ea o *burka* (haină de blană) și o căciulă de sub care nu ți se vedeau decît ochii; o pereche de izmene albe și o pereche de izmene căptușite și peste ele pantalonii; papuci de casă din piele de șagrin și peste toate acestea încă o pereche de cizme; și cînd unul dintre noi se urcă pe spinarea unei cămile, nu mai putea să se miște din cauza hainelor prea groase.

Ibn Fadlan, arabul care se pierde în amănunte, nu putea suferi nici clima, nici populația din Khwarizm:

> În ceea ce privește limba și firea lor, sînt oamenii cei mai respingători. De vorbit vorbesc de parcă ar ciripi graurii.

După o călătorie de o zi ajung la un sat Ardkwa ai cărui locuitori se numesc kardali; limba lor sună exact ca orăcăitul broaştelor.

Plecară în ziua de 3 martie şi maseră peste noapte într-un caravanserai numit Zamgan — poarta teritoriului locuit de turcii ghuzi. De aici înainte misiunea se afla în ţară străină, „încredinţîndu-ne soarta slăvitului şi atotputernicului Dumnezeu." În timpul unuia dintre viscolele destul de frecvente, Ibn Fadlan s-a întîmplat să călărească alături de un turc care i s-a plîns: „Ce vrea Stăpînul de la noi? Ne omoară cu frigul. Şi dacă am şti ce lucru doreşte de la noi i l-am da cu plăcere". Ibn Fadlan: „Tot ce doreşte este ca cineva să spună: 'Nu este nici un Dumnezeu afară doar de Alah'". Turcul rîse: „Dacă am şti că aşa stau lucrurile aşa am zice."

Sînt foarte multe asemenea incidente mărunte, pe care Ibn Fadlan le relatează fără să aprecieze independenţa spirituală pe care o oglindesc. Solului de la Bagdad nu i-a făcut impresie bună nici dispreţul fundamental pentru autoritate al tuturor triburilor nomade. Şi episodul de mai jos s-a petrecut tot în ţara puternicilor turci din neamul ghuz care le plăteau tribut khazarilor şi, după unele izvoare, erau strîns înrudiţi cu ei [24]:

A doua zi dimineaţă ne-a întîmpinat unul dintre turci. Era scălîmb la trup, cu înfăţişarea murdară, nesuferit ca purtări şi josnic ca fire; şi noi înaintam printr-o ploaie cumplită. Apoi ne-a spus: „Opriţi-vă" şi întreaga caravană de trei mii de animale şi cinci mii de oameni s-a oprit. Ne-a mai spus: „Nici unul din voi nu are voie să meargă mai departe." Ne-am oprit atunci cu toţii, ascultîndu-i poruncile*.

Atunci noi i-am spus: „Sîntem prieteni ai Kudarkinului (viceregelui — n.a.)". A început să rîdă şi a zis: „Cine-i Kudarkinul? Fac ceva pe barba lui." Apoi ne-a zis: „Pîine". I-am dat cîteva pîini. Le-a luat şi a zis: „Mergeţi mai departe mi s-a făcut milă de voi."

* În mod evident conducătorii marii caravane trebuiau să evite cu orice preţ un conflict cu tribul ghuz.

Metodele democratice ale ghuzilor, practicate ori de cîte ori trebuia luată o hotărîre, îi nedumereau încă şi mai tare pe reprezentanţii teocraţiei autoritare:

> Sînt nomazi şi au case de pîslă. Stau o vreme într-un loc şi pe urmă se mută în altă parte. Le vezi corturile împrăştiate ici şi colo peste tot locul, după obiceiul nomazilor. Cu toate că duc o viaţă grea se poartă ca nişte asini care s-au rătăcit. N-au nici o religie care i-ar putea lega de Dumnezeu şi nici nu se lasă călăuziţi de înţelepciune; nu se închină la nimic. În schimb, le zic căpeteniilor lor „stăpîni"; cînd unul dintre ei îi cere sfatul căpeteniei, îi spune: „O, Stăpîne, ce să fac în cutare sau cutare privinţă?" Drumul pe care şi-l aleg e hotărît prin sfatul pe care-l ţin între ei; dar cînd au hotărît în privinţa unei măsuri şi sînt gata s-o îndeplinească, pînă şi cel mai smerit şi mai de jos dintre ei poate veni ca s-o întoarcă pe dos.

Moravurile sexuale ale ghuzilor — şi ale altor triburi — constituiau un amestec remarcabil de libertate şi sălbăticie:

> Femeile lor nu poartă văluri de faţă cu bărbaţii lor sau cu străinii. Şi nici nu-şi acoperă vreo parte a trupului lor de faţă cu oamenii. Într-o zi eram găzduiţi la un ghuz şi şedeam prin casă; de faţă era şi nevasta lui. În timp ce vorbeam femeia şi-a dezgolit părţile de ruşine şi şi le-a scărpinat în văzul nostru al tuturor. Drept care noi ne-am acoperit feţele şi am zis: „Domnul să ne ocrotească!". Soţul a rîs şi i-a spus tălmaciului: „Spune-le că noi ne dezgolim de faţă cu voi ca să vedeţi şi să vă ţineţi în frîu; dar ceea ce vedeţi nu poate fi atins. E mai bine aşa decît cînd locul e acoperit şi totuşi poate fi atins". Preacurvia le e străină; şi totuşi cînd descoperă pe unul care preacurveşte îl despică în două, îmbinînd crengile a doi copaci, de care îl leagă şi apoi dau drumul la amîndoi copacii încît cel legat e rupt în două.

Ibn Fadlan nu ne spune dacă aceeaşi pedeapsă era aplicată şi femeii vinovate. Mai tîrziu, cînd vorbeşte despre bulgarii de pe Volga ne descrie o metodă la fel de sălbatică de despicare în

două a adulterinilor, aplicată atît bărbaților, cît și femeilor. Totuși el notează cu uimire că a văzut bulgari de ambele sexe înotînd goi pușcă în rîuri și că se rușinau la fel de puțin ca și ghuzii de trupurile lor.

Cît despre homosexualitate — care în țările arabe era acceptată ca un lucru firesc — Ibn Fadlan spune că este „socotită de turci drept un păcat îngrozitor". Dar în singurul episod pe care-l relatează pentru a-și dovedi afirmațiile, e vorba de seducătorul unui „tînăr imberb" care scapă doar cu o amendă de patru sute de oi.

Deprins cu splendidele băi publice din Bagdad, călătorul nostru nu putea trece ușor peste murdăria turcilor: „Ghuzii nu se spală după ce-și fac nevoile, nici nu se scaldă după poluțiile nocturne sau alte ocazii. Refuză pur și simplu să aibă de a face cu apa, în special iarna...". Cînd comandantul șef al ghuzilor și-a scos luxoasa hlamidă de brocart pentru a îmbrăca haina cea nouă adusă de solii veniți în misiune la el, aceștia au văzut că rufăria lui „i se zdrențuise pur și simplu de murdărie căci obiceiul ghuzilor este să nu-și scoată îmbrăcămintea de corp pînă cînd nu se destramă de tot." Un alt trib turcic, bașchirii, „își tund bărbile și-și mănîncă păduchii. Scormonesc în cusăturile rufăriei și-și crănțăne păduchii între dinți." Cînd Ibn Fadlan se uita uluit la un bașchir care făcea această operație, omul i-a spus: „Sînt delicioși".

Cu una, cu alta, tabloul nu e foarte atrăgător. Pretențiosul nostru călător manifesta un dispreț profund pentru barbari. Dar i-l stîrnea numai murdăria lor și ceea ce considera el expunerea indecentă a trupului; sălbăticia pedepselor aplicate de ei și a jertfelor rituale îl lăsa cu totul indiferent. Astfel, el descrie cu un interes total detașat pedepsele aplicate de bulgari pentru omucidere, fără expresiile de indignare destul de frecvente în alte părți: „Aceștia îi fac (ucigașului — n.a.) o ladă din lemn de mesteacăn, îl bagă înăuntru, bat capacul în cuie, pun alături trei pîini și o cană de apă și atîrnă lada între două prăjini înalte spunînd: 'L-am așezat între cer și pămînt ca să se afle

la mila soarelui și a ploii și pentru ca zeii să-l ierte dacă vor'. Și astfel rămîne atîrnat pînă cînd timpul îi îngăduie să putrezească și vînturile îl împrăștie în cele patru colțuri ale lumii."

Cu aceeași răceală detașată călătorul nostru descrie sacrificarea a sute de cai și a turmelor de alte animale, precum și ritualul înfiorător al uciderii unei roabe din neamul rhus pe năsălia stăpînului ei.*

Prea puțin ni se spune despre religiile păgîne. Dar cultul falic al baștchirilor îi stîrnește interesul, căci prin intermediul tălmaciului îl întrebă pe unul dintre băștinași de ce se închină la un *penis de lemn* și notează răspunsul acestuia: „Pentru că din așa ceva m-am născut eu și nu cunosc pe altcineva care să mă fi zămislit." Apoi călătorul adaugă că „unii dintre ei (baștchirii — n.a.) cred în douăsprezece zeități, un zeu al iernii, un altul al verii, unul al ploii, unul al vîntului, unul al copacilor, unul al bărbaților, unul pentru cai, unul pentru apă, unul pentru noapte, altul pentru zi, un zeu al morții și un zeu al pămîntului; în schimb acel zeu care sălășluiește în cer este cel mai puternic dintre toți, dar se sfătuiește cu ceilalți și așa se face că toți sînt mulțumiți de faptele celorlalți... Am văzut în rîndurile lor o ceată care se închina la șerpi și o ceată care se închina la pești și o alta de închinători la cocori...".

Printre bulgarii de pe Volga, Ibn Fadlan a descoperit o datină ciudată:

> Cînd văd ei un om care-i întrece pe mulți prin mintea sa iute și prin cunoștințe zic: „Iată acesta este mai potrivit pentru a-l sluji pe Domnul nostru." Îl iau, îi strîng o funie în jurul gîtului și-l spînzură de un copac unde îl lasă să putrezească...

Comentînd acest pasaj, orientalistul turc Zeki Validi Togan, autoritate supremă în privința lui Ibn Fadlan și a epocii sale, ne spune următoarele [25]: „Nu e nimic misterios în tratamentul

* Neamul rhus: întemeietorii vikingi ai primelor așezări ruseți — vezi mai jos capitolul III.

crud aplicat de bulgari oamenilor deosebit de isteți. Se întemeia pe raționamentul simplu și rece al cetățenilor de rînd care vroiau să ducă doar ceea ce socoteau ei a fi o viață normală și să evite orice risc și orice aventură la care ar fi putut să-i conducă 'geniul'." Apoi citează un proverb tătar: „Dacă știi prea mult, o să te spînzure, iar dacă ești sfios, o să te calce în picioare." El trage concluzia că victima „nu trebuie să fie socotită doar un om învățat, ci și un geniu nesupus, un om de două ori mai isteț decît alții." De aici ne vine să credem că obiceiul trebuie socotit ca o măsură de apărare a societății împotriva schimbărilor, o pedepsire a neconformiștilor și a eventualilor inovatori*.

Dar cîteva rînduri mai jos el își schimbă interpretarea:

> Ibn Fadlan nu ne descrie simpla ucidere a oamenilor prea deștepți, ci unul din obiceiurile lor păgîne; jertfa omenească, prin care cei ce ieșeau în evidență erau sacrificați lui Dumnezeu. Această ceremonie probabil că nu o îndeplineau bulgarii de rînd, ci *tabibii* lor sau vracii, adică șamanii lor ai căror omologi în rîndurile neamurilor bulgar și rhus aveau și putere de viață și de moarte asupra poporului, în numele cultului lor. După spusele lui Ibn Rusta, vracii neamului rhus puteau pune lațul de gîtul oricui, puteau spînzura pe oricine de un copac, invocînd îndurarea Domnului. După ce o făceau, spuneau: „Iată o ofrandă adusă lui Dumnezeu".

Poate că amîndouă tipurile de motivație erau amestecate: „Întrucît sacrificiul e o necesitate, să-i jertfim pe cei ce tulbură liniștea".

Vom vedea că jertfa umană era practicată și de khazari — inclusiv uciderea rituală a regelui după ce-și încheia domnia. Putem presupune că existau multe alte asemănări între datinile triburilor descrise de Ibn Fadlan și cele ale khazarilor. Din nefericire, lui nu i s-a dat voie să viziteze capitala acestora și a fost silit să se bizuie pe informațiile culese în teritoriile de sub stăpînirea khazarilor, îndeosebi la curtea bulgarilor.

* În sprijinul afirmației sale, autorul aduce citate turcești și arăbești în original, fără traducere — un obicei nesuferit al experților moderni în acest domeniu.

10

Trimişilor califului le-a trebuit aproape un an (de la 21 iunie 921 pînă la 12 mai 922) pentru a ajunge la destinaţie — ţinutul bulgarilor de pe Volga. Drumul direct de la Bagdad pînă la Volga traversează Caucazul şi Khazaria; ca să evite această din urmă ţară, au trebuit să facă un ocol imens în jurul ţărmului de răsărit al „Mării Khazare" — astăzi Caspica. Dar chiar şi aşa li se amintea mereu de apropierea khazarilor şi de eventualele pericole ale acestei situaţii.

Un episod caracteristic s-a petrecut în timpul şederii lor la o căpetenie a armatei ghuzilor (cea cu rufăria jalnică). La început au fost bine primiţi şi li s-a dat un ospăţ. Mai tîrziu însă conducătorii ghuzilor s-au răzgîndit din pricina legăturilor lor cu khazarii. Căpetenia şi-a adunat conducătorii ca să hotărască ce e de făcut:

> Cel mai distins şi mai influent dintre ei era Tarkhanul; era şchiop şi chior şi avea o mînă zdrobită. Căpetenia le spuse: „Aceştia sînt solii trimişi de craiul arabilor şi eu simt că n-am voie să-i las să meargă mai departe fără să vă cer sfatul". Atunci grăi Tarkhanul: „O treabă ca aceasta noi încă nu am mai văzut sau auzit; niciodată de cînd ne aflăm aici noi sau strămoşii noştri nu a străbătut ţara noastră un trimis al sultanului. Fără doar şi poate că sultanul ne păcăleşte; de fapt el îi trimite pe aceşti oameni la khazari, ca să-i stîrnească împotriva noastră. Cel mai bun lucru ar fi să-l tăiem în două pe fiecare dintre soli şi să-i despuiem de tot ce au." Iar altul zise: „Nu, ar trebui să le luăm tot ce au pe ei şi să-i lăsăm să fugă goi înapoi de unde au venit." Iar altul zise: „Nu, regele khazar mai are ostateci din rîndurile noastre, aşa că mai bine îi trimitem pe aceştia la el, ca să-i răscumpărăm pe ostatici."

Şi tot aşa s-au certat între ei vreme de şapte zile, în care Ibn Fadlan şi cu oamenii lui s-au temut de soarta cea mai cumplită. În cele din urmă ghuzii i-au lăsat să plece; de ce, nu ni se spune. Probabil Ibn Fadlan a izbutit să-i convingă pe ghuzi că de fapt misiunea lui era îndreptată împotriva khazarilor. Mai înainte

ghuzii se luptaseră umăr la umăr cu khazarii împotriva altui trib turcesc, pecenegii, însă în ultima vreme dăduseră dovadă de ostilitate; de aici şi ostatecii reţinuţi de khazari.

Ameninţarea khazarilor se înălţa tot mai tare la orizont de-a lungul întregii călătorii. La nord de Caspica, au mai făcut un uriaş ocol înainte de a ajunge la tabăra bulgarilor undeva aproape de locul unde se varsă Kama în Volga. Acolo îi aşteptau într-o stare de acută neliniştе regele şi conducătorii bulgarilor. De îndată ce luară sfîrşit ceremoniile şi festivităţile, regele trimise după Ibn Fadlan pentru a vorbi de afaceri. Îi aminti lui Ibn Fadlan pe un ton foarte apăsat („glasul lui suna de parcă ar fi vorbit din fundul unui butoi") de ţelul principal al misiunii sale — şi anume de banii care trebuiau să i se plătească „pentru a avea putinţa să ridic o fortăreaţă pentru a mă apăra de evreii care m-au subjugat". Din nefericire banii aceia — o sumă de patru mii de dinari — nu fuseseră înmînaţi solilor trimişi în misiune, din pricina unei complicaţii birocratice; urmau să fie trimişi mai tîrziu. Aflînd aceasta, regele — „o personalitate cu o ţinută impresionantă, lat în spate şi corpolent" — păru deznădăjduit. Îi bănui pe solii veniţi în misiune că au furat ei banii:

„— Ce ai zice de nişte oameni cărora li se încredinţează bani pentru un neam slab, împresurat şi asuprit, şi totuşi aceşti oameni fură banii?

I-am răspuns:

— Acest lucru e oprit de lege, asemenea oameni ar fi nişte ticăloşi.

Atunci m-a întrebat:

— Asta este o părere sau aşa e învoiala obştească?

I-am răspuns că toţi gîndesc la fel."

Treptat-treptat, Ibn Fadlan reuşi să-l convingă pe rege că banii sînt numai în întîrziere*. Nu izbuti însă în nici un fel să-potolească neliniştea regelui, care tot repeta că singurul rost al

* S-ar părea că au sosit cu altă ocazie, de vreme ce chestiunea nu mai e pomenită.

invitației fusese asigurarea înălțării fortăreței „întrucît se temea de regele khazarilor". Și într-adevăr se pare că avea toate motivele să se teamă, după cum relatează Ibn Fadlan:

> Fiul regelui bulgarilor era ținut ostatec de către regele khazarilor. Acesta din urmă aflase că regele bulgarilor are o fată frumoasă și trimise un sol s-o peteească. Regele bulgarilor recurse la tot felul de pretexte pentru a refuza să-și dea consimțămîntul. Khazarul trimise un alt sol și o luă cu de-a sila deși el era evreu, iar ea musulmană; dar fata muri la curtea lui. Khazarul trimise alt sol și peți pe cealaltă fiică a regelui bulgarilor. Însă chiar la ceasul cînd ajunse solul, regele bulgarilor o mărită în pripă cu prințul askirilor, supusul său, de frică să nu i-o ia și pe aceasta cu de-a sila khazarul, ca și pe sora ei. Numai aceasta fusese pricina care îl îndemnase pe regele bulgar să-i scrie califului și să-i ceară sprijin pentru ridicarea cetății, pentru că se temea de regele khazarilor.

Sună ca un fel de refren. Ibn Fadlan mai specifică și tributul anual pe care trebuia să-l plătească regele bulgar khazarilor: o blană de samur pentru fiecare gospodărie din regatul său. Întrucît se apreciază că bulgarii aveau vreo cincizeci de mii de gospodării (adică corturi), iar blana de samur bulgar era foarte prețuită în întreaga lume, tributul era foarte ridicat.

11

Ceea ce ne spune Ibn Fadlan despre khazari se întemeiază — după cum am menționat mai sus — pe informații adunate în cursul călătoriei sale, dar mai ales la curtea bulgarilor. Spre deosebire de restul povestirii sale, născută din observații personale pline de acuitate, paginile despre khazari conțin informații de la mîna a doua și destul de plate, irelevante. Mai mult decît atît, sursele sale de informare sînt părtinitoare, dată fiind antipatia ușor de înțeles a regelui bulgar față de suzeranul său khazar — în vreme ce resentimentul Califatului față de un regat care a îmbrățișat o religie rivală nici nu mai are nevoie să fie subliniată.

Povestirea se abate brusc de la prezentarea curții neamului rhus la curtea khazară:

Cu privire la regele khazarilor, care poartă titlul de Kagan, acesta apare în lume numai o dată la patru luni. I se zice Marele Kagan. Pe locțiitorul lui îl cheamă Kagan Bek; el este cel ce comandă și aprovizionează armatele, conduce treburile statului, apare în public și se află în fruntea oștirii la război. Regii învecinați ascultă de poruncile lui. În fiecare zi vine el la Marele Kagan, cu respect și sfială, în picioarele goale, ținînd în mînă un bețișor. Face o plecăciune, aprinde bețișorul și după ce acesta a ars de tot, se așază și el pe tron în dreapta regelui. După el ca rang vine un om numit Kondur Kagan, și după acesta, Kaganul Jawshyghr.

E obiceiul Marelui Kagan să nu întrețină relații cu oamenii, să nu vorbească cu ei și să nu primească în preajma lui pe nimeni în afară de cei pe care i-am pomenit. Puterea de a-i lega pe oameni ori de a-i slobozi, de a-i pedepsi, ca și de a cîrmui țara îi revine locțiitorului său, Kagan Bek.

Tot așa, datina cere ca la moartea Marelui Kagan să se înalțe o clădire mare cu douăzeci de încăperi și în fiecare din acestea se sapă un mormînt pentru el. Se macină pietre pînă se fac făină și aceasta e întinsă pe podea și acoperită cu catran. Sub clădire curge un rîu mare și repede. Ei abat apa rîului peste mormînt și zic că o fac pentru ca nici un diavol, nici un om, nici un vierme și nici o tîrîtoare să nu poată ajunge la el. După ce a fost îngropat, li se taie capul tuturor celor care l-au îngropat, pentru ca nimeni să nu poată ști în care încăpere e mormîntul lui. Acest mormînt este numit „paradisul" și ei spun: „A intrat în rai". Toate încăperile sînt acoperite cu brocart de mătase țesut cu fir de aur.

După datină regele khazarilor are douăzeci și cinci de neveste; fiecare dintre ele este fiica unui rege care-i datorează supunere. El le ia cu consimțămînt sau cu de-a sila. Are și ibovnice — șaizeci de fete, fiecare din ele de o frumusețe negrăită.

Ibn Fadlan începe apoi o descriere destul de fantezistă a haremului Kaganului, în care fiecare dintre cele optzeci și cinci de neveste și ibovnice are și „palatul ei" și o însoțitoare sau un eunuc care, la porunca regelui, i-o aduce în iatac „mai repede decît ai clipi din ochi".

După încă vreo cîteva observații greu de crezut despre „obiceiurile" Kaganului khazar (vom reveni mai tîrziu la ele), în cele din urmă Ibn Fadlan ne oferă cîteva informații amănunțite despre țară:

> Regele are un oraș mare pe amîndouă malurile rîului Itil (Volga — n.a.). Pe un mal trăiesc musulmanii, pe celălalt mal regele și curtea lui. Musulmanii sînt ocîrmuiți de unul dintre dregătorii regelui, musulman și el. Pricinile de judecată ale musulmanilor care locuiesc în capitala khazarilor și ale negustătorilor veniți din străinătate le lămurește tocmai acest dregător. Nimeni altcineva nu se amestecă în treburile lor și nici nu le judecă pricinile.

În măsura în care ni s-au păstrat, însemnările de călătorie ale lui Ibn Fadlan se încheie cu următoarele cuvinte:

> Khazarii și regele lor sînt toți* evrei. Lui îi sînt supuși bulgarii și toți vecinii lor. Toți se poartă cu el preasupuși și i se închină. Unii sînt de părere că Gog și Magog sînt khazarii.

12

Am citat destul de mult din odiseea lui Ibn Fadlan, nu atît din pricina informației sărăcăcioase pe care ne-o oferă despre khazari în sine, ci datorită luminii pe care o aruncă asupra lumii ce-i înconjura, asupra barbariei crude a poporului în inima căruia sălășluiau, reflectînd propria lor istorie dinaintea convertirii. Căci, cam pe vremea vizitei efectuate de Ibn Fadlan la bulgari, Khazaria era o țară surprinzător de modernă în raport cu vecinii ei.

Contrastul este pus în evidență de relatările altor istorici arabi (paginile următoare se bazează pe operele lui Istakhri,

* Aceasta pare o exagerare, dată fiind existența unei comunități musulmane în capitală. De aceea Zeki Validi a suprimat cuvîntul „toți". Trebuie să presupunem că aici „khazarii" se referă la neamul sau tribul conducător, în cadrul mozaicului etnic al Khazariei, și că musulmanii se bucurau de autonomie juridică și religioasă, dar nu erau socotiți „adevărați khazari".

al-Masudi, Ibn Rusta și Ibn Hawkal, vezi anexa II) și este prezent la toate nivelele, de la problema locuințelor pînă la cea a împărțirii dreptății. Bulgarii tot numai în corturi locuiesc, inclusiv regele, deși cortul regal este „foarte mare, avînd locuri pentru cel puțin o mie de persoane" [26]. Pe de altă parte Kaganul khazar e instalat într-un castel de cărămizi arse, se zice că doamnele lui stau în „palate cu acoperișul din lemn de tek" [27], iar musulmanii au mai multe moschei, dintre care și „una al cărei minaret este mai înalt decît castelul regal" [28].

În regiunile fertile, fermele și terenurile lor cultivate s-au lățit neîncetat de-a lungul a o sută de kilometri. Aveau și podgorii întinse. Iată ce spune Ibn Hawkal: „În Kozr (Khazaria — n.a.) există un anumit oraș numit Asmid (Samandar — n.a.) care are atîtea livezi și grădini încît de la Darband pînă la Serir, întregul ținut e acoperit de grădini și plantații aparținînd acestui oraș. Se spune că numărul lor se ridică la patruzeci de mii. Multe dintre ele produc struguri" [29].

Regiunea de la nord de Caucaz era extrem de fertilă. În anul 968, Ibn Hawkal a cunoscut un om care o vizitase după un raid întreprins de neamul rhus.

„Spunea că nu a mai rămas nici o picătură de rod pentru săraci în nici o vie ori grădină, nici măcar o frunză în copaci... (Dar) datorită faptului că pămîntul lor are toate calitățile și că produsele sale sînt abundente, nu vor trece nici trei ani pînă cînd acest pămînt va redeveni ceea ce a fost." Vinul caucazian e încă și acum o încîntare și este consumat în mari cantități în Uniunea Sovietică.

Dar principalul izvor de venituri ale vistieriei regale era comerțul exterior. Ibn Fadlan ne indică amploarea caravanelor de negustători care făceau naveta între Asia centrală și regiunea Volga-Ural: ne amintim despre caravana pe care a întîmpinat-o misiunea lui în Gurgania: „cinci mii de oameni și trei mii de animale de soi". Trecînd cu vederea exagerarea îngăduită, oricum tot trebuie să fi fost o caravană impresionantă, și totuși nu știm cîți oameni și cîte animale vor fi fost în mișcare într-un moment sau altul. Și iarăși nu știm ce mărfuri transportau — deși textilele

fructele uscate, mierea, ceara și mirodeniile par să fi jucat un rol important. Un al doilea drum comercial important traversa Caucazul pînă în Armenia, Georgia, Persia și Bizanț. Al treilea era alcătuit de traficul crescînd al flotelor comerciale ale neamului rhus pe Volga în jos pînă la țărmurile răsăritene ale Mării Khazare ducînd în special blănuri prețioase, foarte cerute în rîndurile aristocrației musulmane — precum și robi din nord, vînduți în tîrgul de sclavi al Itilului. Pe toate aceste mărfuri de tranzit, inclusiv robii, regele khazar percepea o vamă de zece la sută. Dacă adăugăm la aceasta tributul plătit de bulgari, maghiari, burtași și alții, ne dăm seama de prosperitatea Khazariei — dar și de faptul că această prosperitate a ei se bizuia în mare măsură pe puterea ei militară și pe prestigiul pe care-l conferea perceptorilor și vameșilor ei.

În afară de regiunile fertile din sud, cu podgoriile și livezile lor, țara era săracă în resurse naturale. Un istoric arab (Istakhri) spune că singurul produs natural pe care-l exportau khazarii era cleiul de pește. Desigur că iarăși e vorba de exagerare, totuși rămîne faptul că principala lor activitate comercială pare să fi constat doar în reexportarea unor mărfuri străine. Printre ele, mierea și ceara pentru lumînări înflăcărau în mod deosebit imaginația cronicarilor arabi. Astfel, Muqaddasi spunea: „În Khazaria oile, mierea și evreii se află din belșug" [30]. E adevărat că un izvor istoric — *Namah* din Darband — pomenește de minele de aur și de argint de pe teritoriul khazar, dar unde exact se aflau ele nu s-a putut stabili. Pe de altă parte, mai multe alte izvoare pomenesc de mărfurile khazarilor văzute la Bagdad și de prezența negustorilor khazari la Constantinopol, Alexandria și tocmai la Samara și Fergana.

Așadar, Khazaria nu era cîtuși de puțin izolată de lumea civilizată; în comparație cu vecinii săi tribali din nord era o țară cosmopolită, deschisă influențelor culturale și religioase de tot felul, dar foarte hotărîtă să-și apere neatîrnarea de cele două puteri mondiale ecleziastice. Vom vedea că această atitudine a pregătit terenul pentru lovitura de teatru — sau lovitura de stat — care a încetățenit iudaismul ca religie oficială.

Se pare că au înflorit artele şi meşteşugurile, inclusiv croitoria de lux. Cînd viitorul împărat Constantin V s-a însurat cu fata Kaganului khazarilor (vezi mai sus, secţiunea 1) în zestrea ei era şi o rochie splendidă care a impresionat curtea bizantină atît de profund încît a fost adoptată drept costum de ceremonie pentru *bărbaţi;* i-au dat numele *ţiţakion,* provenit de la diminutivul după care era cunoscută prinţesa, Ciciak, adică „floare" în limba khazaro-turcică (pînă cînd prin botez a primit numele Irene). „Iată, comentează Toynbee, acesta este un exemplu ilustrativ de istorie culturală."[31] Cînd altă prinţesă khazară s-a măritat cu guvernatorul musulman al Armeniei, alaiul ei, în afară de însoţitoare şi sclavi, cuprindea şi zece corturi montate pe roţi „făcute din mătasea cea mai fină, cu uşi placate cu aur şi argint, cu podelele acoperite de blănuri de samur. Alte douăzeci de corturi cărau vesela de argint şi celelalte comori care-i alcătuiau zestrea"[32]. Kaganul însuşi călătorea într-un cort mobil încă şi mai luxos, avînd în vîrf o rodie de aur.

13

Arta khazară, ca şi cea a bulgarilor şi maghiarilor, era mai ales imitativă, după modele persane-sasanide. Arheologul sovietic Bader [33] a subliniat rolul khazarilor în răspîndirea spre miazănoapte a argintăriei în stil persan. Unele dintre aceste obiecte descoperite erau poate reexportate de către khazari, credincioşi rolului lor de mijlocitori; altele erau imitaţii realizate în atelierele khazarilor — ale căror ruine au fost descoperite lîngă vechea fortăreaţă khazară de la Sarkel*. Giuvaerurile dezgropate în incinta cetăţii erau de fabricaţie locală[34]. Arheologul suedez T. J. Arne vorbeşte de plăci şi platouri ornamentale, de agrafe şi paftale găsite pînă şi în Suedia — de inspiraţie sasanidă şi bizantină, fabricate în Khazaria sau pe teritorii sub suzeranitatea ei[35].

Aşadar, khazarii au fost principalii intermediari în răspîndirea artei persane şi bizantine în rîndurile triburilor semibarbare din

* Din nefericire, Sarkel, cel mai important şantier arheologic khazar, a fost inundat de lacul de acumulare al unei hidrocentrale.

Europa răsăriteană. După analiza exhaustivă a dovezilor arheologice şi documentare (mai ales din izvoare sovietice), Bartha conchide:

> Jefuirea Tiflisului de către khazari, probabil în primăvara anului 629, este importantă pentru tema noastră... (În perioada ocupaţiei)... Kaganul a trimis inspectori să supravegheze fabricarea produselor de aur, argint, fier şi cupru. Tot aşa, şi bazarele, comerţul în general şi chiar şi cherhanalele erau sub controlul lor... (Astfel) în cursul neîncetatelor campanii caucaziene din secolul al VII-lea, khazarii au luat contact cu o cultură care se dezvoltase din tradiţia persană sasanidă. Ca atare, produsele acestei culturi s-au răspîndit printre locuitorii stepelor nu numai prin intermediul negoţului, ci şi prin prădăciune şi chiar prin perceperea impozitelor... Toate pistele pe care le-am urmărit cu asiduitate în speranţa descoperirii originilor artei în secolul al X-lea ne-au dus înapoi la teritoriul khazarilor.[36]

Ultima observaţie a savantului maghiar se referă la spectaculoasele descoperiri arheologice cunoscute sub numele de „tezaurul de la Sînnicolaul Mare" păstrat la Kunsthistorisches Museum din Viena. Tezaurul, alcătuit din douăzeci şi trei de vase de aur, datînd din secolul al X-lea, a fost descoperit la 1799 în vecinătatea satului cu acest nume. Bartha subliniază că figura „prinţului victorios" care tîrîie de păr un prizonier şi scena mitologică de pe spatele vasului de aur, precum şi stilul altor obiecte ornamentale manifestă afinităţi strînse cu descoperirile făcute la Novipazar în Bulgaria — şi în Sarkelul khazar. Întrucît atît maghiarii, cît şi bulgarii au fost vreme îndelungată sub suzeranitatea khazarilor, lucrul nu este deloc surprinzător, iar războinicul, împreună cu restul tezaurului, ne sugerează cel puţin o idee referitoare la artele practicate în sînul Imperiului khazar: după cum ne puteam aştepta, influenţa persană şi bizantină este predominantă*.

Una din şcolile arheologilor unguri susţine că aurarii şi argintarii care lucrau în Ungaria în secolul al X-lea erau de fapt kha-

* Cititorul interesat va găsi o excelentă colecţie de fotografii în cartea lui Gyula László, *Arta din perioada migraţiilor* — deşi comentariile sale istorice trebuie privite cu multă rezervă.

zari [37]. După cum vom vedea mai tîrziu (vezi capitolul III, secțiunile 7 și 8) cînd maghiarii au migrat către Pannonia în 896 au fost conduși de un trib khazar dizident, cunoscut sub numele de kabari care s-au așezat împreună cu ungurii în noua lor vatră. Khazarii-kabari erau bine cunoscuți ca aurari și argintari iscusiți; maghiarii (inițial mai primitivi) au deprins aceste meșteșuguri abia în noua lor țară. Astfel, teoria originii khazare cel puțin a unora dintre descoperirile arheologice din zona respectivă nu este lipsită de temei — după cum se va evidenția în lumina legăturilor dintre maghiari și khazari discutate mai tîrziu.

14

Indiferent dacă războinicul de pe vasul de aur este de origină maghiară sau khazară, oricum el ne ajută să căpătăm o imagine vizuală asupra înfățișării unui cavalerist din perioada respectivă, aparținînd poate unui regiment de elită. Masudi spune că în armata khazară „șapte mii de călăreți * îl urmează pe rege, arcași cu platoșe, coifuri și zale. Unii sînt lăncieri, echipați și înarmați ca musulmanii... Nici unul din regii din această parte a lumii nu are o armată regulată permanentă, cu excepția regelui khazarilor", iar Ibn Hawkal spune: „Regele acesta are douăsprezece mii de soldați în slujba lui, dintre care cînd moare unul, se alege imediat altul în locul lui".

Aici căpătăm o altă cheie importantă pentru dezlegarea misterului dominației khazarilor: o armată permanentă de profesie, cu o gardă pretoriană care, în timp de pace, stăpînea ferm întregul amalgam etnic, iar în vreme de război slujea drept nucleu al hoardei înarmate care, după cum am văzut, se umfla uneori pînă la cifra de o sută de mii de oșteni sau poate chiar mai mult**.

* Douăsprezece mii la Istakhri.

** După Masudi, „armata regală" consta din musulmani care „imigraseră din vecinătatea orașului Kwarizm. Acum multă vreme, după apariția islamului, ținutul lor a fost bîntuit de războaie și molimi așa că ei s-au refugiat la regele khazar... Cînd acesta e în război cu musulmanii, ei au un loc aparte în armata lui și nu se luptă cu cei de aceeași credință cu ei" [37a]. Că armata „consta" din musulmani este bineînțeles o exagerare, contrazisă chiar de Masudi cîteva rînduri mai jos,

15

Capitala acestui imperiu cu înfățișare de mozaic etnic a fost probabil inițial cetatea Balanjar din zona colinară din nordul Caucazului; după incursiunile arabilor din secolul al VIII-lea, a fost transferată la Samandar, pe țărmul apusean al Mării Caspice; iar în cele din urmă a fost mutată la Itil, în delta Volgii.

Ne-au mai rămas multe descrieri ale orașului Itil, în mare măsură concordante. Era un oraș geamăn, construit pe ambele maluri ale rîului. Jumătatea răsăriteană se numea Khazaran, jumătatea apuseană Itil*; cele două jumătăți erau legate printr-un pod de pontoane. Jumătatea apuseană era înconjurată de un zid fortificat de cărămidă; cuprindea palatele și curțile Kaganului și Bekului, locuințele însoțitorilor acestora (deși după Masudi aceste clădiri s-ar fi aflat pe o insulă în apropierea malului apusean sau pe o peninsulă) și ale „khazarilor pur sînge". Zidul avea patru porți, dintre care una dădea spre rîu. De partea cealaltă a rîului, pe malul răsăritean locuiau „musulmanii și închinătorii la idoli" [38]; tot în această parte a orașului erau moscheile, piețele, băile și alte edificii publice. Mai mulți autori arabi au fost impresionați de numărul de moschei din cartierul musulman și de înălțimea minaretului principal. De asemenea, ei subliniau neîncetat autonomia de care se bucurau curțile și clerul musulmanilor. Iată ce spune în această privință al-Masudi, supranumit „Hero-

cînd spune că contingentul musulman avea un „loc aparte" în armata khazară. De asemenea Ibn Hawkal zice că „regele are o suită de patru mii de musulmani și acest rege are în slujba lui douăsprezece mii de ostași." Kwarizmienii alcătuiau probabil un fel de gardă elvețiană în sînul armatei, iar cînd compatrioții lor vorbesc despre „ostateci" (vezi mai sus, secțiunea 10) aceasta se poate referi la ei. Invers, împăratul bizantin Constantin Porfirogenetul avea un corp de elită alcătuit din paznici khazari, postați la porțile palatului. Acesta era un privilegiu scump plătit: „Acești paznici aveau o soldă atît de mare încît trebuiau să plătească sume însemnate pentru a-și cumpăra posturile, salariile pentru acestea reprezentînd o anuitate de 2,25 pînă la 4 la sută" — cf. Constantin, *De ceremoniis*, pp. 692—693. De exemplu, „un khazar care primea o soldă de șapte lire și patru șilingi — în echivalent modern — plătise pentru angajarea în armată trei sute două lire și opt șilingi" — cf. Bury, nota de la p. 228.

* În diferite perioade orașul este pomenit și sub alte nume — de pildă *al Bayada*, adică „orașul alb".

dot al arabilor", în opera sa adeseori citată *Pajişti de mine de aur şi pietre preţioase*:

> După datină, în capitala khazară, sînt şapte judecători. Dintre aceştia doi sînt pentru musulmani, doi pentru khazari — care judecă după Tora (legea mozaică) — doi pentru creştini — care judecă după Evanghelie — şi unul pentru saqualibi, neamul rhus şi alţi păgîni, care judecă după legea păgînească... În oraşul lui (al regelui khazar — n.a.) sînt mulţi musulmani, negustori şi meşteşugari, care au venit în ţara asta datorită dreptăţii şi adăpostului de primejdii pe care le asigură. Ei au o moschee principală cu un minaret care se înalţă deasupra palatului regal, şi pe lîngă ea alte moschei, cu şcoli unde învaţă copiii Coranul[38a].

Citind aceste rînduri scrise de cel mai însemnat istoric arab, în prima jumătate a secolului al X-lea * eşti ispitit să adopţi o viziune poate prea idilică a vieţii în regatul khazar. Astfel, în articolul despre khazari din *Enciclopedia evreiască* citim: „Într-o vreme cînd în Europa occidentală domneau fanatismul şi ignoranţa şi anarhia, regatul Khazariei se putea lăuda cu administraţia sa dreaptă şi liberală"**.

După cum am văzut, toate acestea sînt în parte adevărate; dar numai în parte. Nu există dovezi că neamul khazarilor s-ar fi dedat la persecuţii religioase fie înainte de convertirea la iudaism, fie după. În această privinţă ei pot fi socotiţi mai toleranţi şi mai luminaţi decît Imperiul roman de Răsărit sau decît cel islamic în primele sale etape. Pe de altă parte, se pare că neamul khazarilor ar fi păstrat din trecutul lor tribal anumite rituri barbare. Am văzut cum descrie Ibn Fadlan uciderea groparilor familiei regale. El ne mai spune ceva şi despre alt obicei arhaic — regicidul: „Sorocul domniei regelui este de 40 de ani. Dacă-l depăşeşte chiar şi cu o singură zi, supuşii şi curtenii îl omoară

* Probabil între anii 943 şi 947.

** *Enciclopedia evreiască*, publicată în anii 1901—1906. În *Encyclopaedia Judaica*, 1971, articolul despre khazari scris de Dunlop este de o obiectivitate exemplară.

spunînd: De mult i s-a întunecat mintea și i s-a înceţoşat privirea'".

Istakhri prezintă o versiune diferită a aceleiaşi realităţi:

> Cînd doresc să-l întroneze pe acest Kagan, îi pun o sfoară de mătase în jurul gîtului şi o strîng pînă cînd începe să se înăbuşe. Apoi îl întreabă: „Cîţi ani ai de gînd să domneşti?" Dacă nu moare înaintea anului pomenit, e ucis cînd se împlineşte sorocul.

Bury[39] nu ştie prea bine dacă să dea sau nu crezare acestui gen de legende răspîndite de călătorii arabi, şi într-adevăr, în mod normal am fi înclinaţi să le respingem, dacă ritualul regicidului nu ar fi fost o practică atît de răspîndită printre popoarele primitive (şi cele nu chiar atît de primitive). Frazer punea mare accent pe legătura dintre conceptul divinităţii regelui şi obligaţia sacră de a-l ucide după o perioadă fixă sau atunci cînd îi scade vitalitatea, pentru ca puterea divină să-şi poată găsi o reîncarnare mai tînără şi mai viguroasă*.

În sprijinul tezei lui Istakhri vine şi faptul că ceremonia bizară a „sugrumării" viitorului rege pare să fi fost relatată ca o realitate, acum nu prea multă vreme, în rîndurile altui neam — turcii hok. Zeki Validi îl citează pe un antropolog francez, St. Julien, care în 1864 scria:

> După alegerea noii căpetenii, ofiţerii şi însoţitorii lui... îl pun să încalece. Îi strîng o panglică de mătase în jurul gîtului, fără să-l stranguleze de tot; apoi, slăbesc strînsoarea şi-l întreabă foarte apăsat: „Cîţi ani mai poţi fi hanul nostru?" Cu mintea tulburată, regele nu este în stare să spună o cifră. Atunci supuşii lui hotărăsc, pe baza vorbelor care i-au scăpat printre buze, dacă domnia lui va fi lungă sau scurtă.[40]

Nu ştim dacă ritul khazarilor de ucidere a regelui (în cazul cînd a fost practicat vreodată) a căzut în desuetudine cînd au adoptat ei iudaismul; în cazul acesta autorii arabi ar confunda practi-

* În revista „Folklore", XXVIII, 1917, Frazer a scris un mic studiu special în această problemă: *Uciderea regilor khazari.*

cile trecute cu cele prezente — cum au făcut tot timpul, compilînd relatări ale unor călători anteriori și atribuindu-le apoi contemporanilor. Oricum vor fi stînd lucrurile, elementul care trebuie reținut și care nu mai poate fi pus la îndoială, este rolul divin atribuit Kaganului, indiferent dacă implica sau nu sacrificarea lui în final. Am mai auzit înainte că regele era venerat dar de fapt ținut în izolare, despărțit de poporul lui, pînă cînd era îngropat cu mare pompă. Treburile statului, inclusiv conducerea armatei, erau rezolvate de Bek (uneori numit și Kaganul Bek), care deținea întreaga putere efectivă. În această privință izvoarele arăbești și istoricii moderni sînt de acord, cei din urmă descriind de obicei sistemul de guvernare al khazarilor drept „dualism monarhic": Kaganul reprezenta puterea divină, Bekul pe cea laică.

Dualismul monarhiei khazare a fost comparat — în mod total eronat s-ar părea — cu diarhia spartană și cu conducerea duală, aparent asemănătoare, a diverselor triburi turcești. Dar cei doi regi ai Spartei, descendenți din două familii fruntașe, dispuneau de puteri egale; cît despre conducerea dublă a triburilor nomade, nu există dovezi asupra unei împărțiri fundamentale a funcțiilor ca la khazari*.

O comparație mai valabilă se poate face cu sistemul de guvernare a Japoniei din Evul Mediu pînă în 1867, cînd puterea laică era concentrată în mîinile Șogunului, în timp ce Mikadoul era adorat de la distanță, ca o emblemă divină.

Cassel [41] a sugerat o ispititoare analogie între sistemul de guvernare a khazarilor și jocul de șah: monarhia dublă este reprezentată pe eșichier de rege (Kaganul) și regina (Bekul). Regele este ținut în izolare, ocrotit de curtenii săi, are foarte puțină putere și nu se poate deplasa mai mult de un pătrățel la o mutare. În schimb, regina este prezența cea mai puternică de pe tabla de șah pe care o domină. Dar jocul poate continua chiar dacă pierzi regina, pe cînd căderea regelui constituie dezastrul final care aduce pe loc încheierea luptei.

* Alföldi a sugerat că cei doi conducători erau comandanți ai celor două aripi ale hoardei — pasajul citat de Dunlop la pagina 159, nota 123.

Aşadar, dualismul monarhiei pare să indice o dis'incţie categorică între sacru şi profan în mentalitatea khazarilor. Atributele divine ale Kaganului sînt evidenţiate în mare măsură în următorul citat din Ibn Hawkal *:

> Kaganul trebuie să fie întotdeauna de neam imperial (Istakhri spune: „... trebuie să se tragă dintr-o familie de vază" — n.a.) [41a]. Nimeni nu are voie să se apropie de el decît pentru treburi însemnate: în asemenea împrejurări oamenii se ploconesc în faţa lui, îşi freacă feţele de pămînt, pînă cînd primesc poruncă de la el să se apropie şi să-i vorbească. Ori de cîte ori... moare un Kagan, cine trece prin dreptul mormîntului său trebuie să se dea jos de pe cal şi să salute locul de veci; cînd pleacă, nu trebuie să încalece cîtă vreme mai vede încă mormîntul.
>
> Atît de neştirbită este puterea acestui cap încoronat, atît de orbeşte îi sînt ascultate poruncile, încît dacă lui i s-ar părea potrivit să moară vreunul din dregătorii săi de neam mare şi dacă i-ar spune acestuia „Du-te şi omoară-te!" omul s-ar duce imediat acasă şi şi-ar pune capăt zilelor. Moştenirea tronului de Kagan fiind astfel orînduită înlăuntrul aceleiaşi familii (Istakhri spune: „într-o familie de vază care nu are nici putere nici avere" — n.a.)[41b], cînd îi vine rîndul vreunuia dintre aceştia, i se întăreşte rangul chiar dacă nu are nici măcar un *dirhem* (bănuţ). Şi am auzit de la oameni vrednici de crezare că un anume tînăr şedea într-o prăvălioară din piaţa mare, vînzînd mărunţişuri (la Istakhri: „vînzînd pîine" — n.a.); şi că oamenii spuneau „cînd Kaganul ne va părăsi, omul ăsta îi va lua locul pe tron" (la Istakhri: „nu e alt om mai vrednic decît el să fie Kagan" — n.a.) [41c]. Dar tînărul era musulman, iar ei nu-i urcă decît pe evrei pe tronul Kaganului.
>
> Kaganul are un tron şi un cort de aur; nici unui alt om nu i se îngăduie asemenea lucruri. Palatul Kaganului este mai măreţ decît orice altă clădire a oraşului.[42]

* Ibn Hawkal, alt geograf şi istoric arab care a călătorit mult şi a scris *Geografia orientală* în jurul anului 977. Pasajul citat aici este de fapt o copie a lucrurilor scrise de Istakhri cu 40 de ani mai înainte, dar conţine mai puţine lucruri obscure, aşa că mi-am permis să urmez aici pe Ibn Hawkal în traducerea lui Ouseley din 1800.

Pasajul despre tînărul virtuos care vinde pîine — sau ce va fi vîndut — în bazar, sună ca o poveste despre Harun al Raşid. Dacă era moştenitorul tronului de aur rezervat evreilor, de ce a fost crescut ca un biet musulman? Ca să înţelegem cît de cît ceva din povestea asta, trebuie să presupunem că nu se alegea Kaganul pe baza nobilelor sale virtuţi, ci dintre membrii „rasei imperiale" sau ai „familiei de vază". De fapt, aceasta este şi părerea lui Artamonov şi a lui Zeki Validi. Artamonov susţine că, la fel cu alte neamuri turcice, khazarii erau conduşi de descendenţii dinastiei Turkut, suveranii de altădată ai defunctului imperiu turcesc (vezi mai sus, secţiunea 3). Zeki Validi sugerează că „rasa imperială" sau „familia de vază", căreia trebuie să-i aparţină Kaganul, se referă la străvechea dinastie Asena, pomenită în izvoarele chinezeşti, un soi de aristocraţie a deşertului, din care susţineau în mod tradiţional conducătorii turci şi mongoli că se trag. Ideea pare destul de plauzibilă şi în mare măsură împacă noţiunile contradictorii implicate în relatarea citată adineaori: tînărul nobil care nu are nici un gologan — şi pompa şi fastul care înconjoară tronul de aur. Asistăm la suprapunerea a două tradiţii, ca interferenţa optică a două tipare de valuri pe un ecran: ascetismul unui trib de nomazi care au dus-o foarte greu în deşert şi strălucirea unei curţi regale care prosperă pe seama comerţului şi meşteşugurilor şi care se străduieşte să-şi depăşească în splendoare rivalii din Bagdad şi Constantinopol. La urma urmei, crezurile proclamate de aceste curţi somptuoase fuseseră inspirate şi de profeţii ascetici din deşert în vremuri mai vechi.

Dar toate acestea nu izbutesc să explice despărţirea ciudată dintre puterea divină şi cea laică, pe cît se pare unică în zona şi epoca respectivă. După cum scria şi Bury [43]: „Nu avem nici un fel de informaţii despre momentul în care autoritatea activă a Kaganului a fost preschimbată în nulitatea sa divină, după cum nu ştim nici de ce a fost înălţat la un rang asemănător cu cel al împăratului Japoniei, în care existenţa lui şi nu guvernarea lui era considerată esenţială pentru prosperitatea statului".

De curînd, Artamonov a propus pe bază de speculaţii un răspuns la această întrebare. El sugerează că acceptarea iudais-

mului ca religie oficială a fost rezultatul unei lovituri de stat, care totodată a redus rolul Kaganului (descendent al unei dinastii păgîne și ca atare prezentînd prea puțină încredere în ceea ce privește supunerea la legea mozaică) la cel de simplă emblemă. Ipoteza este la fel de valabilă ca oricare alta — și avem la fel de puține dovezi și în sprijinul ei. Și totuși pare probabil că cele două evenimente — îmbrățișarea credinței iudaice și înființarea dualismului monarhiei — au fost oarecum legate între ele. *

* Înainte de convertire, Kaganul părea să joace încă un rol activ, dovadă de pildă, relațiile sale cu Justinian. Dar, pentru a complica și mai mult lucrurile sursele arăbești se referă uneori la „Kagan" cînd este limpede că de fapt vor să spună „Bekul" — întrucît „Kagan" era la multe triburi termenul generic pentru „conducător" — și ei mai folosesc și nume diferite pentru Bek, după cum ne arată și lista de mai jos, reprodusă după Minorsky, *Hudud al Alam*, p. 451:

Constantin Porfirogenetul	Khaqan	Bek
Ibn Rusta	Khazar Khaqan	Aysha
Masudi	Khaqan	Malik
Istakhri	Malik Khazar	Khaqan Khazar (s-ar părea că s-a inversat ordinea conducătorilor)
bn Hawkal	Khaqan Khazar	Malik Khazar sau Bek
Gardezi	Khazar Khaqan	Abshad

II. CONVERT IREA

1

„Religia evreilor, scrie Bury, exercitase o înrîurire profundă asupra crezului islamic şi fusese baza creştinismului; cîştigase prozeliţi în diverse părţi ale lumii; dar convertirea khazarilor la religia pură a lui Iehova este un fenomen unic în istorie." [1]

Care a fost motivaţia acestui eveniment unic? Nu e foarte uşor să pătrunzi pe sub pielea unui prinţ khazar — mai ales aşa cum era acoperită de zale. Dar dacă raţionăm din punctul de vedere al politicii puterii — care de-a lungul veacurilor se supune în esenţă acelorași reguli — găsim o analogie pe deplin plauzibilă.

La începutul secolului al XVII-leă lumea era polarizată între cele două superputeri ce reprezentau creştinismul şi islamismul. Doctrinele lor ideologice erau sudate cu politica puterii dusă prin mijloacele clasice ale propagandei, acţiunii subversive şi cuceririi militare. Imperiul khazar reprezenta o „a treia forţă", care se dovedise pe potriva celorlalte două, atît ca adversar, cît şi ca aliat. Dar el nu-şi putea păstra independenţa dacă accepta fie creştinismul fie islamismul — căci prima alegere l-ar fi subordonat în mod automat autorităţii împăratului roman, iar cealaltă califului din Bagdad.

Amîndouă curţile făcuseră eforturi pentru convertirea khazarilor la creştinism sau la islamism, dar nu dăduseră alte roade decît un schimb de amabilităţi diplomatice, căsătorii dinastice şi alianţe militare instabile întemeiate pe interesele individuale ale fiecărei părţi. Bizuindu-se pe forţa sa militară, Regatul khaza-

rilor, cu hinterlandul său de triburi vasale, era hotărît să-şi păstreze poziţia de „a treia forţă", de conducător al naţiunilor neangajate din zona stepelor.

În acelaşi timp, contactele strînse cu Bizanţul şi cu Califatul îi învăţaseră pe khazari că şamanismul lor primitiv era nu numai barbar şi depăşit în comparaţie cu marile religii monoteiste, dar şi incapabil să confere conducătorilor autoritatea spirituală şi juridică de care se bucurau conducătorii celor două puteri teocratice ale lumii — califul şi împăratul. Pe de altă parte, convertirea la credinţa unuia sau celuilalt dintre aceştia ar fi şnsemnat supunerea, sfîrşitul independenţei şi deci înfrîngerea ţelurilor regatului. Ce altă soluţie ar fi putut să se dovedească mai logică decît îmbrăţişarea unui al treilea crez, care nu se aliniase sau angajase faţă de nici una din cele două religii şi totuşi reprezenta temelia venerabilă a amîndurora?

Logica aparentă a acestei hotărîri se datoreşte fără doar şi poate clarităţii înşelătoare pe care ţi-o aduce o privire retrospectivă. În realitate, convertirea la iudaism a cerut o lovitură de maestru genială. Şi totuşi, atît izvoarele arabe, cît şi cele evreieşti referitoare la istoria acestei convertiri, oricît de mult ar diferi în chestiuni de amănunt, scot în evidenţă un raţionament pe linia arătată mai sus. Să-l mai citäm o dată pe Bury:

> Fără îndoială, în adoptarea iudaismului, conducătorul regatului a fost împins de motive politice. Dacă ar fi îmbrăţişat mahomedanismul, asta i-ar fi atras dependenţa spirituală de califi care încercau să-şi impună credinţa asupra khazarilor; în creştinism, pe de altă parte, se ascundea primejdia de a deveni vasalul ecleziastic al Imperiului roman. Iudaismul era o religie vestită, cu o reputaţie frumoasă, cu cărţi sfinte pe care le respectau atît creştinii, cît şi mahomedanii. Deci asta l-ar fi înălţat pe conducător deasupra barbarilor păgîni şi l-ar fi pus la adăpost de amestecul califului sau împăratului. Dar el n-a adoptat, împreună cu practica circumciziei, şi intoleranţa cultului iudaic. El a îngăduit maselor poporului său să-şi păstreze păgînismul şi să se închine la idolii tradiţionali.[2]

Deşi convertirea curţii khazarilor a fost fără doar şi poate motivată din punct de vedere politic, totuşi este absurd să ne închipuim că aceşti oameni au îmbrăţişat peste noapte, orbeşte, o religie ale cărei dogme şi principii le erau necunoscute. Realitatea este că ei îi cunoşteau bine pe evrei şi avuseseră timpul să le urmărească practicile religioase vreme de cel puţin un secol, înainte de convertire datorită afluxului continuu de evrei care se refugiau de persecuţiile religioase din Bizanţ şi, într-o măsură mai mică, din ţările Asiei Mici cucerite de arabi. Ştim despre Khazaria că era o ţară relativ civilizată printre barbarii din nord, dar că nu se legase de nici una dintre religiile militante, aşa că ea devenise în mod firesc un liman pentru exodul periodic al evreilor aflaţi sub stăpînirea Imperiului bizantin şi ameninţaţi de convertirea silită şi de alte presiuni. Persecuţiile de diverse feluri începuseră odată cu domnia lui Justinian I (527—565) şi au îmbrăcat forme deosebit de aspre sub împăraţii Heraclius în secolul al VII-lea, Leon III în secolul al VIII-lea, Vasile şi Leon IV în secolul al IX-lea, Roman în secolul al X-lea. Astfel, de pildă, Leon II] care a stăpînit în cele două decenii imediat dinaintea convertiri khazarilor la iudaism „a încercat să pună capăt anomaliei (statutului tolerat al evreilor, n.a.) dintr-o singură trăsătură de condei, poruncind botezarea tuturor supuşilor săi evrei" [3].

Deşi traducerea în viaţă a poruncii imperiale pare să fi fost relativ ineficace, totuşi ea a dus la fuga din Bizanţ a unui mare număr de evrei.

Iată ce ne povesteşte Masudi:

> În acest oraş (Khazaran-Itil — n.a.) există musulmani, creştini, evrei şi păgîni. Evreii sînt regele, curtenii lui şi khazarii din neamul lui*. Regele khazarilor se făcuse evreu încă sub Califatul lui Harun al Raşid ** şi lui i s-au alăturat evreii din toate ţările islamului precum şi din ţara grecilor

* Adică probabil tribul conducător al „khazarilor albi" (vezi mai sus' capitolul I, secţiunea 3).

** Adică între anii 786—809; dar se presupune de către majoritatea cercetătorilor că Masudi a recurs pentru comoditate la o piatră de hotar din istorie, pe cînd convertirea a avut de fapt loc în jurul anului 740.

(Bizanțul — n.a.). Într-adevăr regele grecilor din vremea noastră, al 332-lea an de la Mahomed (adică în 943—944, n.a.), i-a trecut cu de-a sila la creștinism pe evreii din regatul său... De aceea mulți evrei au fugit din țara grecilor în Khazaria... [3a]

Ultimele două propoziții citate se referă la evenimente petrecute cu 200 de ani după convertirea khazarilor și dovedesc cît de persistente au fost valurile de persecuții care s-au succedat de-a lungul veacurilor. Dar și evreii au fost la fel de persistenți și perseverenți. Mulți au îndurat torturile, iar cei care nu au avut tăria de a rezista au revenit mai tîrziu la credința lor — „ca și ciinele la vărsătura lui", așa cum s-a exprimat amabil un cronicar creștin [4]. La fel de pitorească este descrierea pe care ne-o oferă un scriitor ebraic [5] asupra metodei de convertire silită folosită sub împăratul Vasile împotriva comunității evreiești din Oria, sudul Italiei:

> Cum îi sileau? Oricine refuza să accepte credința lor greșită era pus într-un teasc de untdelemn, și strivit cum se storc măslinele sub presă.

Altă sursă ebraică [6] face observații cu privire la persecuțiile împotriva evreilor sub împăratul Roman („regele grec" la care se referă Masudi): „Și apoi se va ridica un rege care îi va persecuta nu prin nimicire, ci îndurător, alungîndu-i din țară".

Singura formă de îndurare manifestată de istorie față de cei care au luat calea surghiunului, sau au fost împinși pe ea, era existența Khazariei, atît înaintea convertirii, cît și după acest eveniment. Mai înainte fusese un adevărat liman pentru băjenari; după aceea a devenit un fel de cămin național. Refugiații erau produsele unei culturi superioare și fără doar și poate reprezentau un factor important în făurirea acelei concepții generale, cosmopolite, tolerante, care i-a impresionat atît de mult pe cronicarii arabi citați mai înainte. Influența refugiaților — și fără doar și poate, zelul lor în găsirea unor prozeliți * s-ar fi făcut simțită

* Era o epocă în care convertirea necredincioșilor prin forță sau convingere reprezenta o preocupare de frunte. Că și evreii au manifestat-o în permanență ne-o dovedește faptul că, încă de sub domnia lui Justinian, legislația bizantină

în primul rînd la curte şi printre notabilităţi. Se prea poate ca aceşti refugiaţi să fi îmbinat în strădaniile lor pe calea misionarismului argumentele teologice şi profeţiile mesianice cu o cîntărire inteligentă a avantajelor politice pe care le-ar fi obţinut khazarii din adoptarea unei religii „neutre".

Surghiuniţii au adus cu ei şi meşteşugurile şi artele bizantine, metode superioare în practicarea agriculturii şi comerţului, precum şi alfabetul ebraic colţuros. Nu ştim ce fel de scriere folosiseră anterior khazarii, dar lucrarea *Fihrist* de Ibn Nadim [7], un fel de bibliografie universală alcătuită în jurul anului 987, ne informează că în vremea lui khazarii foloseau alfabetul ebraic. Acesta slujea la două lucruri: lucrările cărturăreşti în ebraică (limbajul ştiinţific — analog folosirii latinei medievale în Occident) şi alfabetul scris pentru redarea diferitelor limbi vorbite în Khazaria (la fel ca utilizarea alfabetului latin pentru diferitele limbi naţionale din Europa occidentală). Din Khazaria s-ar părea că scrierea ebraică s-a răspîndit şi în ţările învecinate. Astfel Chwolson relatează că „inscripţii într-o limbă care nu era de origină semită (sau eventual în două limbi nesemite diferite) cu caractere ebraice au fost descoperite pe două pietre de mormînt din Fanagoria şi Partenit în Crimeea; ele nu au fost încă descifrate *" [8].

După cum am văzut, Crimeea s-a aflat în mod intermitent sub domnia khazarilor; dar avea şi o comunitate evreiască de tradiţie îndelungată şi s-ar putea ca inscripţiile să dateze dinaintea convertirii. Unele litere ebraice *(shin* şi *tsadei)* şi-au croit drum şi către alfabetul chirilic [9] şi, mai mult decît atît, s-au găsit multe monede poloneze de argint, datînd din secolele al XII-lea sau al XIII-lea, cu inscripţii poloneze scrise în alfabetul ebraic (de exemplu *Leszek krol Polski* — „Leszek rege al Poloniei") alături de monezi cu inscripţii în alfabetul latin. Poliak face următorul comentariu: „Aceste monezi constituie dovada categorică a răs-

impunea pedepse aspre impotriva încercărilor de convertire a creştinilor la mozaism iar pentru „molestarea" de către evrei a celor convertiţi la creştinism pedeapsa era arderea pe rug (cf. Sharf, p. 25).

* Aceste inscripţii se plasează în altă categorie decît falsurile lui Firkovitch, celebre printre istorici (cf. anexa III).

pîndirii scrierii ebraice din Khazaria în țările slave învecinate. Utilizarea acestor monede nu era legată de nici o chestiune religioasă. Monedele se băteau pentru că mulți polonezi erau mai deprinși cu aceste gen de scriere decît cu cea latină, fără s-o considere neapărat evreiască" [10].

Așadar, cu toate că fără doar și poate convertirea a fost inspirată de rațiuni oportuniste — fiind concepută ca o iscusită manevră politică — ea a adus cu sine prefaceri culturale pe care inițiatorii convertirii nu ar fi avut nici măcar cum să și le imagineze. Alfabetul ebraic a constituit începutul; trei veacuri mai tîrziu decăderea statului khazar a fost marcată de izbucnirile repetate ale unui sionism mesianic, cu falși mesia ca David El-Roy (eroul unui roman de Benjamin Disraeli) care au condus cruciade donchișotești pentru recucerirea Ierusalimului *.

După înfrîngerea de către arabi în anul 737, adoptarea silită a islamismului de către Kagan fusese o formalitate revocată aproape imediat, care nu pare să fi lăsat nici un fel de amprentă asupra poporului său. În contrast cu aceasta, convertirea voluntară la iudaism avea să producă efecte profunde și durabile.

2

Împrejurările în care s-a produs convertirea sînt învăluite în ceață datorită legendelor, dar principalele relatări arabe și ebraice în privința ei au în comun anumite elemente fundamentale.

Relatarea lui al-Masudi despre domnia evreiască în Khazaria, pe care am citat-o anterior, se încheie cu o referire la o lucrare anterioară a sa, în care a descris aceste împrejurări. Nu ni s-a păstrat acea operă anterioară a lui Masudi, în schimb există două relatări bazate pe ea. Prima, cea a lui Dimaski (scrisă în 1327) repetă faptul că în vremea lui Harun al-Rașid, împăratul bizantin i-a silit pe evrei să emigreze; acești emigranți au sosit în țara khazarilor unde au găsit „un neam inteligent, dar neînvățat căruia

* Vezi mai departe, cap. IV, secțiunea 11.

i-au oferit religia lor. Localnicii au socotit-o mai bună decît a lor şi au acceptat-o." [11]

A doua relatare, mult mai amănunţită, o găsim în *Cartea regatelor şi drumurilor* de al-Bakri (secolul al XI-lea):

> Pricina trecerii la iudaism a regelui khazarilor, care fusese păgîn pînă atunci, este următoarea. El îmbrăţişase creştinismul*. Apoi şi-a dat seama că este fals şi a vorbit de acest lucru, care îl îngrijora foarte tare, cu unul din marii lui dregători. Acesta i-a spus: „Măria TA, cei care sînt stăpîni pe cărţile sfinte se împart în trei. Adună-i laolaltă, cere-le să-şi apere credinţa şi apoi urmează-l pe acela care se va dovedi stăpîn pe adevăr."
>
> Aşadar regele a trimis la creştini după o vlădică. Acuma la rege se afla şi un evreu, priceput foarte la tocmeala vorbei, care a început să-i pună întrebări. Aşadar l-a întrebat pe vlădică: „Ce zici de Moise, fiul lui Amran şi de *Tora* care i-a fost dezvăluită?" Şi vlădica a răspuns: „Moise este un prooroc şi *Tora* grăieşte adevărul." Atunci evreul i-a spus craiului: „Omul acesta a şi mărturisit adevărul crezului meu. Întreabă-l acum în ce crede el". Aşadar regele l-a întrebat şi vlădica a răspuns: „Eu zic că Iisus Mesia este fiul Mariei, este Cuvîntul şi a dezvăluit tainele în numele lui Dumnezeu". Şi atunci evreul i-a spus craiului khazarilor: „Omul acesta propovăduieşte o dogmă pe care eu n-o cunosc, dar încuviinţează spusele mele". Însă vlădica n-a fost în stare să aducă dovezi spre întărirea spuselor sale. Atunci craiul a chemat un musulman şi i s-a trimis un om isteţ şi învăţat care era bun la voroavă. Însă evreul a născocit pe cineva care să-l otrăvească pe drum şi cărturarul musulman a murit. Astfel evreul a izbutit să-l cîştige la credinţa lui pe crai, care a îmbrăţişat iudaismul.[12]

Fără doar şi poate că istoricii arabi aveau darul de a îndulci hapul. Dacă învăţatul musulman ar fi putut participa la dezbaterea pomenită ar fi căzut şi el în aceeaşi capcană ca şi episcopul, întrucît amîndoi acceptau adevărul Vechiului Testament, pe cînd susţinătorii Noului Testament şi ai Coranului ar fi fost puşi

* După cîte ştiu, nici un alt izvor nu menţionează acest fapt. S-ar putea să fie vorba doar de o concesie făcută gusturilor cititorilor musulmani, prin înlocuirea adoptării pentru scurtă vreme a islamismului înaintea iudaismului.

pe rînd în minoritate de doi la unu. Aprobarea acestui raționament de către rege este simbolică: el e prea dornic să accepte doctrinele împărtășite de toți trei — numitorul lor comun — și refuză să se angajeze pentru vreuna din tezele rivale care transcend acest numitor comun. E vorba deci încă o dată de principiul lumii nealiniate, aplicat la teologie.

Dar, după cum a subliniat și Bury [13], din această poveste mai rezultă și faptul că influența evreiască la curtea khazarilor trebuie să fi fost deja puternică încă înaintea convertirii oficiale, căci atît episcopul, cît și cărturarul musulman trebuie să fie „chemați", pe cînd evreul se află deja „la el" (adică la rege).

3

Și acum să ne întoarcem de la principalul izvor arab referitor la convertire — Masudi și compilatorii săi — la principalul izvor evreiesc. Acesta constă în așa-zisa „Corespondență khazară": e vorba de un schimb de scrisori, în ebraică, între Hasdai Ibn Saprut, evreul care era prim-ministru al Califului Cordobei, și Iosif, regele khazarilor — sau mai bine zis între grămăticii lor respectivi. Autenticitatea acestei corespondențe a format obiectul unei controverse, dar acum este acceptată de toată lumea, cu oarecare îngăduință față de fanteziile copiștilor ulteriori *.

S-ar părea că schimbul de scrisori a avut loc cîndva între anul 954 și anul 961, adică aproximativ epoca în care a scris și Masudi. Pentru a putea aprecia importanța acestei corespondențe trebuie să spunem un cuvînt sau două despre personalitatea lui Hasdai Ibn Saprut — poate cea mai strălucită figură a întregii „epoci de aur" (900—1200) a evreilor din Spania.

În anul 929, Abd ar-Rahman III, din dinastia omaiadă, a izbutit să unifice sub sceptrul său posesiunile maure din părțile sudice și centrale ale Peninsulei Iberice și a întemeiat Califatul de Apus. Capitala lui, Cordoba, a ajuns gloria întregii Spanii arabe și un centru de vază al culturii europene, cu o bibliotecă

* Rezumatul controversei este reprodus în anexa III.

al cărei catalog cuprindea 400.000 de volume. Hasdai, născut în anul 910 într-o distinsă familie evreiască din Cordoba, i-a atras atenţia califului mai întîi în calitate de practicant al medicinei, avînd în palmaresul său cîteva vindecări remarcabile. Abd ar-Rahman l-a numit medic al curţii sale şi avea atît de mare încredere în judecata lui încît i-a cerut mai întîi lui Hasdai să pună regulă în vistieria statului, apoi să-i slujească de ministru de externe şi de diplomat care să netezească asperităţile şi să elimine conflictele în foarte complexele relaţii ale noului Califat cu Bizanţul, cu împăratul Otto al Germaniei, cu Castilia, Navarra, Aragon şi alte regate creştine de la nord de Spania. Hasdai a fost un adevărat *uomo universale* cu multe secole înaintea Renaşterii: între perioadele cînd rezolva treburile statului îşi găsea destul timp ca să traducă în arabă cărţi de medicină, să corespondeze cu rabinii învăţaţi din Bagdad şi să slujească de mecena pentru gramaticienii şi poeţii de limbă ebraică.

Este evident că era un evreu luminat dar foarte habotnic, care-şi folosea contactele diplomatice pentru a strînge informaţii despre comunităţile evreieşti împrăştiate în diferite părţi ale lumii şi pentru a interveni ori de cîte ori era posibil în favoarea lor. Îl preocupa şi-l îngrijora persecutarea evreilor în Imperiul bizantin sub domnia lui Roman (vezi mai sus, secţiunea I). Din fericire se bucura de o influenţă considerabilă la Curtea bizantină care era vital interesată în asigurarea neutralităţii binevoitoare a Cordobei în timpul campaniilor bizantine împotriva musulmanilor din răsărit. Hasdai, care conducea negocierile, s-a folosit de acest prilej pentru a interveni în apărarea evreimii bizantine, după cît se pare cu destul succes [14].

După propria sa relatare, Hasdai a auzit mai întîi de existenţa unui regat evreiesc independent de la nişte negustori veniţi din oraşul persan Khurasan; numai că el a avut îndoieli în privinţa veridicităţii spuselor lor. Ulterior le-a pus întrebări membrilor unei misiuni diplomatice bizantine sosite la Cordoba şi aceştia au confirmat relatarea neguţătorilor, adăugînd o cantitate impresionantă de amănunte şi date referitoare la Regatul khazarilor,

printre care și numele regelui de atunci — Iosif. Drept care Hasdai s-a hotărît să trimită soli cu o scrisoare către regele Iosif.

Scrisoarea (care va fi discutată în amănunt, mai jos) conține o listă de întrebări referitoare la statul khazar, la poporul său, la metodele de guvernare, la forțele armatei și așa mai departe — precum și întrebarea „căruia din cele 12 triburi îi aparținea Iosif". Din aceasta deducem că Hasdai îi socotea pe evreii khazari veniți din Palestina — ca și pe evreii spanioli — și poate chiar reprezentanți ai unuia din „triburile pierdute". Firește că Iosif nu aparținea niciunuia dintre triburi, întrucît nu era evreu la origină; în „Răspunsul" său către Hasdai, după cum vom vedea, el prezintă o genealogie diferită, însă principala sa preocupare este aceea de a-i oferi lui Hasdai o relatare amănunțită a convertirii — poate doar legendară, întrucît evenimentul avusese loc cu două secole mai devreme — și a împrejurărilor care duseseră la aceasta.

Povestea scrisă de Iosif începe cu apologia strămoșului său regele Bulan, un mare cuceritor și înțelept care „a alungat din țara lui pe vrăjitori și pe închinători la zei". Ulterior i-a apărut în vis regelui Bulan un înger care l-a îndemnat să se închine singurului Dumnezeu adevărat, făgăduindu-i în schimb că „El va binecuvînta și înmulți vlăstarele lui Bulan și-i va aduce pe dușmani în mîinile lui și-i va face regatul să dăinuie pînă la sfîrșitul lumii." Firește că toate aceste amănunte se inspiră din povestea legămîntului din *Cartea Facerii*; implicația este că și khazarii pretindeau statutul de „popor ales", care-și face propria sa învoială cu Creatorul, cu toate că ei nu se trăgeau din seminția lui Abraham. Dar în acest moment, povestea spusă de Iosif ia o întorsătură neașteptată. Regele Bulan este întru totul dornic să-l slujească pe Atotputernic, dar el ridică o obiecție:

> Tu, Doamne, cunoști prea bine gîndurile tainice ale inimii mele și mi-ai cercetat rărunchii ca să întărești gîndul că-mi pun toată credința în tine; însă neamul peste care stăpînesc are mintea păgînă și nu știu dacă mă crede. Dacă voi fi dobîndit binecuvîntarea și mila în ochii tăi, atunci în genunchi te rog să te înfățișezi și Marelui Prinț al lor ca să-l faci să mă sprijine.

Şi, Cel Veşnic s-a îndurat de rugămintea lui Bulan şi s-a înfăţişat prin vis acestui prinţ şi cînd s-a trezit acesta dis-de-dimineaţă a venit la rege şi i-a adus la cunoştinţă cele petrecute...

Nici în *Cartea Facerii*, nici în relatările cronicarilor arabi referitoare la convertire nu există nici un cuvînt despre vreun mare prinţ al cărui consimţămînt trebuie să fie obţinut. Negreşit trebuie să fie o referire (la dualismul monarhiei) la khazari. După cît se pare, „Marele Prinţ" este Bek; dar nu este exclus ca „regele" să fi fost Bek, iar „prinţul" Kagan. Mai mult decît atît, după izvoarele arabe şi armene, conducătorul armatei khazare care a invadat Transcaucazia în anul 731 (adică vreo cîţiva ani înaintea presupusei date a convertirii) se numea „Bulcan" [15].

Scrisoarea lui Iosif relatează în continuare cum un înger i s-a înfăţişat încă o dată regelui în vis şi l-a îndemnat să clădească un lăcaş de închinăciune în care să poată sălăşlui Atotputernicul, căci „cerul şi tăriile lui aflate deasupra cerului nu sînt destul de încăpătoare pentru mine". Regele Bulan îi răspunde cu sfială că nu are aurul şi argintul trebuincioase pentru o asemenea întreprindere, „deşi este datoria şi dorinţa mea să îndeplinesc porunca". Îngerul îl linişteşte: Bulan nu trebuie să facă altceva decît să-şi conducă armatele spre Dariela şi Ardabil în Armenia, unde-l aşteaptă o comoară de argint şi o comoară de aur. Acest amănunt se potriveşte cu ceea ce ştim despre năvălirea lui Bulan sau Bulcan înainte de convertire, precum şi cu izvoarele arabe, după care la un moment dat khazarii erau stăpîni pe minele de argint şi de aur din Caucaz [16]. Bulan face aşa cum l-a învăţat îngerul, se întoarce victorios cu prada şi clădeşte „un tabernacol sînt înzestrat cu un cufăr sacru (vezi „chivotul legămîntului" din *Biblie* — n.a.), un candelabru, un altar şi sculele sfinte care au fost păstrate pînă în ziua de azi şi care se află încă în stăpînirea mea (adică a regelui Iosif — n.a.)".

Scrisoarea lui Iosif, scrisă în a doua jumătate a secolului al X-lea, cu peste 200 de ani după evenimentele ce tinde să le relateze, este în mod evident un amestec de realităţi şi legendă. Descri-

erea pe care o face puținelor odoare din lăcașul de închinăciune și puținătății relicvelor păstrate formează un contrast evident cu relatarea din alte părți ale scrisorii cu privire la prosperitatea țării sale în momentul respectiv. Zilele strămoșului său Bulan i se par la fel de îndepărtate ca antichitatea, cînd regele sărac dar virtuos nu avea bani nici măcar să înalțe tabernacolul sfînt — care la urma urmei nu era decît un cort.

Și totuși pînă în acest punct, scrisoarea lui Iosif nu este decît preludiul adevăratei drame a convertirii, pe care abia acum începe s-o relateze. După cît se pare, renunțarea lui Bulan la idolatrie în favoarea „singurului Dumnezeu adevărat" a fost doar primul pas, care încă mai lăsa deschisă alegerea între cele trei crezuri monoteiste. Cel puțin iată ce pare să implice în continuare scrisoarea lui Iosif:

> După aceste fapte de arme (invadarea Armeniei, n.a.) faima regelui Bulan s-a răspîndit în toate țările. Craiul din Edom (Bizanț — n.a.) și craiul ișmaeliților (musulmanilor, n.a.) au aflat vestea și i-au trimis solie cu daruri de preț și cu bani și cu oameni învățați care să-l facă să treacă la credința lor; dar regele Bulan era învățat și a trimis după un evreu cu multă știință de carte și multă isteține și i-a pus laolaltă pe aceștia trei ca să țină voroavă despre credințele lor.

Iată dar încă o masă rotundă a specialiștilor, exact ca și în cronica lui Masudi, diferența constînd doar în faptul că musulmanul n-a fost otrăvit înainte. Însă tiparul dezbaterii este cam același. După discuții lungi și inutile, regele amînă întîlnirea cu trei zile, în cursul cărora participanții la dezbatere sînt lăsați să se mai răcorească așteptînd fiecare în cortul lui; apoi regele recurge la o stratagemă: îi convoacă pe oponenți separat. Îl întreabă pe creștin care din celelalte două religii este mai aproape de adevăr și creștinul răspunde: „a evreilor". Pe musulman îl întîmpină cu aceeași întrebare și răspunsul este același. Neutralismul triumfă încă o dată.

4

Atîta în privința convertirii. Dar ce altceva mai aflăm din celebra „Corespondență khazară"?

Să luăm mai întîi scrisoarea lui Hasdai: ea începe cu un poem ebraic, în maniera *piyut* care era pe atunci la modă, o formă de poezie rapsodică plină de aluzii ascunse ori cimilituri și deseori de acrostihuri. Poezia slăvește izbînzile militare ale adresantului, regele Iosif; totodată, inițialele versurilor formează un acrostih cuprinzînd numele întreg al lui Hasdai bar Isaac bar Ezra bar Saprut urmat de numele Menahem ben-Saruk. Acum acest Menahem era celebru ca poet, lexicograf și gramatician de limbă ebraică, secretar și protejat al lui Hasdai. În mod evident i s-a încredințat sarcina de a alcătui epistola către regele Iosif în stilul cel mai înflorit cu putință, și el a folosit prilejul pentru a se imortaliza inserîndu-și propriul său nume în acrostih după cel al patronului său. S-au mai păstrat și cîteva alte opere ale lui Menahem ben Saruk și nu încape nici o îndoială că de mîna lui este redactată și scrisă scrisoarea lui Hasdai *.

După poem, după complimente și înfloriturî diplomatice, scrisoarea prezintă un tablou strălucitor al prosperității Spaniei maure, precum și situația fericită a evreilor sub califul ei Abd ar-Rahman, „cum altul asemenea nu mai a cunoscut lumea ... Și astfel oile rătăcite au fost luate în grija lui, brațele asupritorilor lor s-au veștejit și jugul a fost înlăturat. Țara în care trăim se numește în limba evreilor Sepharad, dar ismaeliții care o locuiesc îi spun al-Andalus".

Apoi Hasdai se apucă să explice cum a prins de veste despre existența regatului evreiesc de la negustorii din Khurasan și, ulterior mai în amănunt, de la solii bizantini și relatează ce i-au spus aceștia din urmă:

> I-am întrebat (pe bizantini — n.a.) despre regat și ei mi-au răspuns că într-adevăr așa stau lucrurile și că regatul se numește al-Khazar. Călătoria de la Constantinopol pînă

* Vezi anexa III.

în regat îți ia 15 zile pe mare*. Dar, spuneau ei, pe uscat sînt multe alte neamuri care îi despart de khazari. Numele regelui care domnește asupra lor este Iosif. Corăbiile vin la noi din țara lor, aducînd pește, blănuri și tot soiul de mărfuri. Sînt aliați cu noi și noi îi cinstim cum se cuvine. Facem schimb de solii și de daruri. Sînt puternici și au o fortăreață pentru posturile lor înaintate și trupe care pornesc din cînd în cînd după prădăciuni**.

Informațiile trimise de Hasdai regelui khazarilor despre însăși țara acestuia aveau desigur menirea de a atrage un răspuns amănunțit din partea lui Iosif. Iată o dovadă de bună cunoaștere a psihologiei oamenilor: Hasdai știa probabil că mai ușor iese de sub pana omului o critică a unor afirmații eronate decît o expunere originală. În continuare, Hasdai îi relatează regelui Iosif eforturile pe care le făcuse anterior pentru a intra în contact cu el. Mai întîi îi trimisese un sol — un oarecare Isaac bar Nathan, cu instrucțiuni de a înainta pînă la curtea khazarilor. Dar Isaac nu ajunsese decît pînă la Constantinopol, unde fusese tratat cu multă curtenie însă împiedicat să-și continue călătoria. (Lucrul este perfect de înțeles: dată fiind atitudinea duplicitară a Imperiului bizantin față de regatul evreiesc, cu siguranță că împăratul Constantin nu avea interesul să faciliteze o alianță între Khazaria și Califatul din Cordoba, al cărui prim-ministru era evreu). Așadar, solul lui Hasdai se întorsese în Spania fără a-și fi putut îndeplini misiunea. Dar curînd i se oferise un nou prilej: sosirea la Cordoba a unei solii din Europa răsăriteană. Printre mesageri se aflau și doi evrei, Mar Saul și Mar Iosif, care se oferiseră să-i înmîneze regelui Iosif mesajul lui Hasdai (din răspunsul acestuia către Hasdai la scrisoarea pe care o comentăm reiese că de fapt mesajul a fost înmînat de o a treia persoană, un anume Isaac ben-Eliezer).

* Probabil că aceasta se referă la așa-zisa „rută khazară" de la Constantinopol de-a curmezișul Mării Negre, în sus pe Don și apoi prin culoarul de transbordare Don—Volga și în jos pe Volga pînă la Itil. Există și o rută mai scurtă de la Constantinopol pînă pe coasta răsăriteană a Mării Negre.

** Evident că fortăreața de care e vorba este Sarkel pe Don. „Noi îi cinstim cum se cuvine" se potrivește cu pasajul din Constantin Porfirogenetul despre sigiliul special de aur folosit în scrisorile către Kagan. Constantin era împăratul Bizanțului în momentul trimiterii acestei solii în Spania.

După ce a descris astfel în amănunt împrejurările în care a ajuns să scrie scrisoarea de față, precum și eforturile de a o transmite, Hasdai începe să pună o serie de întrebări directe care reflectă curiozitatea sa de a căpăta informații mai ample despre fiecare aspect al țării khazarilor, de la geografia ei și pînă la riturile de sărbătorire a Sabatului. Ultimul pasaj din scrisoarea lui Hasdai o încheie într-o notă cu totul diferită de felul cum începuse:

> Mă simt îndemnat să cunosc adevărul, să aflu dacă într-adevăr există un loc pe lume unde mult-chinuitul Israel se poate conduce singur, unde nu este supus nimănui. Dacă aș afla că într-adevăr așa stau lucrurile, n-aș avea nici cea mai mică șovăială să părăsesc toate onorurile, să-mi las funcția înaltă, să-mi abandonez familia și să străbat munți și cîmpii, uscatul și mările pînă cînd aș ajunge în locul unde domnește stăpînul meu, regele (evreu — n.a.)... Și mai am o mare rugăminte: să aflu dacă știți ceva despre „miracolul final" (data posibilă a sosirii lui Mesia — n.a.) pe care îl așteptăm, rătăcind din țară în țară. Fiind astfel împrăștiați în tot locul și ca atare supuși rușinii și umilinței, trebuie să-i ascultăm tăcuți pe cei care spun: „Fiecare popor are țara lui și numai voi nu aveți nici măcar o umbră de țară pe lumea asta".

Începutul scrisorii lăuda soarta fericită a evreilor în Spania; în schimb sfîrșitul ei mărturisește amărăciunea surghiunului, fervoarea sionistă și speranța mesianică. Dar aceste atitudini opuse au coexistat întotdeauna în inima sfîșiată în două a evreilor pe tot parcursul istoriei lor. Faptul că Hasdai se contrazice în scrisoarea lui îi conferă un spor de autenticitate. Cît de serios trebuie să luăm oferta lui voalată de a intra în serviciul regelui khazarilor e altă chestiune, la care nu putem răspunde. Și cine știe dacă măcar el putea să răspundă.

5

Răspunsul regelui Iosif e mai puțin realizat ca formă și mai puțin impresionant sau înduioșător decît scrisoarea lui Hasdai. Nici nu e de mirare — după cum remarcă și Cassel: „Erudiția

și cultura nu domneau printre evreii de pe Volga, ci pe rîurile din Spania". Punctul nodal al „Răspunsului" îl constituie povestea convertirii khazarilor, reprodusă mai înainte. Nu încape îndoială că și Iosif a recurs la un scrib care să i-o aștearnă pe hîrtie, probabil vreun cărturar refugiat din Bizanț. Și totuși „Răspunsul" sună ca un glas din *Vechiul Testament*, în comparație cu cadențele bine cizelate ale politicianului modern din secolul al X-lea.

„Răspunsul" începe cu abundente și zgomotoase formule de salut, apoi repetă esența scrisorii lui Hasdai, subliniind cu mîndrie faptul că Regatul khazarilor îi dă de minciună pe cei care spun că „sceptrul lui Iuda a căzut de-a pururi din mîinile evreilor" și că „pe tot cuprinsul pămîntului nu este loc pentru un regat al lor". După aceasta urmează o frază destul de criptică: „Părinții noștri au făcut deja între ei un schimb de scrisori prietenești păstrate în arhivele noastre și cunoscute bătrînilor din neamul nostru"*.

Apoi Iosif se lansează într-o genealogie a poporului său. Deși se dovedește un naționalist evreu feroce, mîndru că mînuiește „sceptrul lui Iuda" el nu pretinde ceea ce ar fi fost imposibil să susțină, că neamul lui ar fi de origine semită, el îi urmărește ascendența nu pînă la Shem, ci pînă la Iafet, al treilea fiu al lui Noe sau mai precis pînă la strănepotul lui Iafet, Togarma, strămoșul tuturor triburilor turcice. Iosif afirmă cu mult curaj: „În catastiful familiei părinților noștri, am găsit că Togarma a avut zece fii și că numele vlăstarelor lor sînt următoarele: uiguri, durstuși, avari, huni, vasilieni, tarniaci, khazari, zagoreni, bulgari, sabiri. Noi sîntem fiii lui Khazar, cel de al șaptelea vlăstar ..."

Identitatea unora dintre aceste triburi — cu numele scrise în alfabetul ebraic — este oarecum dubioasă, dar nu asta contează;

* Aceasta s-ar putea referi la un călător evreu din sec. al IX-lea, Eldad ha-Dani, ale cărui povestiri fantastice, foarte citite în Evul Mediu, pomenesc și de Khazaria; el spune că aceasta era locuită de trei dintre triburile pierdute ale lui Israel și strîngea tribut de la 28 de regate învecinate. Eldad a vizitat Spania în jurul anului 880 și se prea poate să fi fost și în Khazaria, lucru însă nesigur. Hasdai face o scurtă referire la el în scrisoarea către Iosif — ca și cum ar vrea să întrebe dacă să-l ia sau nu în serios.

trăsătura caracteristică a acestui exercițiu genealogic îl constituie amestecarea *Genezei* cu tradiția tribală turcică *.

După genealogie, Iosif pomenește pe scurt despre niște cuceriri militare ale strămoșilor săi, care i-au purtat tocmai pînă la Dunăre; urmează apoi, spusă pe îndelete, povestea convertirii lui Bulan: „Din această zi — continuă Iosif — Dumnezeu i-a dat putere și ajutor; și el și supușii săi s-au tăiat împrejur și au trimis după niște învățați evrei care i-au învățat Legea și i-au lămurit asupra celor zece porunci." Urmează apoi alte laude în privința victoriilor militare, națiunilor cucerite etc. și în continuare un pasaj semnificativ:

> După aceste evenimente, unul dintre nepoți (ai lui Bulan — n.a.) a ajuns rege; se numea Obadia și era un om viteaz și slăvit care a îndreptat Legămintele de stăpînire, a întărit Legea pe baza datinilor și obiceiurilor noastre, a clădit sinagogi și școli, a adunat o mulțime de înțelepți de-ai lui Israel, i-a încărcat de daruri în aur și argint și i-a pus să tălmăcească cele 24 de cărți (sacre — n.a.), *Mișna* (preceptele — n.a.) și *Talmudul*, precum și rînduiala liturghiilor.

Aceasta arată că, două generații după Bulan s-a produs o renaștere ori reformă religioasă (posibil chiar însoțită de o lovitură de stat pe linia presupusă de Artamonov). Într-adevăr se pare că iudaizarea khazarilor s-a săvîrșit în mai multe etape. Ținem minte că regele Bulan i-a alungat pe „vrăjitori și închinători la zei" *înainte* de a i se fi înfățișat îngerul și că și-a încheiat Legămîntul cu „Dumnezeul adevărat" *înainte* de a hotărî dacă acesta urma să fie Dumnezeul evreilor, creștinilor sau al musulmanilor. E foarte probabil deci că actul de convertire a regelui Bulan și a supușilor săi a fost încă un pas intermediar, că ei au îmbrățișat o formă primitivă sau rudimentară de iudaism, întemeiată numai pe *Biblie*, excluzînd *Talmudul* și toată literatura rabinică, precum și regulile de aplicat decurgînd din ele. În această privință

* De asemenea aruncă în treacăt o lumină asupra frecventei descrieri a khazarilor drept neamul lui Magog. După *Cartea Facerii*, capitolul X, versetele 2—3, Magog era unchiul rău încondeiat al lui Togarma.

ei semănau cu karaiţii, o sectă fundamentalistă născută în Persia în secolul al VIII-lea şi răspîndită printre evreii din toată lumea — în special în „Khazaria Mică", adică Crimeea. Dunlop şi cîteva alte autorităţi au presupus că între Bulan şi Obadia (adică aproximativ între 740 şi 800) în ţară a domnit o formă oarecare de karaism şi că iudaismul ortodox „rabinic" a fost introdus doar în cursul reformei religioase a lui Obadia. Chestiunea are oarecare importanţă pentru că după cît se pare karaismul a supravieţuit în Khazaria pînă la sfîrşit şi satele de evrei karaiţi vorbitori de turcă, evident de origine khazară, mai existau pînă în vremurile moderne (vezi mai jos, capitolul V, secţiunea 4).

Astfel, iudaizarea khazarilor a fost un proces treptat care, dezlănţuit de motive politice conjuncturale, a pătruns încet în straturile mai profunde ale minţii oamenilor şi în cele din urmă a generat mesianismul din perioada lor de declin. Ei şi-au păstrat afilierea religioasă pînă după prăbuşirea statului lor şi, după cum vom vedea, credinţa a persistat în aşezările khazaro-evreieşti din Rusia şi Polonia.

6

După ce înşiră reformele religioase efectuate de Obadia, Iosif face o listă a succesorilor acestuia:

> Hiskia, fiul lui şi fiul lui Manasse şi Hanuka, fratele lui Obadia şi Isaac fiul său, Manasse fiul său, Nissi fiul său, Menahem fiul său, Beniamin fiul său, Aaron fiul său, iar eu sînt Iosif, fiul lui Aaron cel Binecuvîntat şi cu toţii am fost fii de regi şi nici unui străin nu i s-a îngăduit să se urce pe tronul taţilor noştri.

Mai departe Iosif încearcă să răspundă întrebării lui Hasdai privitoare la mărimea şi topografia ţării sale. Dar el nu prea pare să fi avut la curte o persoană atît de competentă încît să egaleze iscusinţa geografilor arabi, aşa că referirile sale obscure la alte ţări şi naţiuni adaugă prea puţin la ceea ce ştim de la Ibn Hawkal, Masudi şi din alte surse persane şi arăbeşti. El pretinde că-i

plătesc tribut 37 de naţiuni — ceea ce pare să fie o exagerare aproape grosolană; dar Dunlop subliniază că 9 dintre aceste naţiuni par să fie triburi aşezate în inima regatului khazarilor şi atunci restul de 28 corespunde foarte bine ca cifră cu menţiunea lui Ibn Fadlan referitoare la 25 de neveste, fiecare dintre acestea fiica unui rege vasal (şi se loveşte şi cu poveştile nu prea demne de crezare ale lui Eldad ha-Dani). Şi, să nu uităm, mulţimea triburilor slave de pe cursul superior al Niprului, pînă la Moscova, care, după cum vom vedea, le plăteau haraci khazarilor.

Oricum vor fi stat lucrurile, în scrisoarea lui Iosif nu este nici o referire la un harem regesc — doar la o singură regină şi la „însoţitoarele şi eunucii ei". Despre aceste persoane se spune că locuiesc în una din cele trei mahalale ale capitalei lui Iosif, Itil: „În cea de a doua locuiesc israeliţii, ismaeliţii, creştinii şi alte neamuri care vorbesc alte limbi; în a treia, care este o insulă, locuiesc eu cu prinţii, robii şi toţi slujitorii care-mi sînt supuşi*... Noi locuim în oraş în tot cursul iernii, dar în luna Nisan (martie-aprilie — n.a.) ieşim din oraş şi toată lumea merge să-şi lucreze ogorul şi grădina; fiecare clan are moşia lui moştenită, către care se îndreaptă cu bucurie şi veselie; acolo nu se poate auzi glasul nici unui nechemat, nu se vede nici picior de duşman. În ţară nu plouă prea mult, dar sînt destule rîuri cu o mulţime de peşti mari şi multe izvoare şi pămîntul e îndeobşte roditor şi ogoarele sînt grase şi la fel şi viile, grădinile şi livezile, brăzdate şi udate de rîuri aşa că dau rod bogat... şi cu ajutorul lui Dumnezeu trăiesc în pace."

Pasajul următor este închinat datei venirii lui Mesia:

> Noi stăm cu ochii aţintiţi la înţelepţii din Ierusalim şi Babilon şi cu toate că trăim departe de muntele Sionului, am auzit totuşi că sînt greşite socotelile din pricina mulţimii păcatelor aşa că noi nu ştim nimic, numai cel Veşnic ştie

* După cum am văzut, împărţirea în trei a oraşului Itil apare şi în unele izvoare arăbeşti.

cum să țină socoteala. Noi nu avem pe ce să ne bizuim, doar prorocirile lui Daniil și fie ca cel Veșnic să ne grăbească izbăvirea...

Paragraful care încheie scrisoarea lui Iosif răspunde la oferta voalată a lui Hasdai de a se angaja în slujba regelui khazarilor:

> În scrisoarea ta ți-ai spus dorința de a mă vedea la față. Și eu doresc și tînjesc să-ți văd chipul binecuvîntat de Cel de Sus și strălucirea nobleței, înțelepciunii și măreției; doresc să se adeverească vorbele tale, ca să pot cunoaște fericirea de a te ține în îmbrățișarea mea și de a-ți vedea fața scumpă, prietenoasă și plăcută; ai fi pentru mine ca un tată, iar eu pentru tine ca un fiu; tot poporul meu ți-ar săruta buzele; am veni și am pleca toți după dorințele tale și după sfatul tău cel înțelept.

În scrisoarea lui Iosif există și un pasaj referitor la actualitatea politică, dar este relativ obscur:

> Cu ajutorul Atotputernicului, apăr gurile rîului (Volga — n.a.) și nu îngădui celor din neamul rhus care vin cu corăbiile lor să năvălească în țara arabilor... Duc războaie grele cu neamul rhus, căci dacă l-aș lăsa slobod ar prăda pămîntul lui Ișmael pînă la Bagdad.

Aici Iosif pozează după cît se pare în apărător al Califatului Bagdadului împotriva raidurilor făcute de populația varegă sau a vechiului stat rhus (vezi capitolul III). Aceasta ar părea o manifestare puțin lipsită de tact, dată fiind ostilitatea cumplită dintre Califatul omaiad de Cordoba (pe care-l slujește Hasdai) și califii abbasizi din Bagdad. Pe de altă parte, capriciile politicii bizantine față de khazari îl făceau pe Iosif să considere că este mai înțelept să-și asume rolul de apărător al islamului, indiferent de schisma dintre cele două califate. Sau cel puțin el putea spera că Hasdai, diplomat cu experiență, va înțelege aluzia.

Întîlnirea dintre cei doi corespondenți — chiar dacă a fost prevăzută într-adevăr cu seriozitate — nu s-a produs niciodată. Nu s-au mai păstrat alte scrisori — dacă vor mai fi existat.

„Corespondența khazară" este săracă în fapte și adaugă prea puțin la ceea ce se cunoaște deja din alte surse. Fascinația sa constă în perspectivele bizare și fragmentare care rezultă din ea, ca o lumină de reflector ce se plimbă aiurea, luminînd porțiuni izolate din ceața densă ce învăluie perioada respectivă.

7

Printre alte izvoare ebraice, există și „Documentul Cambridge" (numit astfel pentru că se află astăzi în Biblioteca Universității Cambridge). A fost descoperit la finele secolului trecut, împreună cu alte documente inestimabile în „Geniza din Cairo", depozitul unei vechi sinagogi, de către cărturarul Solomon Schechter de la Cambridge. Documentul e prost conservat. E vorba de o scrisoare (sau copia unei scrisori) în ebraică cuprinzînd circa 100 de rînduri; începutul și sfîrșitul lipsesc, așa că e imposibil de știut cine a scris-o și cui a adresat-o. Regele Iosif e pomenit în ea drept contemporan și drept „stăpînul meu"; Khazaria este denumită „pămîntul nostru"; așadar deducția cea mai plauzibilă este că scrisoarea ar fi fost scrisă de un evreu khazar de la curtea regelui Iosif pe cînd acesta mai trăia încă — cu alte cuvinte aproximativ în aceeași vreme cu „Corespondența khazară". Unele autorități în materie au mai sugerat că a fost adresată lui Hasdai ibn Saprut și înmînată la Constantinopol trimisului său urmărit de ghinion Isaac bar Nathan, care a adus-o înapoi la Cordoba (de unde a ajuns la Cairo cînd au fost expulzați evreii din Spania). În orice caz, dovezile interne arată că documentul nu poate fi ulterior secolului al XI-lea și că cel mai probabil a fost scris în secolul al X-lea, cînd mai trăia regele Iosif.

Conține o nouă relatare legendară a convertirii khazarilor, dar semnificația sa principală este politică. Autorul scrisorii vorbește de un atac asupra Khazariei săvîrșit de alani, la instigația bizantinilor, sub domnia lui Aaron cel Binecuvîntat, tatăl lui Iosif. Nici un alt izvor grecesc ori arăbesc nu pare să se refere la această campanie. Dar există un pasaj semnificativ în lucrarea *De administrando imperio*, scrisă în 947—950 de Constantin Porfi-

rogenetul, care face ca afirmaţiile autorului anonim să fie oarecum credibile:

> În legătură cu Khazaria, cu războaiele duse împotriva ei şi de către cine. După cum ghuzii pot să poarte război împotriva khazarilor, fiind aproape de ei, tot aşa şi conducătorul Alaniei, pentru că cele „Nouă tărîmuri" ale Khazariei (nordul fertil al Caucazului, n.a.) sînt aproape de Alania şi dacă vrea alanul poate să năvălească în ele şi să facă mari pagube şi să-i necăjească pe khazarii din partea aceea.

Dar din scrisoarea lui Iosif reieşea că stăpînitorul alanilor îi plăteşte lui tribut şi indiferent dacă de fapt plătea sau nu plătea, sentimentele lui faţă de Kagan erau probabil cam aceleaşi ca şi ale regelui bulgarilor. Pasajul din lucrarea lui Constantin, dezvăluind eforturile lui de a-i stîrni pe alani să pornească război-împotriva khazarilor ne aminteşte în mod ironic de misiunea similară a lui Ibn Fadlan, cu un scop paralel. În mod evident în epoca lui Iosif trecuseră deja de mult zilele bune ale apropierii dintre bizantini şi khazari. Dar acum anticipez asupra unor evenimente ulterioare, care vor fi discutate pe larg în capitolul III.

8

Cam la vreun secol după „Corespondenţa khazară" şi data presupusă a „Documentului Cambridge", Iehuda Halevi şi-a scris cartea, pe vremuri celebră, *Kuzari*, despre khazari. Halevi (1085—1141) este în general considerat cel mai mare poet evreu al Spaniei, dar cartea a fost scrisă în arabă şi tradusă abia ulterior în ebraică; are subtitlul „Cartea dovezilor şi argumentelor în apărarea credinţei dispreţuite".

Halevi a fost un sionist care a murit în cursul pelerinajului la Ierusalim; *Kuzari*, scrisă cu un an înaintea morţii, este un mic tratat filozofic susţinînd ideea că naţiunea evreiască este singurul mediator între Dumnezeu şi restul omenirii. La sfîrşitul istoriei, toate celelalte naţiuni vor fi convertite la iudaism;

iar convertirea khazarilor apare ca un simbol ori un semn al acestui final.

În ciuda titlului său, micul tratat nu spune decît foarte puţin despre ţara khazarilor, care de fapt a slujit în special drept fundal pentru o nouă versiune a legendei convertirii — regele, îngerul, cărturarul evreu etc. — şi pentru dialogurile filozofice şi teologice dintre rege şi protagoniştii celor trei religii.

Există totuşi cîteva referiri faptice care arată că Halevi fie citise corespondenţa dintre Hasdai şi Iosif, fie avea alte surse de informaţie despre ţara khazarilor. Astfel, aflăm de la el că după apariţia îngerului, regele khazarilor „a dezvăluit taina visului său generalului care conducea oastea", iar acest „general" capătă proporţii din ce în ce mai impresionante ulterior — deci în mod evident o nouă referire la dualitatea conducerii: Kaganul şi Bekul. Halevi mai pomeneşte de „istoriile" şi „cărţile khazarilor" — ceea ce ne aminteşte că Iosif vorbea de „arhivele noastre" unde se păstrează documentele de stat. În sfîrşit, Halevi pomeneşte de două ori, în două locuri diferite ale cărţii, că data convertirii a fost „acum patru sute de ani" şi „în anul 4500" (din calendarul evreiesc). Deci e vorba de anul 740, data cea mai probabilă. Cu una cu alta, o recoltă destul de slabă de date faptice, dintr-o carte care s-a bucurat de o imensă popularitate în rîndurile evreilor în Evul Mediu. Dar mintea medievală era mult mai puţin atrasă de fapte decît de fabule, iar pe evrei îi interesa mult mai mult data venirii lui Mesia decît datele geografice. Geografii şi cronicarii arabi aveau o atitudine la fel de degajată, tratînd cu tot atîta uşurinţă distanţele, datele şi graniţele dintre realitate şi fantezie.

Cam acelaşi lucru se poate spune şi despre faimosul călător iudeo-german, rabinul Petachia din Ratisbon, care a vizitat Europa răsăriteană şi Asia occidentală între 1170 şi 1185. Memorialul său de călătorie, *Sibub Ha'olam* („Călătorie în jurul lumii") pare să fi fost scris de un elev după notele sau dictarea lui. Cartea povesteşte cît de şocat a fost bunul rabin de riturile primitive ale

evreilor khazari de la nord de Crimeea, atribuite de el ereziei karaite pe care ar fi practicat-o khazarii:

> Şi rabinul Petachia i-a întrebat „De ce nu credeţi în cuvintele înţelepţilor (adică ale talmudiştilor — n.a.)?" Ei au răspuns: „Pentru că nu ne-au învăţat părinţii noştri s-o facem." În ajunul Sabatului ei taie toată pîinea pe care au s-o mănînce de Sabat. O mănîncă pe întuneric şi şed toată ziua într-un singur loc. Rugăciunile lor constau numai din psalmi*.[17]

Atît de supărat a fost rabinul încît, mai tîrziu cînd a străbătut inima Regatului khazar, n-a mai avut altceva de relatat decît că i-a luat opt zile, în timpul cărora „a auzit jelaniile femeilor şi lătratul cîinilor" [18].

În schimb pomeneşte că în timp ce se afla la Bagdad văzuse soli din Regatul khazar căutînd cărturari evrei sărmani din Mesopotamia şi chiar din Egipt „ca să vină să desluşească odraslelor lor învăţăturile din *Tora* şi *Talmud*."

Deşi foarte puţini călători evrei din Occident luau drumul primejdios pînă pe Volga, ei înregistrau întîlniri cu evreii khazari în toate centrele principale ale lumii civilizate. Rabinul Petachia i-a cunoscut la Bagdad; Beniamin din Tudela, alt călător faimos din secolul al XII-lea, a vizitat khazari de vază la Constantinopol şi Alexandria; Ibrahim ben Daud, contemporan cu Iehuda Halevi, relatează că la Toledo a văzut „cîţiva din descendenţii lor, învăţăcei ai înţelepţilor" [19]. După tradiţie aceştia erau prinţi khazari — ceea ce ne duce fără voie cu gîndul la beizadelele indiene trimise la studii la Cambridge.

Şi totuşi persistă o duplicitate ciudată în atitudinea faţă de khazari a conducătorilor evreimii ortodoxe din răsărit, concentrată în jurul Academiei Talmudice din Bagdad. *Gaonul* (în ebraică înseamnă „excelenţă") care prezida Academia era conducătorul spiritual al aşezărilor evreieşti răspîndite în tot Orientul Apropiat şi Mijlociu, în timp ce *exilarhul* sau „prinţul captivităţii" întruchipa puterea seculară asupra acestor comunităţi mai mult sau mai puţin autonome. Saadiah Gaon (882—942) cea mai celebră·

* Petrecerea Sabatului pe întuneric era un binecunoscut obicei karait.

dintre „eminențele spirituale", care ne-a lăsat scrieri voluminoase, se referă în mod repetat în ele la khazari. Pomenește de un evreu mesopotamian care a plecat în Khazaria pentru a se stabili acolo, ca și cum ar fi fost vorba de un eveniment obișnuit. Vorbește destul de obscur despre curtea khazarilor; în altă parte explică faptul că în expresia biblică „Hiram din Tir", Hiram nu e un nume propriu, ci un titlu regal, „cum ar fi cel de calif pentru conducătorul arabilor și de Kagan pentru regele khazarilor".

Astfel Khazaria era foarte prezentă „pe hartă" în sensul literal și în cel metaforic, pentru conducătorii ierarhiei ecleziastice a evreimii orientale; dar în același timp khazarii erau priviți cu oarecare suspiciune și teamă, atît din motive rasiale, cît și din pricina bănuielii că ar înclina spre erezia karaită. Un autor ebraic din secolul al XI-lea, Iafet ibn-Ali, și el karait, explică ce înseamnă cuvîntul *mamzer* („corcitură") prin exemplul khazarilor care au ajuns evrei fără să aparțină rasei respective. Contemporanul său, Iacob ben-Reuben reflectă ipostaza opusă a acestei atitudini ambivalente, numindu-i pe khazari o „națiune unică, slobodă de jugul exilului și alcătuită din mari luptători care nu plătesc biruri neevreilor".

Rezumînd izvoarele ebraice despre khazari care ne-au parvenit, percepi o reacție amestecată de entuziasm, scepticism și mai ales nedumerire. O națiune războinică de evrei turci trebuie să le fi părut rabinilor la fel de ciudată ca un unicorn circumcis. În timpul unui mileniu de dispersiune, evreii uitaseră ce înseamnă să ai un rege și o țară. Pentru ei Mesia avea mai multă realitate decît Kaganul.

Ca un post-scriptum la izvoarele arăbești și ebraice referitoare la convertire, ar trebui pomenit că, după cît s-ar părea, cel mai vechi izvor creștin le precede. Încă dinainte de 864, un călugăr din Vestfalia, Christian Druthmar de Aquitania, a scris o cărțulie în latină *Expositio in evangelium Mattei*, în care relatează că „există sub baldachinul cerului, în ținuturi unde nu se găsește nici un creștin, oameni care se numesc Gog și Magog, și care sînt huni; printre ei se află un neam, numit *gazari*, care sînt tăiați împrejur și care aplică neabătut toate învățăturile

iudaismului." Această observație se face apropo de versetul 14 din capitolul 24 al *Evangheliei după Sfîntul Matei* * care nu pare să aibă nici o legătură cu chestiunea. Mai apoi nu se mai vorbește de acest subiect.

9

Cam în vremea cînd nota Druthmar ceea ce știa din auzite despre evreii khazari, un celebru misionar creștin trimis de împăratul bizantin, încerca să-i convertească la creștinism. Era nici mai mult nici mai puțin decît Sfîntul Chiril, „apostolul slavilor", probabil născocitorul alfabetului chirilic. El și cu fratele său mai mare Sfîntul Metodiu, au fost însărcinați cu această misiune de atragere a prozeliților, ca și cu altele, de către împăratul Mihail III, în urma recomandării patriarhului Fotie (după cît se pare chiar el de descendență khazară, căci se zice că o dată, supărîndu-se pe el, împăratul i-a zis furios „mutră de khazar").

Prozelitismul lui Chiril pare să fi dat roade printre popoarele slave din Europa orientală, dar nu și în rîndurile khazarilor. El a ajuns în țara acestora trecînd pe la Cherson în Crimeea; se spune că acolo a petrecut șase luni învățînd ebraica pentru a-și pregăti misiunea; apoi a urmat „drumul khazar" — coridorul de transbordare pe uscat între Don și Volga — pînă la Itil, iar de acolo de-a lungul țărmului Caspicii pentru a-l întîlni pe Kagan (nu ni se spune unde). Au urmat obișnuitele dispute teologice, dar ele au avut prea puțină influență asupra evreilor khazari. Pînă și prea-măgulitoarea *Vita Constantini* (aceasta era numele inițial al lui Chiril) spune doar că Chiril i-a făcut impresie bună Kaganului, că vreo cîțiva oameni s-au botezat și că două sute de creștini întemnițați au fost sloboziți de Kagan ca un gest de bunăvoință. Asta este tot ce a putut face regele khazarilor pentru trimisul împăratului, care-și dăduse atîta osteneală.

* „Și această Evanghelie a Regatului trebuie predicată în lumea întreagă ca un martor al tuturor neamurilor; și atunci va veni sfîrșitul".

Există și un aspect colateral, destul de ciudat, pe care l-au adus acestei povești specialiștii în filologie slavă. Tradiția îi atribuie lui Chiril nu numai născocirea alfabetului chirilic, ci și a celui glagolitic. După cum spune Baron, acesta „a fost folosit în Croația pînă în secolul al XVII-lea. El datorează alfabetului ebraic cel puțin 11 caractere, reprezentînd parțial sunete slavone, ambele aspecte fiind de mult recunoscute." (Cele 11 litere sînt A, B, V, G, E, K, P, R, S, Ș, T). Aceasta pare să confirme ceea ce s-a spus mai înainte despre influența alfabetului ebraic în răspîndirea științei de carte printre vecinii khazarilor.

III. DECLINUL

1

D. Sinor [1] scria: „Imperiul khazar a atins culmea gloriei sale în a doua jumătate a secolului al VIII-lea" — adică între convertirea lui Bulan şi reforma religioasă întreprinsă sub Obadia. Asta nu înseamnă că norocul de care s-au bucurat khazarii s-a datorat adoptării religiei mozaice. Lucrurile stau mai degrabă invers: ei şi-au putut permite să devină evrei pentru că erau puternici din punct de vedere economic şi militar.

Un simbol viu al puterii lor l-a constituit împăratul Leon Khazarul, care a domnit la Bizanţ între 775—780. Se numea astfel după mama lui, prinţesa khazară Floarea — cea care a înfiinţat o nouă modă la curte. Ne amintim că nunta ei a avut loc curînd după marea victorie a khazarilor asupra musulmanilor în bătălia de la Ardabil, pomenită în scrisoarea lui Iosif şi în alte surse. Dunlop face observaţia că între cele două evenimente „este greu să nu se stabilească o legătură" [2].

Şi totuşi, în miezul intrigilor de capă şi spadă din perioada respectivă, căsătoriile şi logodnele dinastice puteau fi primejdioase. De multe ori s-a întîmplat să dea naştere la un război — sau cel puţin să ofere un pretext pentru el. Tiparul a fost pare-se inaugurat de Atila, suzeranul de altădată al khazarilor. Se spune că în anul 450, Atila a primit un mesaj, însoţit de un inel de logodnă, din partea Honoriei, sora împăratului roman de Apus Valentinian III. Această tînără romantică şi ambiţioasă implora căpetenia hunilor s-o salveze de o soartă mai rea decît moartea — o căsătorie silită cu un senator bătrîn — şi-i trimitea inelul ei. Atila a revendicat-o prompt drept mireasă, împreună cu jumătate

din imperiu ca zestre. Cînd Valentinian l-a refuzat, Atila a invadat Galia.

Mai multe variaţii pe această temă, devenită aproape un tipar, s-au manifestat în decursul istoriei khazarilor. Ne amintim de furia regelui bulgar la răpirea fiicei sale şi de felul cum a prezentat el incidentul drept principală motivaţie a cererii adresată califului de a-i construi o fortăreaţă împotriva khazarilor. Dacă ne putem încrede în izvoarele arăbeşti, incidente similare (deşi cu tendinţe diferite) au dus la ultima izbucnire a războaielor dintre khazari şi musulmani la sfîrşitul secolului al VIII-lea, după o prelungă perioadă de pace. După spusele lui al-Tabari, în anul 798 *, califul i-a poruncit guvernatorului Armeniei să întărească şi mai mult frontiera khazară căsătorindu-se cu o fiică a Kaganului. Acest guvernator făcea parte din puternica familie a Barmecizilor (întîmplător ne aminteşte de prinţul dintr-o familie cu acelaşi nume din *1001 de nopţi*; acesta l-a poftit pe un cerşetor la un ospăţ alcătuit din splendide acoperitori de farfurii, care dedesubt erau goale; n.t.: de aici expresia englezească „ospăţul barmecizilor" — aproximativ: „la pomul lăudat să te duci cu sacul spart"). Guvernatorul s-a învoit şi prinţesa khazară i-a fost trimisă cu o cavalcadă luxoasă, împreună cu suita şi zestrea ei (vezi capitolul I, secţiunea 10). Dar a murit din facere, împreună cu pruncul ei; întorcîndu-se în Khazaria, curtenii ei i-au şoptit în ureche Kaganului că a fost otrăvită. Atunci Kaganul a năvălit imediat în Armenia şi a luat 50 000 de prizonieri, după cum ne informează două izvoare arăbeşti [3]. Califul a fost silit să scoată din temniţe mii de răufăcători şi să-i înarmeze pentru a stăvili înaintarea khazarilor.

Izvoarele arăbeşti ne relatează cel puţin încă un incident din secolul al VIII-lea referitor la o căsătorie dinastică eşuată, urmată de o invazie a khazarilor; dar, pentru a păstra măsura, cronica gruzină mai adaugă pe listă încă o întîmplare atît de înfiorătoare încît îţi face părul măciucă: prinţesa de neam regesc, în loc să fie otrăvită, îşi pune capăt zilelor pentru a scăpa de

* Data este totuşi incertă.

patul Kaganului. Amănuntele sînt, ca de obicei, îndoielnice [4] şi acelaşi lucru se poate spune şi despre motivul real care se ascunde îndărătul acestor campanii. Dar pomenirea repetată în cronici a mireselor vîndute şi a reginelor otrăvite ne lasă prea puţină îndoială că această temă a înrîurit profund imaginaţia populară şi poate chiar şi evenimentele politice.

2

După sfîrşitul secolului al VIII-lea nu se mai aude nimic despre luptele dintre khazari şi arabi. Cînd intrăm în secolul al IX-lea, khazarii par să se bucure de cîteva decenii de pace — sau cel puţin cronicile îi pomenesc foarte rar şi în istorie „nici o veste, bună veste" (proverb englezesc — n.t.). Graniţele sudice ale ţării fuseseră pacificate. Relaţiile cu califatul se potoliseră sub forma unui pact de neagresiune; legăturile cu Bizanţul continuau să fie de-a dreptul prieteneşti.

Şi totuşi în mijlocul acestei perioade relativ idilice există un episod de rău augur care prevestea noi primejdii. Aproximativ prin anul 833, Kaganul şi Bekul khazarilor au trimis o solie împăratului roman de Răsărit, Teofil, cerîndu-i arhitecţi şi meşteşugari pricepuţi care să le clădească o cetate pe cursul inferior al Donului. Împăratul s-a grăbit să răspundă. A trimis o flotă prin Marea Neagră şi Marea Azov pînă la gurile Donului şi în sus pe rîu la punctul strategic unde urma să fie ridicată cetatea. Aşa s-a născut Sarkel, celebra fortăreaţă şi nepreţuitul şantier arheologic, practic singurul care ne-a oferit indicaţii-cheie pentru istoria khazarilor, pînă cînd a fost inundat la umplerea lacului de acumulare Ţimliansk, lîngă canalul Volga-Don. Constantin Porfirogenetul, care relatează în amănunt episodul, spune că întrucît în zona respectivă nu se găseau pietre, Sarkelul a fost clădit din cărămizi arse în cuptoare special construite. El nu pomeneşte faptul curios (descoperit de arheologii sovietici în vremea în care şantierul era încă accesibil) că constructorii au folosit şi coloane de marmură de origine bizantină, datînd din secolul al VI-lea

şi probabil recuperate de la vreo ruină bizantină: iată un exemplu frumos de chibzuinţă imperială.[5]

Inamicul potenţial, împotriva căruia a fost clădită această cetate impresionantă şi redutabilă prin eforturile comune ale bizantinilor şi khazarilor, îl constituia acel val de nou-veniţi înspăimîntători şi ameninţători pe scena lumii, pe care Occidentul i-a numit vikingi sau scandinavi, iar Orientul i-a numit neamul rhous sau rhos sau rhus.

Cu două veacuri mai înainte, cuceritorii arabi înaintaseră în lumea civilizată printr-o uriaşă mişcare în cleşte, cu un braţ aruncat peste Pirinei, iar cu celălalt peste Caucaz. Acum, în era vikingilor, istoria părea să creeze un fel de imagine în oglindă a acelei faze anterioare. Explozia iniţială care declanşase războaiele de cucerire ale musulmanilor s-a produs în regiunea cea mai sudică a lumii cunoscute, deşertul arab. Raidurile şi cuceririle vikingilor au pornit din regiunea cea mai nordică, Scandinavia. Arabii înaintau spre nord, pe uscat, scandinavii spre sud, pe mare şi pe rîuri. Arabii, cel puţin în teorie, duceau un război sfînt, vikingii purtau războaie lipsite de orice sfinţenie, expediţii piraterești şi prădalnice; dar rezultatele erau cam aceleaşi în ceea ce priveşte victimele. Nici într-un caz nici în celălalt nu au izbutit istoricii să aducă explicaţii convingătoare pentru raţiunile economice, ecologice sau ideologice care au prefăcut aproape peste noapte aceste zone aparent paşnice ale Arabiei şi Scandinaviei în adevăraţi vulcani de vitalitate exuberantă şi de aventurism nesăbuit. Ambele erupţii şi-au epuizat forţele în mai puţin de două secole, dar şi-au pus definitiv amprenta asupra lumii. Amîndouă au evoluat în această scurtă perioadă de la sălbăticie şi spirit de distrugere la splendide realizări culturale.

Cam în timpul construirii Sarkelului prin eforturi comune bizantino-khazare în vederea stăvilirii unui atac al vikingilor de răsărit, ramura apuseană a acestora pătrunsese deja pe principalele cursuri de apă ale Europei şi cucerise jumătate din Irlanda. În următoarele cîteva decenii au colonizat Islanda, au cucerit Normandia, au prădat de mai multe ori Parisul, au făcut incursiuni în Germania, dar şi în Delta Ronului şi în golful Genoa,

au înconjurat cu corăbiile Peninsula Iberică şi au atacat Constantinopolul prin Mediterana şi Dardanele — concomitent cu un atac al neamului rhus pe Nipru în jos şi peste Marea Neagră. După cum scria Toynbee[6]: „În secolul al IX-lea, cel în care neamul rhos i-a izbit pe khazari şi pe romanii de răsărit, scandinavii dădeau atacuri pustiitoare, cucereau şi colonizau teritorii într-un arc imens care pînă în cele din urmă s-a întins spre sud-vest... pînă în America de nord şi spre sud-est.. pînă la Marea Caspică".

Aşadar să nu ne mire că în litaniile occidentalilor s-a introdus o rugăciune specială: *A furore normanorum libera nos Domine* (Izbăveşte-ne Doamne de furia oamenilor de la miazănoapte — n.t.). Şi nu e de mirare că şi Constantinopolul avea nevoie de aliaţii săi khazari drept scut de protecţie împotriva balaurilor sculptaţi pe prora corăbiilor vikingilor, după cum cu vreo două veacuri mai înainte avusese nevoie de ei pentru a stăvili steagurile verzi ale Profetului. Şi, la fel ca şi de data aceea, tot khazarii aveau să ducă greul în luptă, înfruntînd atacul principal, tot ei aveau să-şi vadă pînă la urmă capitala făcută una cu pămîntul.

Nu numai Bizanţul avea de ce să le fie recunoscător khazarilor pentru stăvilirea înaintării flotelor vikingilor pe marile cursuri de apă izvorîte din nord. Între timp am ajuns să putem înţelege mai bine pasajul criptic din scrisoarea lui Iosif către Hasdai, trimisă cu un secol mai tîrziu: „Cu ajutorul Atotputernicului păzesc gura rîului şi nu las neamul rhus să vină cu corăbiile lui şi să năvălească în ţara arabilor... Duc războaie grele (cu neamul rhus — n.a.)".

3

Ramura vikingilor numită de bizantini „rhos" apare la cronicarii arabi sub numele de „varegi". După părerea lui Toynbee, cel mai probabil este că „rhos" provine „de la cuvîntul suedez *rodher* care înseamnă *vîslaşi*"[7] (în engleză *rowers* — n.t.). Cît

despre „varegi" cuvîntul a fost folosit şi de arabi şi în *Cronica rusească timpurie* pentru a-i desemna pe scandinavi sau „oamenii de la miazănoapte"; de fapt ei numeau şi Baltica „Marea varegiană" [8]. Deşi această ramură a vikingilor venea din Suedia răsăriteană, fiind deci distinctă de norvegienii şi danezii care făceau raiduri în Europa occidentală, înaintarea lor urma acelaşi model, după anotimpuri: se baza pe insulele cu poziţie strategică, folosite drept fortăreţe, arsenale şi baze de aprovizionare pentru atacurile asupra uscatului; natura înaintării vikingilor evolua, acolo unde condiţiile erau favorabile, de la simple incursiuni prădalnice şi negoţ forţat la aşezări mai mult sau mai puţin permanente şi, în cele din urmă, la amestecul cu populaţiile băştinaşe cucerite. Astfel, pătrunderea vikingilor în Irlanda a început prin capturarea insulei Rechru (Lambay) în golful Dublin; Anglia a fost invadată de pe insula Thanet; pătrunderea pe continent a început prin cucerirea insulelor Walcheren (în largul coastei olandeze) şi Noirmoutier (în estuarul Loarei).

La extremitatea răsăriteană a Europei, oamenii de la miazănoapte (scandinavii) foloseau acelaşi plan de cucerire. După ce au traversat Baltica şi Golful Finlandei, au pornit cu corăbiile în sus pe rîul Volhov pînă la lacul Ilmen (la sud de Leningradul de azi) unde au găsit o insulă convenabilă: Holmgard din epopeile islandeze. Pe această insulă au clădit o aşezare care dezvoltîndu-se a devenit ulterior oraşul Novgorod*. De aici năvăleau spre sud pe marile cursuri de apă: pe Volga pînă la Marea Caspică şi pe Nipru pînă la Marea Neagră.

Prima dintre aceste rute străbătea ţările războinicilor bulgari şi khazari, a doua teritoriile diferitelor triburi slave care locuiau la periferiile nord-vestice ale Imperiului khazar şi plăteau tributuri Kaganului acestuia: polianii din regiunea Kiev; viatichii de la sud de Moscova; radimişcii la răsărit de Nipru; severianii pe rîul Derna ş.a.m.d.**. După cît se pare aceşti slavi îşi făuriseră

* A nu se confunda cu Nijni Novgorod, astăzi Gorki.

** Nu există contradicţii între Constantin Porfirogenetul şi *Cronica rusească* în privinţa numelor şi aşezării acestor triburi sau a supunerii lor faţă de khazari.

metode înaintate în agricultură şi erau mai sfioşi decît vecinii „turcici" de pe Volga, căci, aşa cum spune Bury, au ajuns „prada firească" a jefuitorilor scandinavi. Pînă la urmă aceştia au ajuns să prefere Niprul, în ciuda cataractelor sale primejdioase, Volgii şi Donului. Niprul a devenit cu adevărat „marea cale acvatică" — *Austrvegr* din epopeile nordice — de la Marea Baltică la Marea Neagră şi mai departe pînă la Constantinopol. Ba chiar au rebotezat cu nume scandinave cele şapte cataracte principale; foarte conştiincios, Constantin enumeră şi versiunea scandinavă şi cea slavonă — de exemplu *Baru-fors* în scandinavă, *Volnîi* în slavonă, ambele însemnînd „căderea de apă înspumată".

Aceşti reprezentanţi ai neamului rhus-vareg par să fi fost un amalgam unic — unic chiar şi printre fraţii lor vikingi — de piraţi, tîlhari şi negustori necinstiţi, care făceau negoţ aşa cum vroiau ei, impunîndu-şi pretenţiile cu paloşul şi securea. Vindeau blănuri, paloşe şi chihlimbar şi cumpărau aur, dar marfa lor principală o constituiau robii. Iată ce scrie un cronicar arab din vremea aceea:

> În insula aceasta (Novgorod — n.a.) sînt oameni pînă spre o sută de mii şi aceşti oameni pornesc mereu cu bărcile să-i hărţuiască pe slavi şi-i prind pe aceştia şi-i ţin ca prinşi, după care merg pînă la khazari şi la bulgari şi-i vînd acolo (ne amintim de tîrgul de sclavi de la Itil, pomenit de Masudi — n.a.). Nu au ogoare lucrate, nici sămînţă şi trăiesc din jefuirea slavilor. Cînd li se naşte un copil îi pun în faţă o sabie scoasă din teacă şi tatăl pruncului zice: „N-am nici aur, nici argint, nici altă avere să-ţi las; iată moştenirea ta: foloseşte-o ca să-ţi făureşti un trai bun." [9]

Un istoric modern, McEvedy, a rezumat frumos situaţia:

> Activitatea vikingilor-varegi, întinzîndu-se din Islanda pînă la graniţele Turkestanului, de la Constantinopol pînă la cercul polar era de o vitalitate şi îndrăzneală incredibile, şi e păcat că eforturi atît de mari se iroseau doar pe prădăciuni. Eroii nordului nu condescindeau să facă negoţ decît dacă nu izbuteau să cucerească; ei preferau aurul pătat de sînge şi acoperit de gloria luptei unui profit comercial constant.[10]

Astfel, convoaiele neamului rhus navigînd spre sud în cursul verii erau deopotrivă vase comerciale şi flote militare; cele două roluri se îmbinau şi la nici o flotă nu aveai putinţa să ştii dinainte în care clipă negustorii se vor preface în războinici. Proporţiile acestor flote erau formidabile. Masudi vorbeşte despre o forţă armată a neamului rhus care a pătruns în Marea Caspică pe fluviul Volga (în anii 912—913) şi care cuprindea „vreo 500 de corăbii, fiecare cu cîte 100 de oameni" [10a]. Dintre aceşti 50 000 de oameni, zice el, 35 000 au căzut în luptă*. Se prea poate ca Masudi să fi exagerat, dar după cît se pare nu prea mult. Chiar şi într-o etapă iniţială a faptelor lor de arme (în jurul anului 860) războinicii din neamul rhus au traversat Marea Neagră şi au asediat Constantinopolul cu o flotă apreciată de unii la 200 de vase, iar de alţii la 230.

Dată fiind comportarea impredictibilă şi necinstea proverbială a acestor invadatori înspăimîntători, bizantinii şi khazarii s-au văzut siliţi să „cînte după ureche" după cum e zicala. Vreme de un secol şi jumătate după înălţarea fortăreţei Sarkel, acordurile comerciale şi schimburile de solii cu neamul rhus alternau cu războaiele fioroase. Foarte încet şi numai puţin cîte puţin şi-au schimbat scandinavii caracterul, clădind aşezări permanente, slavizîndu-se prin amestecul cu supuşii şi vasalii lor şi în cele din urmă adoptînd credinţa bisericii bizantine. Pînă în vremea aceea — adică în ultimii ani ai secolului al X-lea — neamul „rhus" se transformase în „ruşi". Primii prinţi şi nobili ai neamului mai purtau nume scandinave care fuseseră slavizate: Rurik în loc de Hrörekr, Oleg de la Helgi, Igor în loc de Ingvar, Olga pentru Helga ş.a.m.d. Tratatul comercial pe care prinţul Igor-Ingvar l-a încheiat cu bizantinii în anul 945 conţine o listă a tovarăşilor săi, dintre care numai trei au nume slave, iar 50 scandinave.[11] Şi totuşi, fiul născut din căsătoria lui Ingvar cu Helga şi-a luat numele slav Sveatoslav şi, de atunci înainte, procesul de asimilare şi-a căpătat cursul firesc, varegii şi-au pierdut treptat identitatea ca popor separat, iar tradiţia scandinavă a dispărut din istoria rusească.

* Vezi mai jos, capitolul IV, secţiunea 1.

E greu să-ți faci o imagine mintală a acestor oameni bizari a căror sălbăticie iese în evidență chiar și în acea epocă a cruzimei. Cronicile sînt părtinitoare, scrise de reprezentanții unor națiuni care suferiseră de pe urma invadatorilor de la miazănoapte, propria lor versiune a legendei rămîne nespusă, căci literatura scandinavă s-a născut mult după epoca vikingilor, cînd faptele lor înfloriseră deja sub forma legendelor. Dar chiar și așa, pînă și cea mai veche literatură scandinavă pare să confirme neostoita lor poftă de luptă și nebunia care-i apuca în aceste împrejurări, aveau chiar și un cuvînt special pentru această noțiune: *berserksgangr* — aproximativ „furia luptei" (cuvîntul *berserk* a rămas în engleză nu cu sensul de „războinic", ci cu cel de „turbat, mînios" — n.t.).

Cronicarii arabi erau atît de deconcertați de comportarea vikingilor încît se contraziceau nu numai între ei, ci și pe ei înșiși, doar la interval de cîteva rînduri. Vechiul nostru prieten Ibn Fadlan e total dezgustat de deprinderile murdare și obiceiurile obscene ale neamului rhus pe care l-a cunoscut pe Volga, în țara bulgarilor. Următorul pasaj despre neamul rhus îl găsim puțin înainte de relatarea despre khazari pe care am citat-o mai înainte:

> Sînt cele mai scîrnave ființe făcute de Cel de Sus. Dimineața o slujnică îi aduce un lighean cu apă stăpînului casei; acesta își spală în lighean fața și părul, scuipă și-și suflă nasul în el, după care fata îi dă ligheanul altei rubedenii, care face la fel, pînă cînd toți cei din casă s-au slujit de același lighean în care și-au suflat toți mucii, au scuipat și și-au spălat și obrajii și părul.[12]

Dar în contrast cu această relatare, în aceeași epocă Ibn Rusta scrie: „Sînt curați la îmbrăcăminte" — și atît[13].

Și iarăși, Ibn Fadlan se indignează că bărbații și femeile din neamul rhus se împreunează și-și fac nevoile în public, chiar și regele lor. În schimb Ibn Rusta și Gardezi habar nu au de asemenea obiceiuri revoltătoare. Dar și relatările lor sînt la fel de dubioase și inconsecvente. De pildă Ibn Rusta scrie: „Își cinstesc cum se cuvine oaspeții și sînt blînzi cu necunoscuții care

le cer adăpost şi cu toţi cei nefericiţi din rîndurile lor. Nu lasă pe nici unul dintre ei să-i ţină sub călcîi pe alţii şi oricare dintre ei greşeşte sau asupreşte, e căutat, găsit şi izgonit dintre ei."[14]

Dar numai la cîteva paragrafe mai încolo, el ne prezintă un tablou cu totul diferit — mai degrabă o vignetă — asupra condiţiilor din societatea neamului rhus:

> Nici unul dintre ei nu se duce singur să-şi facă nevoile fireşti, ci este însoţit de trei dintre tovarăşii lui care-l aşează la mijloc ca să-l păzească, şi fiecare din ei stă cu sabia trasă din pricina primejdiilor de tot felul şi a ticăloşiei care pîndeşte printre ei căci dacă un om a strîns măcar puţină avere, chiar fratele lui şi prietenul lui care stau cu el îl pizmuiesc şi încearcă să-l omoare şi să-l jefuiască.[15]

În privinţa virtuţilor lor de luptători, însă, toate izvoarele sînt unanime în a le aprecia:

> Aceşti oameni sînt vînjoşi şi viteji şi cînd coboară în cîmp deschis, nimeni nu poate scăpa de ei fără să fie ucis, să-şi vadă femeile luate cu sila sau robite împreună chiar cu ei[16].

4

Iată deci perspectivele care-i ameninţau acum pe khazari. Cetatea Sarkel a fost construită tocmai la timp: le-a dat posibilitatea să ţină sub control mişcările flotilelor neamului rhus pe cursul inferior al Donului şi pe porţiunea de transbordare dintre Don şi Volga („drumul khazarilor"). În linii mari, s-ar părea că în primul secol al prezenţei lor pe scena lumii*, incursiunile prădalnice ale neamului rhus erau îndreptate în special împotriva Bizanţului (unde, evident, prada era mult mai bogată) în timp ce relaţiile cu khazarii erau fundamental bazate pe comerţ, deşi nu fără fricţiuni şi ciocniri intermitente. În orice caz, khazarii au izbutit să controleze drumurile comerciale ale neamului rhus şi să-i perceapă taxe vamale de zece la sută pe toate

* Foarte aproximativ 830—930.

mărfurile care treceau prin țara lor pînă în Bizanț și în țările musulmane.

De asemenea khazarii au exercitat o oarecare influență culturală asupra scandinavilor care, în ciuda violenței lor înnăscute, aveau un fel de bunăvoință naivă de a învăța de la oamenii cu care veneau în contact. Amploarea acestei influențe ne-o arată adoptarea titlului de „Kagan" de către primii conducători de neam rhus de la Novgorod. Lucrul îl confirmă și sursele bizantine și cele arabe; de exemplu Ibn Rusta, după ce descrie insula pe care a fost clădit orașul Novgorod, afirmă: „Au un rege care se numește Kaganul rhus". Mai mult decît atît, Ibn Fadlan relatează că acest Kagan rhus avea un general care comanda armata și-l reprezenta în fața poporului. Zeki Validi a subliniat că printre popoarele germanice din nord, la care regele trebuie să fie cel mai vajnic luptător, nu exista o asemenea posibilitate de a delega comanda armatei altcuiva; Validi trage concluzia că în mod evident neamul rhus a imitat sistemul khazarilor de dualism al conducerii. Nu e deloc imposibil, dat fiind faptul că acești khazari erau populația cea mai prosperă și cea mai înaintată din punct de vedere cultural cu care au intrat în contact teritorial cei din neamul rhus în primele stadii ale cuceririlor lor. Și acest contact trebuie să fi fost destul de intens, din moment ce exista la Itil o colonie de negustori de neam rhus — precum era și o comunitate de evrei khazari la Kiev.

5

Schimburile comerciale și culturale intense nu au oprit neamul rhus să se întindă în sînul Imperiului khazar, însușindu-și-i pe slavii care erau supuși și vasali acestuia. După *Cronica rusească timpurie*, pînă prin anul 859 — adică la 25 de ani după clădirea cetății Sarkel — tributul popoarelor slave era „împărțit între khazari și varegii veniți de dincolo de Marea Baltică". Varegii luau tribut de la ciuzi, crivicieni etc. — adică de la slavii așezați mai spre miazănoapte — pe cînd khazarii continuau să primească

tributul viaticilor, sevianilor și, lucrul cel mai important, al polianilor din zona centrală a Kievului. Dar nu prea multă vreme. Dacă putem avea încredere în datele înscrise în *Cronica rusească*, trei ani mai tîrziu, orașul cheie, Kievul de pe Nipru, anterior sub suzeranitatea khazarilor, a trecut în mîinile neamului rhus.

Acesta urma să devie un eveniment hotărîtor în victoria rusească, care, după cît se pare, a fost obținută fără vreo luptă armată. După cum scrie *Cronica*, pe atunci Novgorodul era stăpînit de (semilegendarul) prinț Rurik (Hrörek) care ținea sub puterea lui toate așezările vikingilor, pe slavii de nord și cîteva populații finice. Doi dintre oamenii lui Rurik, Oskold și Dir, coborînd pe Nipru au văzut un loc întărit pe un munte care le-a încîntat privirile; li s-a spus că este orașul Kiev și că „plătește bir khazarilor." Cei doi s-au instalat în oraș cu familiile lor, „au strîns în jurul lor mulți oameni de la miazănoapte și i-au stăpînit pe slavii din vecinătate, așa cum stăpînea Rurik la Novgorod. Peste vreo 20 de ani, fiul lui Rurik, Oleg (Helgi — n.a.) a coborît pînă acolo și i-a ucis pe Oskold și Dir și a adăugat Kievul la ținutul stăpînit de el."

Curînd Kievul a depășit Novgorodul ca strălucire și importanță: a devenit capitala varegilor și „mama orașelor rusești"; în schimb principatul care i-a luat numele a ajuns leagănul primului stat al rușilor.

Scrisoarea lui Iosif, trimisă cam la un secol după ocuparea Kievului de către neamul rhus, nu-l mai pomenește pe lista posesiunilor khazare. Dar comunități evreo-khazare influente au supraviețuit atît în orașul, cît și în provincia Kiev; după distrugerea țării lor, în cele din urmă, ele au fost întărite de un mare număr de emigranți khazari. *Cronica rusească* se referă mereu la eroi care veneau din *Zemlia Jîdovskaia* — „țara evreilor"; iar „poarta khazarilor" de la Kiev a păstrat vie amintirea stăpînilor lui de odinioară pînă în vremurile moderne.

6

Am înaintat astfel pînă în a doua jumătate a secolului al IX-lea, şi, înainte de a duce mai departe povestea expansiunii ruseşti, trebuie să ne îndreptăm atenţia către unele evenimente cruciale petrecute în rîndurile neamurilor din stepe, în special ale maghiarilor. Aceste evenimente merg în paralel cu creşterea puterii neamului rhus şi au o influenţă directă asupra khazarilor — şi asupra hărţii Europei.

Maghiarii fuseseră aliaţii khazarilor şi, aparent, vasalii lor, de bună voie, încă de la ivirea Imperiului khazar. „Problemele originii lor şi ale rătăcirilor timpurii ale acestui neam constituie de mult o enigmă pentru savanţi", scria Macartney[17]; în altă parte el vorbeşte de „una din cele mai misterioase enigme ale istoriei" [18]. Tot ce ştim cu certitudine despre originea lor este că maghiarii se înrudeau cu finlandezii şi că limba lor aparţine familiei denumită fino-ugrică, alături de cele ale vogulilor şi osiacilor, populaţii care trăiesc în regiunile păduroase din nordul Uralilor. Astfel, la origine nu erau înrudiţi cu naţiunile slave şi turcice din stepe, în mijlocul cărora au venit să trăiască; aşadar o curiozitate etnică şi asta au rămas pînă în zilele noastre. Spre deosebire de alte naţiuni mici, Ungaria modernă nu are legături lingvistice cu vecinii ei; maghiarii au rămas o enclavă etnică în Europa, avînd doar nişte veri, pe îndepărtaţii finlandezi.

La o dată necunoscută din primele secole ale erei creştine, acest trib nomad a fost alungat de pe arealul său iniţial din Urali şi a migrat spre sud prin stepe, într-un tîrziu stabilindu-se în regiunea dintre rîurile Don şi Kuban. Astfel au ajuns vecini cu khazarii încă dinainte ca aceştia din urmă să devină importanţi. O vreme au făcut parte dintr-o federaţie de populaţii seminomade, *onogurii* („cele zece săgeţi" sau zece triburi); se crede că numele „ungar" sau „ungur" reprezintă o versiune slavă a cuvîntului respectiv[19], în timp ce „maghiar" este numele pe care şi l-au dat ei înşişi din vremuri străvechi şi l-au păstrat pînă astăzi.

Cam de pe la mijlocul secolului al VII-lea pînă la sfîrşitul secolului al IX-lea au fost, după cum am mai spus, supuşi ai Imperiului khazar. Este remarcabil că în toată această perioadă, în timp ce alte triburi se ocupau cu jocul ucigaş al rotirii locurilor de aşezare, nu avem nici un fel de menţiune a vreunui singur conflict armat dintre khazari şi maghiari, pe cînd fiecare dintre aceste populaţii a fost implicată, într-un moment sau altul, în războaie cu vecinii lor apropiaţi sau îndepărtaţi: bulgarii de pe Volga, bulgarii de pe Dunăre, ghuzii, pecenegii ş.a.m.d. — pe lîngă arabi şi neamul rhus. Parafrazînd *Cronica rusească* şi izvoarele arăbeşti, Toynbee scrie că în tot cursul acestei perioade, maghiarii au „luat tribut", în numele khazarilor, de la populaţiile slave şi finice din zona cernoziomului, la nord de domeniu maghiarilor din stepă, şi în zona împădurită de la norodul acestuia. Dovezi ale folosirii numelui de maghiar la această dată ni le oferă supravieţuirea lui într-o serie de nume de localităţi din această regiune a Rusiei nordice. Probabil că aceste toponime marchează locul fostelor garnizoane şi avanposturi maghiare.[20] Aşadar maghiarii şi-au dominat vecinii slavi, iar Toynbee trage concluzia că la strîngerea tributului, „khazarii recurgeau la maghiari ca perceptori, deşi fără îndoială că maghiarii căutau şi ei să profite în propriul lor folos de această funcţie" [21].

Sosirea neamului rhus a schimbat radical această convenabilă stare de lucruri. Cam în vremea construirii Sarkelului, s-a produs o vizibilă deplasare a maghiarilor peste Don, pe malul apusean al rîului. De pe la 830 înainte, cea mai mare parte a maghiarilor s-au aşezat în zona dintre Don şi Nipru, numită ulterior Lebedia. Raţiunea acestei deplasări a constituit subiectul multor dispute între istorici; explicaţia dată de Toynbee este deopotrivă cea mai recentă şi cea mai plauzibilă:

> Putem... deduce că maghiarii ocupau stepa de la apus de Don cu voia suzeranilor lor khazari... Întrucît regiunea de stepă aparţinuse mai înainte khazarilor şi întrucît maghiarii erau aliaţii şi subordonaţii acestora, putem trage concluzia că maghiarii nu s-au aşezat pe acest teritoriu khazar fără

voia stăpînilor... Ba, mai mult decît atît, putem trage concluzia în privinţa khazarilor că pe lîngă permisiunea acordată maghiarilor de a se aşeza la apus de Don, ei chiar îi implantaseră acolo pentru a sluji propriilor lor scopuri. Reaşezarea popoarelor supuse, din motive strategice, era un truc practicat şi anterior de făuritorii de imperii nomade... De pe noul lor loc de aşezare, maghiarii îi puteau ajuta pe khazari să stăvilească înaintarea spre sud-est şi sud a neamului rhos. Implantarea maghiarilor la apus de Don ar fi fost consonantă cu ridicarea fortăreţei Sarkel pe malul răsăritean al Donului.[22]

7

Învoiala a mers straşnic şi a dat roade vreme de aproape un secol. În tot acest timp relaţiile dintre maghiari şi khazari s-au strîns tot mai mult, culminînd cu două evenimente care au lăsat urme trainice asupra naţiunii ungare. În primul rînd, khazarii le-au dat un rege care a întemeiat prima dinastie maghiară; în al doilea rînd, mai multe triburi khazare s-au unit cu maghiarii şi le-au transformat fundamental caracterul etnic.

Primul episod este descris de Constantin Porfirogenetul în *De administrando imperii* (circa 950) şi este confirmat de faptul că numele pomenite de el apar independent în prima *Cronică ungară* (secolul al XI-lea). Constantin ne spune că înainte de a interveni khazarii în treburile interne ale triburilor maghiare, aceştia nu aveau nici un fel de rege suprem, ci doar căpetenii de trib; cel mai de seamă dintre aceştia se numea Lebedias (de la care a fost denumită stepa respectivă Lebedia):

> Şi maghiarii se împărţeau în 7 hoarde, dar în vremea aceea nu aveau nici un conducător, nici băştinaş, nici străin, ci erau doar nişte căpetenii printre ei, din care cel mai de seamă era mai sus-pomenitul Lebedias... Iar Kaganul, stăpînul Khazariei, dată fiind vitejia şi ajutorul militar al lor (al maghiarilor — n.a.) i-a dat drept nevastă celei dintîi căpetenii, bărbatului numit Lebedias, o khazară de neam ales ca să poată avea copii cu ea; însă din cine ştie ce pricină Lebedias n-a avut copii cu femeia khazară.

Încă o alianță dinastică ratată. Dar Kaganul era hotărît să întărească legăturile care-l apropiau pe Lebedias și pe triburile lui de Regatul khazar:

> După ce trecuse puțină vreme, Kaganul, stăpînul Khazariei, le spuse maghiarilor... să trimită la el pe marea lor căpetenie. Așadar, Lebedias, venind dinaintea Kaganului Khazariei l-a întrebat de ce a trimis după el. Iar Kaganul i-a spus: Iată de ce am trimis după tine: pentru că, de vreme ce ești de viță aleasă și înțelept și viteaz și primul dintre maghiari, te putem înainta la cinul de stăpîn al neamului tău ca să fii supusul Legilor și Poruncilor noastre.

Se pare însă că Lebedias era un om mîndru; exprimîndu-și așa cum se cuvenea recunoștința, a refuzat oferta de a fi rege marionetă și a propus în schimb ca această onoare să fie făcută unei alte căpetenii, Almus, sau fiului acestuia, Arpad. Așadar, Kaganul, „mulțumit de această cuvîntare", l-a trimis pe Lebedias înapoi la poporul său cu o escortă corespunzătoare; și poporul maghiar l-a ales pe Arpad să le fie rege. Ceremonia instalării lui Arpad s-a desfășurat „după datinile și obiceiurile khazarilor, prin ridicarea pe scuturile luptătorilor. Dar înainte de acest Arpad, maghiarii nu avuseseră nici un alt conducător; drept care pînă în ziua de azi conducătorul Ungariei este ales din neamul lui".

„Ziua de azi" în care scria Constantin Porfirogenetul era aproximativ anul 950, adică la un secol după evenimentul respectiv. Arpad chiar i-a condus pe maghiari la cucerirea Ungariei, dinastia lui a domnit pînă la 1301 și numele lui este unul dintre primele pe care le învață școlarii unguri. Khazarii au fost amestecați în tot felul de povești din istorie.

8

Al doilea episod pare să fi exercitat o influență încă și mai profundă asupra caracterului național al ungurilor. La o dată nespecificată, ne spune Constantin Porfirogenetul [23], a avut loc

o rebeliune *(apostasia)* a unei părți a națiunii khazare împotriva conducătorilor. Insurgenții constau din trei triburi, „care se numeau *kavari* (sau *kabari* — n.a.) și care erau chiar din neamul khazarilor. Cîrmuirea a ieșit învingătoare; unii dintre răsculați au fost măcelăriți, iar alții au fugit din țară și s-au așezat împreună cu maghiarii, înprietenindu-se mult cu ei. De asemenea, i-au învățat pe maghiari limba khazarilor și pînă în ziua de azi vorbesc același grai, dar mai vorbesc și limba maghiarilor. Și pentru că s-au dovedit mai vrednici în războaie și cel mai vîrtos dintre cele opt triburi (adică cele șapte triburi maghiare inițiale plus kabarii — n.a.) și buni conducători de oști, au fost aleși să alcătuiască prima hoardă și printre ei se află un conducător care este mai mare peste toate cele trei hoarde ale kavarilor, pînă în ziua de azi".

Ca să pună punctul pe *i*, Constantin își începe capitolul următor cu o listă „a hoardelor kavarilor și maghiarilor. Întîi este cea care s-a despărțit de khazari, acea sus-menționată hoardă a kavarilor ... " și așa mai departe [24]. Hoarda sau tribul care de fapt își spune „maghiari" vine abia pe locul trei.

S-ar părea că maghiarii primiseră — metaforic dar poate chiar și *ad litteram* — o transfuzie de sînge din partea khazarilor. Asta i-a afectat în mai multe feluri. În primul rînd aflăm, spre marea noastră surprindere, că cel puțin pînă la mijlocul secolului al X-lea se vorbeau în Ungaria atît maghiara, cît și khazara. Mai multe autorități moderne au comentat această ciudățenie. De pildă, Bury scria: „Rezultatul acestei limbi duble îl constituie caracterul amestecat al maghiarei moderne, care a furnizat argumente false, dar atrăgătoare pentru cele două opinii opuse referitoare la afinitățile etnice ale maghiarilor" [25]. Toynbee [26] observă că deși ungurii au încetat de mult să mai fie bilingvi, au fost astfel la începuturile statului lor, după cum dovedesc cele două sute și mai bine de împrumuturi din vechiul dialect ciuvaș al limbii turce pe care-l vorbeau khazarii (vezi mai sus, capitolul I, secțiunea 3).

Maghiarii, ca și neamul rhus, au adoptat și ei o formă modificată a dualismului monarhic khazar. Gardezi spune: „ ... Con-

ducătorul lor porneşte la luptă cu douăzeci de mii de călăreţi; i se spune Kanda (în ungureşte: Kende — n.a.) şi acesta este titlul regelui lor mai mare, deşi rangul celui care îi conduce cu adevărat este Jula. Şi maghiarii fac tot ce le porunceşte acest Jula al lor". Există motive care ne îndeamnă să credem că primii Jula ai Ungariei erau kabari [27].

Mai există şi dovezi cum că printre triburile kabare dizidente, care au preluat *de facto* conducerea triburilor maghiare se aflau şi evrei sau susţinători ai unei „religii iudaizante" [28]. Pare foarte posibil — după cum au sugerat Artamonov şi Bartha [29] — că „apostazia" kabarilor o fost oarecum legată de reformele religioase iniţiate de regele Obadia sau o reacţie împotriva lor. Legea rabinică, reguli stricte de dietă, cazuistica talmudică au putut eventual să-i irite pe aceşti războinici ai stepelor cu armuri strălucitoare. Dacă profesau „o religie iudaizantă", trebuie să fi fost mult mai aproape de credinţa vechilor evrei din deşerturi decît de ortodoxia rabinică. Ba chiar se prea poate să fi fost adepţi ai sectei fundamentaliste a karaiţilor şi deci socotiţi eretici. Însă acestea nu sînt decît speculaţii.

9

Strînsa colaborare dintre khazari şi maghiari a luat sfîrşit în 896 cînd aceştia din urmă şi-au luat adio de la stepele eurasiatice, au străbătut lanţul Carpaţilor pînă în Pannonia şi au cucerit teritoriul care urma să devină habitatul lor de lungă durată. Şi împrejurările acestei migraţii sînt la fel de controversate, dar cel puţin în linii mari o putem înţelege.

În ultimele decenii al secolului al IX-lea încă un jucător sălbatic a intrat în jocul nomazilor „scoală-te tu, să mă aşez eu": pecenegii*. Puţinul pe care-l ştim despre acest trib turanic este rezumat în descrierea pe care le-o face Constantin — ca o hoardă de barbari lacomi, nesăţioşi, care cu bani buni pot fi cumpăraţi ca să lupte împotriva altor barbari şi a neamului rhus. Locuiau

* Sau „paccinacii" sau, în ungară, „besenyök".

între Volga şi Ural sub suzeranitatea khazarilor; după Ibn Rusta [30], khazarii „îi prădau an de an" sau mai bine zis strîngeau birurile pe care le datorau pecenegii.

Spre sfîrşitul secolului al IX-lea, pecenegilor li s-a întîmplat o catastrofă (de un gen nu chiar atît de neobişnuit): au fost alungaţi din ţara lor de către vecinii lor de la răsărit. Aceşti vecini nu erau alţii decît ghuzii (sau oguzii) pe care-i detesta atît de tare Ibn Fadlan — unul dintre nenumăratele triburi turcice care din cînd în cînd se desprindeau din locul de ancorare din Asia centrală şi porneau în derivă spre apus. Pecenegii dislocaţi de ei au încercat să se aşeze în Khazaria, dar khazarii i-au bătut şi i-au izgonit*.

Pecenegii şi-au continuat bejenia spre apus, au trecut Donul şi au năvălit peste teritoriul oocupat de maghiari. Aceştia au fost siliţi la rîndul lor să se strămute mai departe spre apus într-o regiune dintre rîurile Nipru şi Bug. Ei au botezat această regiune Etel-Köz (Atel-Kuz) , n.t.) adică „Ţara dintre rîuri". Se pare că ei s-ar fi stabilit aici în anul 889; dar în 896 pecenegii i-au izbit din nou, în alianţă cu bulgarii de pe Dunăre; drept care maghiarii s-au repliat în Ungaria de astăzi.

În linii foarte mari, aceasta este povestea plecării maghiarilor din stepele răsăritene şi aşa se sfîrşeşte legătura dintre maghiari şi khazari. Detaliile sînt controversate; unii istorici [32] susţin, cu oarecare patimă, că maghiarii nu au suferit decît o singură înfrîngere şi nu două, din partea pecenegilor, şi că *Etel-Köz* era doar un alt nume al Lebediei, dar aceste controverse mărunte le putem lăsa pe seama specialiştilor. Ne intrigă mult mai mult aparenta contradicţie dintre imaginea maghiarilor ca războinici măreţi şi retragerea lor lipsită de glorie din habitaturi succesive. Astfel, învăţăm din *Cronica* lui Hinkmar din Reims [33] că în anul 862 ei au făcut un raid prin Imperiul francon de Răsărit — prima dintre incursiunile brutale cu care aveau să terorizeze Europa în cursul secolului următor. De asemenea, aflăm despre o înspăi-

* Aceasta pare să fie interpretarea plauzibilă a afirmaţiei lui Constantin că „ghuzii şi khazarii s-au războit cu pecenegii" [31].

mîntătoare ciocnire pe care a avut-o cu hoarda maghiară Sfîntul Chiril, apostolul slavilor, în anul 860, cînd se afla în drum spre Khazaria. Tocmai își spunea rugăciunile cînd s-au năpustit asupra lui *luporum more ululantes* — „urlînd după obiceiul lupilor". Dar sfințenia personajului l-a ocrotit de orice rău [34]. O altă cronică [35] pomenește faptul că maghiarii și kabarii au intrat în conflict cu francii în 881; iar peste vreo zece ani, Constantin ne spune că maghiarii „s-au războit cu Simion (conducătorul bulgarilor de pe Dunăre), l-au bătut zdravăn și au înaintat pînă la Preslav, unde l-au închis în cetatea numită Mundraga și apoi s-au întors acasă" [36].

Cum se împacă oare toate aceste fapte vitejești cu seria de retrageri de pe Don pînă în Ungaria, care au avut loc în aceeași perioadă? S-ar zice că răspunsul îl putem deduce din pasajul imediat următor celui citat din scrierea lui Constantin:

> ... Dar după ce Simion Bulgarul a încheiat din nou pace cu împăratul grecilor și și-a asigurat liniștea, a trimis vorbă paținacilor și a încheiat o învoială cu ei ca să pornească la război împotriva maghiarilor și să-i nimicească. Iar cînd maghiarii au pornit într-o campanie, paținacii și Simion au venit împotriva maghiarilor și le-au nimicit familiile și i-au pus jalnic pe fugă pe maghiarii lăsați să le păzească pămînturile. Intorcîndu-se însă maghiarii de la război și găsindu-și țara astfel pustiită și ruinată s-au mutat în țara unde se află și astăzi (adică Pannonia — n.a.).

Așadar, grosul armatei se afla „plecată în campanie" cînd pămîntul și familiile le-au fost atacate; și judecînd după cronicile mai sus-pomenite, ei se aflau „plecați", adică într-o incursiune, adeseori în țări foarte îndepărtate, lăsîndu-și căminele prea puțin ocrotite. Și-au putut permite să se consacre acestui obicei riscant atîta vreme cît aveau drept vecini doar pe suzeranii lor khazari și pașnicile triburi slave. Dar o dată cu ridicarea pecenegilor lacomi de pămînturi, situația s-a schimbat. Se prea poate că dezastrul descris de Constantin să fi fost doar ultimul dintr-o serie de incidente similare.

S-ar părea că obiceiul raidurilor l-au deprins maghiarii abia în a doua jumătate a secolului al IX-lea — cam atunci cînd au primit acea esenţială transfuzie de sînge din partea khazarilor. Se prea poate să se fi dovedit o binecuvîntare — dar nu cine ştie ce. Kabarii, care erau „mai vrednici la război şi mai vîrtoşi", au ajuns, după cum am văzut, tribul conducător şi au adus gazdelor lor o infuzie de spirit de aventură care avea să-i prefacă foarte curînd într-un flagel al Europei, cum fuseseră mai înainte hunii. Ei i-au învăţat pe maghiari „acele tactici cu totul deosebite şi caracteristice, folosite din vremuri străvechi de toate naţiile turcice — huni, avari, turci, pecenegi, cumani — şi de nimeni altcineva ... cavaleria uşoară folosind vechile tactici: fuga simulată, tirul din goana calului, şarjele neaşteptate însoţite de urlete înspăimîntătoare ca de lupi" [37].

Asemenea metode s-au dovedit de o eficacitate ucigătoare în secolele al IX-lea şi al X-lea cînd năvălitorii prădalnici unguri au invadat Germania, Balcanii, Italia şi chiar şi Franţa — în schimb nu au prea avut efect împotriva pecenegilor care foloseau aceleaşi tactici şi erau în stare să-ţi dea fiori de spaimă cu urlete cel puţin la fel de înfiorătoare.

Aşadar, indirect, prin logica plină de meandre ale istoriei, khazarii au jucat un rol important în înfiinţarea statului ungar, cu toate că ei înşişi s-au risipit în ceaţă. Raţionînd pe o linie de gîndire asemănătoare, Macartney a mers încă şi mai departe în sublinierea rolului decisiv jucat de transfuzia de sînge adusă de kabari:

> Grosul naţiunii maghiare, adevăraţii fino-ugrici, agricultori relativ (dar nu chiar foarte) paşnici şi sedentari, şi-au stabilit sălaşele în ţara cu dealuri unduioase... de la apusul Dunării. Cîmpia Alföld a fost ocupată de neamul nomad al kabarilor, adevăraţi turci, crescători de vite, călăreţi şi luptători, forţa motrice şi oastea naţiunii. Acesta era neamul care în zilele lui Constantin încă se mai afla la loc de frunte ca „prima dintre hoardele maghiarilor". După cît cred, mai ales această seminţie a kabarilor îi prăda pe slavii şi ruşii din stepă; tot ea a condus şi campania împotriva bulgarilor în anul 895; în mare măsură şi vreme de mai bine de o jumătate de veac, a fost teroarea unei jumătăţi din Europa.[38]

Şi totuşi ungurii au izbutit să-şi păstreze identitatea etnică. „Povara principală a celor şaizeci de ani de războaie agitate şi necruţătoare a fost îndurată de kabari ale căror rînduri trebuie să fi fost groaznic subţiate. Între timp, adevăraţii maghiari, trăind în pace relativă, şi-au sporit rîndurile" [39]. De asemenea, după perioada bilingvă, au izbutit să-şi păstreze limba ugrofinică iniţială, chiar aşa cum se aflau între vecini germani şi slavi — spre deosebire de bulgarii poposiţi la sud de Dunăre care şi-au pierdut limba turanică originară, adoptînd paleo-slava şi impunînd şi slavizînd limba populaţiei locale din Odrisia-Tracia (traca romanizată).

Dar influenţa kabară a continuat să se resimtă în Ungaria, şi chiar după ce ungurii s-au separat de ei prin intermediul munţilor Carpaţi, legăturile dintre khazari şi maghiari nu au fost total retezate. După spusele lui Vasiliev [40], în secolul al X-lea, ducele ungar Taksony a invitat un număr oarecare de khazari să se instaleze pe domeniile lui. Nu e deloc improbabil ca printre aceşti imigranţi să se fi numărat şi destul de mulţi evrei khazari. De asemenea, putem presupune că atît kabarii, cît şi imigranţii ulteriori au adus cu ei o parte din renumiţii lor meşteşugari care le-au împărtăşit şi ungurilor artele lor (vezi mai sus, capitolul I, secţiunea 13).

În cursul preluării noului lor sălaş permanent, maghiarii au trebuit să-i izgonească pe foştii dominatori temporari ai populaţiei autohtone, moravii şi bulgarii, care s-au deplasat către regiunile unde trăiesc şi astăzi. Şi ceilalţi vecini slavi ai lor — sîrbii şi croaţii — se aflau deja mai mult sau mai puţin *in situ*. Aşadar, ca rezultat al reacţiei în lanţ declanşată în îndepărtaţii Urali — ghuzii alungîndu-i pe pecenegi, aceştia alungîndu-i pe maghiari, aceştia alungîndu-i pe bulgari şi moravi — harta Europei centrale moderne începea să se contureze. Caleidoscopul în permanentă mişcare începea să capete o formă mai mult sau mai puţin stabilă.

10

Acum putem relua povestea ascensiunii neamului rhus de acolo de unde am lăsat-o: anexarea fără vărsare de sînge a Kievului de către oamenii lui Rurik, în jurul anului 862. Aceasta este şi data aproximativă cînd au fost împinşi maghiarii spre apus de pecenegi, lipsindu-i astfel pe khazari de apărare pe flancul apusean. Asta ar putea explica de ce a putut neamul rhus să pună aşa de uşor stăpînire pe Kiev.

Dar slăbirea puterii militare a khazarilor i-a expus şi pe bizantini la atacuri din partea aceluiaşi neam rhus. Aproape de data cînd s-a instalat acesta la Kiev, corăbiile sale, coborînd pe Nipru, au traversat Marea Neagră şi au atacat Constantinopolul. Bury a descris cu multă vervă acest eveniment:

> În luna iunie a anului 860 împăratul Bizanţului (Mihail III — n.a.), cu toate forţele sale, pornise în marş împotriva sarazinilor. Probabil că ajunsese departe cînd a primit vestea uluitoare, care l-a adus înapoi la Constantinopol cît de iute a putut. O oaste rhusească traversase Pontul Euxin (Marea Neagră — n.a.) cu două sute de corăbii, intrase în Bosfor, jefuise mănăstirile şi suburbiile de pe malurile acestuia şi cotropise Insula Prinţilor. Locuitorii oraşului erau total demoralizaţi de groaza neaşteptată adusă de primejdia cea nouă şi de propria lor neputinţă. Trupele (tagmata), care erau de obicei staţionate în preajma oraşului se aflau acum plecate departe cu împăratul... iar flota era absentă. Aducînd pustiire şi ruine în suburbii, barbarii se pregăteau să atace oraşul. În cursul acestei crize... învăţatul patriarh Fotie s-a dovedit la înălţime: a preluat el sarcina refacerii curajului concetăţenilor săi... El a fost în asentimentul tuturor cînd a insistat asupra situaţiei nefireşti ca cetatea care era capitala imperiului şi „regina întregii lumi sau aproape, să fie batjocorită de o ceată de robi (sic — n.a.), o gloată josnică şi barbară". Însă populaţia a fost poate mai impresionată şi în mai mare măsură consolată cînd a recurs el la magia ecleziastică folosită cu eficacitate în cursul asediilor anterioare. Preţioase veşminte ale Maicii Domnului au fost purtate într-o procesiune în jurul zidurilor cetăţii; şi se credea că au fost şi muiate în apa mării pentru a stîrni o furtună. Nu s-a stîrnit nici o furtună, dar foarte curînd neamul rhus a început să

bată în retragere şi poate că prea puţini dintre cetăţenii bucuroşi de despresurare nu au pus uşurarea lor pe seama intervenţiei directe a reginei cerurilor. [41]

Ca un amănunt picant, mai putem adăuga că „învăţatul patriarh" Fotie, a cărui elocinţă a mîntuit oraşul imperial, nu era altul decît „mutra de khazar" care-l trimisese pe Sfîntul Chiril în misiunea sa de recrutare a prozeliţilor. Cît despre retragerea neamului rhus, ea a fost pricinuită de întoarcerea pripită a armatei şi flotei greceşti; însă „mutra de khazar" salvase moralul populaţiei în timpul chinuitoarei perioade de aşteptare.

Şi Toynbee are de făcut comentarii interesante asupra acestui episod. În anul 860, scrie el, rhuşii „au fost mai aproape ca oricînd de capturarea Constantinopolului" [42]. Şi el mai împărtăşeşte şi opinia exprimată de mai mulţi istorici ruşi, cum că atacul dat de flotila de pe Nipru a ramurii răsăritene a scandinavilor de-a curmezişul Mării Negre a fost coordonată cu atacul concomitent al unei flote occidentale a vikingilor, care se apropiau de Constantinopol peste Mediterana şi prin Dardanele:

> Vasiliev şi Paszkievicz şi Vernadsky sînt înclinaţi să creadă că cele două expediţii navale care se uniseră astfel pe Marea de Marmara erau nu numai simultane, dar şi concertate, şi chiar încercau să ghicească identitatea plănuitorului care, după părerea lor, elaborase acest plan strategic pe scară mare. Ei sugerau că Rurik din Novgorod este unul şi acelaşi cu Rorik din Iutlanda.[43]

Aceasta ne permite să apreciem statura adeversarului cu care trebuiau să se lupte khazarii. Nici diplomaţia bizantină nu a întîrziat s-o aprecieze şi să joace rolul dublu pe care părea să-l necesite situaţia: oscilaţia între război — cînd nu putea fi evitat — şi împăciuire, în speranţa pioasă că în cele din urmă ruşii vor fi convertiţi la creştinism şi aduşi în turma de enoriaşi ai patriarhatului răsăritean. Cît despre khazari, deocamdată ei reprezentau o achiziţie de seamă şi aveau să fie vînduţi cu prima ocazie — onorabilă sau dimpotrivă — care li se oferea.

11

În următoarele două sute de ani, relaţiile rhuso-bizantine au alternat între conflicte armate şi tratate de prietenie. S-au dus războaie în anii 860 (asediul Constantinopolului), 907, 941, 944, 969—971; în anii 838-839, 861, 911, 945, 957, 971 s-au încheiat tratate. În privinţa conţinutului acestor acorduri, mai mult sau puţin suspecte, ştim prea puţin, dar chiar şi ceea ce ştim ne arată complexitatea surprinzătoare a jocului. Cîţiva ani mai tîrziu, după asediul Constantinopolului, patriarhul Fotie (tot el) a relatat că neamul rhus şi-a trimis ambasadorii la Constantinopol şi — după formula bizantină de strîngere cu de-a sila a prozeliţilor — „l-a implorat pe împărat să se boteze creştineşte". După cum comentează Bury: „Nu putem şti care sau cîte dintre aşezările rhuseşti erau reprezentate de această solie, dar scopul trebuie să fi fost acela de a repara greşeala unui raid recent, poatei chiar de a obţine eliberarea prizonierilor. Cu siguranţă că unii rhuşi au acceptat să adopte creştinismul ... dar sămînţa nu a căzut pe pămînt foarte roditor, căci timp de vreo 100 de ani nu mai auzim despre creştinismul rhuşilor. Şi totuşi, tratatul încheiat între anii 860 şi 866 a avut probabil alte consecinţe" [44].

Printre aceste consecinţe s-a numărat şi recrutarea marinarilor scandinavi în flota bizantină — prin anul 902 erau vreo 700. Un alt rezultat l-a constituit şi celebra „gardă varegiană" — un corp de elită alcătuit din mercenari din neamul rhus şi alte neamuri nordice, printre care şi englezi. Prin tratatele din anii 945 şi 971, conducătorii rhuşi ai principatului Kievului şi-au luat sarcina de a da împăratului bizantin trupe la cererea acestuia [45]. În zilele lui Constantin Porfirogenetul — adică pe la mijlocul secolului al X-lea — flotele neamului rhus constituiau o privelişte obişnuită în Bosfor; nu mai veneau să asedieze Constantinopolul, ci să-şi vîndă mărfurile. Comerţul era reglementat cu meticulozitate (cu excepţia cazurilor cînd interveneau ciocniri armate): conform *Cronicii ruseşti*, prin tratatele din anii 907 şi 911 se convenise ca vizitatorii din neamul rhus să intre în Constantinopol numai printr-o singură poartă, şi nu mai mulţi de 50 o dată, sub escortă

oficială; ca în timpul şederii lor în oraş să primească atîtea grîne cîte le trebuiau, precum şi alte provizii pe şase luni, în cote lunare: pîine, vin, carne, peşte, fructe şi tot ce le trebuia pentru scăldat (dacă cereau). Ca să se asigure că toate tranzacţiile se desfăşoară în condiţii corespunzătoare şi protocolare, traficul de valută la bursa neagră era pedepsit prin tăierea unei mîini. Şi nu erau neglijate nici eforturile de recrutare a prozeliţilor drept mijloc final de realizare a coexistenţei paşnice ca rhuşii, a căror putere era în creştere.

Dar treburile nu au mers uşor. După cum spune *Cronica rusească*, cînd Oleg, regentul Kievului, a încheiat tratatul din 911 cu bizantinii, „împăraţii Leon şi Alexandru (co-domnitori — n.a.), după ce au acceptat tributul şi s-au legat reciproc prin jurămînt, au sărutat crucea şi i-au poftit pe Oleg şi oamenii săi să facă şi ei un jurămînt asemănător. După credinţa neamului rhus, aceştia au jurat pe armele lor şi pe zeul lor Perun, precum şi pe Volos, zeul vitelor, şi astfel au întărit înţelegerea" [46].

După aproape o jumătate de secol şi după desfăşurarea multor bătălii şi încheierea multor tratate, victoria sfintei biserici părea apropiată: în anul 957 prinţesa Olga a Kievului (văduva cneazului Igor) a fost botezată cu prilejul vizitei ei oficiale la Constantinopol (dacă nu cumva mai fusese botezată o dată, înainte de plecare — lucru iarăşi controversat).

Diferitele ospeţe şi festivităţi în cinstea Olgăi sînt descrise în mare amănunt de Constantin Porfirogenetul în *De caeremoniis*, deşi nu ni se spune cum a reacţionat doamna la desfăşurarea jucăriilor mecanice din sala tronului imperial — asemănătoare cu Disneyland, căci cuprindea printre altele lei împăiaţi care scoteau un răget mecanic înspăimîntător. (Alt oaspete distins, episcopul Liutprand a notat că a putut să-şi păstreze sîngele rece doar pentru că fusese prevenit în privinţa surprizelor care-i aşteaptă pe vizitatori). Prilejul trebuie să fi dat mari bătăi de cap maestrului de ceremonii (însuşi împăratul Constantin) întrucît nu numai că Olga era un suveran de sex feminin, dar aceluiaşi sex îi aparţinea şi suita ei princiară; diplomaţii şi sfetnicii de neam bărbătesc,

în număr de 82, „mărşăluiau cît mai discret, gata să se estompeze, în urma delegaţiei rhuseşti"* [47].

Tocmai înaintea banchetului s-a produs un mic incident, simptomatic pentru fragilitatea relaţiilor rhuso-bizantine. Cînd au intrat doamnele ce alcătuiau curtea bizantină, ele s-au prosternat cu faţa la pămînt dinaintea familiei imperiale, aşa cum cerea protocolul. Olga a rămas în picioare, „dar s-a observat cu satisfacţie, că şi-a înclinat uşor, abia perceptibil, capul. A fost pusă la locul ei prin aşezarea la o masă separată, ca şi oaspeţii oficiali musulmani altădată" [48].

Cronica rusească ne oferă o versiune diferită a acestei vizite la cel mai înalt nivel, foarte frumos înflorită. Cînd s-a pomenit de subiectul delicat al botezului, Olga i-a spus lui Constantin „că dacă doreşte s-o boteze, trebuie să îndeplinească taina chiar el; altfel ea nu vrea să primească botezul". Împăratul s-a învoit şi l-a rugat pe patriarh s-o instruiască în ale credinţei.

> Patriarhul a instruit-o în privinţa rugăciunilor şi posturilor, cum să dea pomeni şi cum să-şi păstreze virtutea. Prinţesa a dat din cap şi, ca un burete care suge apa, aşa i-a sorbit cu nesaţ de pe buze învăţăturile...
>
> După botez, împăratul a chemat-o pe Olga şi i-a adus la cunoştinţă că o vrea de soţie. Însă Olga i-a răspuns: „Cum poţi să te însori cu mine după ce singur m-ai botezat şi m-ai numit fiica ta? Printre creştini asta e nelegiuire, după cum trebuie să ştie şi Măria Ta." Atunci împăratul i-a spus: „Olga, eşti mai isteaţă ca mine". [49]

Cînd s-a întors Olga la Kiev, Constantin — după cum ne spune cronica — „i-a trimis un răvaş în care-i spunea: Întrucît ţi-am făcut multe daruri, mi-ai făgăduit că la întoarcerea în Rhos îmi vei trimite multe daruri alcătuite din robi, ceară şi blănuri şi soldaţi care să mă ajute. Olga le-a răspuns solilor împăratului că dacă acesta vrea să petreacă în Poceaina tot atîta vreme cît a rămas ea pe Bosfor, o să-i împlinească rugămintea. Şi cu aceste cuvinte i-a trimis înapoi pe soli" [50].

* Nouă neamuri ale Olgăi, 20 de diplomaţi, 43 de consilieri comerciali, un preot, doi tălmaci, 6 slujitori ai diplomaţilor şi interpretul personal al Olgăi.

Această Olga-Helga trebuie să fi fost o amazoană scandinavă de-a dreptul impresionantă. După cum s-a mai pomenit, era văduva cneazului Igor, probabil fiul lui Rurik, pe care *Cronica rusească* îl descrie drept un domnitor lacom, prost și sadic. În anul 941, atacase Bizanțul cu o flotă uriașă și dintre prinșii pe care i-au luat, pe unii i-au măcelărit, pe alții i-au atîrnat în copaci drept ținte pentru săgeți, iar pe alții, după ce i-au legat cu mîinile la spate, i-au chinuit bătîndu-le piroane prin cap. Și multe biserici sfinte le-au dat ei pradă flăcărilor ... " [51]. În cele din urmă au fost învinși de flota bizantină care vărsa foc grecesc prin tuburile montate la prora corăbiilor: „Văzînd flăcările, rhușii s-au aruncat în apă, dar cei ce au scăpat cu viață s-au întors acasă (unde) au povestit că grecii stăpînesc fulgerele din cer și că le-au dat foc vărsîndu-le ca balaurii încît neamul rhus n-a putut să-i supună" *.

Acest episod a fost urmat de un alt tratat de prietenie încheiat peste patru ani. Ca națiune predominant maritimă, neamul rhus a fost încă și mai impresionat de focul grecesc decît altele care atacaseră Bizanțul, iar „fulgerele din cer" au constituit un argument puternic în favoarea bisericii grecești. Și totuși neamul rhus nu era încă gata pentru convertire.

Cînd Igor a fost ucis în anul 945 de derevlieni (un neam slav de la care storcea un haraci mult prea mare), văduva sa, Olga, a ajuns regentă a Kievului. Ea și-a început domnia răzbunîndu-se în patru feluri pe derevlieni: mai întîi i-a îngropat de vii pe solii derevlieni veniți să ceară pace; apoi dregători ai acestora veniți într-o delegație au fost închiși într-o baie și arși de vii; a mai urmat încă un masacru și în cele din urmă cel mai mare oraș al derevlienilor a fost ars pînă în temelii. Pofta de sînge a Olgăi pare să fi fost cu adevărat nestinsă pînă la botez. De la această dată înainte, ne informează *Cronica*, a ajuns „înainte-mergătoarea

* Toynbee nu șovăie să numească această faimoasă armă secretă a grecilor „napalm". Era o substanță a cărei compoziție nu se cunoaște, poate un fel de vaselină obținută prin distilare fracționată, care se aprindea spontan în contact cu apa și nu putea fi stinsă cu apă.

Rusiei creştine, aşa cum răsăritul vesteşte soarele, iar zorile prevestesc ziua. Căci strălucea ca luna noaptea şi scînteia printre necredincioşi ca un mărgăritar în noroi." La vremea respectivă a fost canonizată ca prim sfînt rus al bisericii ortodoxe.

12

Şi totuşi, în ciuda faptului că s-a făcut atîta zarvă în jurul botezului Olgăi şi a vizitei ei oficiale la Constantin, nu acesta a fost ultimul cuvînt în dialogul furtunos dintre biserica grecească şi ruşi. Sveatoslav, fiul Olgăi, a revenit la păgînism, n-a vrut să asculte de rugăminţile mamei sale, „şi-a strîns o oaste mare şi viteză şi păşind uşor ca un leopard a pornit multe războaie" [52] — printre ele unul împotriva khazarilor, iar altul împotriva bizantinilor. Abia în anul 988, în cursul domniei fiului său, Sfîntul Vladimir, a adoptat, pe deplin, dinastia conducătoare din Rusia credinţa bisericii ortodoxe greceşti — cam în aceeaşi vreme cu ungurii, polonezii şi scandinavii, inclusiv îndepărtaţii islandezi, cu toţii convertiţi de biserica romano-catolică. Aşa începeau să se contureze în linii mari prelungitele dezbinări religioase în lume; iar în cadrul acestui proces, khazarii evrei deveneau un anacronism. Apropierea crescîndă dintre Constantinopol şi Kiev, cu toate sinuozităţile pe care le-a cunoscut, a determinat scăderea treptată a importanţei Itilului; iar prezenţa khazarilor de-a curmezişul drumurilor comerciale dintre neamul rhus şi Bizanţ, perceperea de către ei a unei vămi de zece la sută din fluxul crescînd de mărfuri a început să supere atît pe vistiernicii bizantini, cît şi pe negustorii războinici ai ruşilor.

Simptomatică pentru schimbarea atitudinii bizantinilor faţă de foştii lor aliaţi a fost predarea Chersonului către ruşi. Timp de secole bizantinii şi khazarii se tot certaseră şi uneori se mai şi încăieraseră pentru a stăpîni acest important port din Crimeea; dar cînd l-a ocupat Vladimir în anul 987, bizantinii nici măcar

n-au protestat, căci, așa cum explică Bury, „nu era o jertfă prea mare în schimbul păcii și prieteniei perpetui cu statul rusesc, pe cale de a deveni o mare putere“ [53].

Se prea poate ca jertfirea Chersonului să fi fost justificată; în schimb jerfirea alianței cu khazarii s-a dovedit în cele din urmă a fi un act de miopie politică.

IV. PRĂBUȘIREA

1

Discutînd relațiile rhuso-bizantine în secolele al IX-lea și al X-lea, am avut posibilitatea să citez pe larg din două izvoare amănunțite: *De administrando imperii* a lui Constantin Porfirogenetul și *Cronica rusească timpurie*. Dar în privința confruntării dintre rhuși și khazari în aceeași perioadă — problemă asupra căreia ne aplecăm acum — nu avem izvoare comparabile; arhivele de la Itil, dacă au existat vreodată, au zburat în cele patru vînturi, și pentru istoria ultimei sute de ani ai Imperiului khazar trebuie să ne bizuim din nou doar pe aluziile întîmplătoare și referirile disparate găsite în diverse cronici și geografii arăbești.

Perioada în chestiune se întinde de pe la anul 862 (cînd au ocupat rușii Kievul) pînă pe la 965 (cînd Sveatoslav a distrus Itilul). După pierderea Kievului și retragerea maghiarilor în Ungaria, fostele dependințe apusene ale Imperiului khazar (cu excepția unor părți din Crimeea) nu mai erau sub controlul Kaganului; iar prințul Kievului a putut fără nici o opreliște să se adreseze triburilor slave din bazinul Niprului cu strigătul: „Nu le plătiți nimic khazarilor!" [1]

Foarte probabil khazarii s-au arătat dispuși să accepte pierderea hegemoniei lor în apus, dar în același timp se produceau din ce în ce mai multe încălcări ale păcii și teritoriilor de către neamul rhus în răsărit, în jos pe Volga și în regiunile din jurul Mării Caspice. Aceste ținuturi musulmane care se învecinau cu jumătatea sudică a „Mării khazarilor" — Azerbaidjanul, Jilanul, Șirvanul, Tabaristanul și Jurjanul — reprezentau niște ținte foarte ispititoare pentru flotele vikingilor, atît în vederea prădă-

ciunilor, cît şi ca puncte comerciale pentru negoţul cu Califatul musulman. Dar zona de apropiere de Caspica, dincolo de Itil şi prin Delta Volgii era controlată de khazari, aşa cum fusese şi zona din preajma Mării Negre pe vremea cînd khazarii încă mai stăpîneau Kievul. Şi această idee de „a controla" însemna că neamul rhus trebuia să ceară permisiune pentru trecerea fiecărei flotile şi să plătească o vamă de zece la sută — ceea ce le afecta deopotrivă mîndria şi buzunarul.

Cîtăva vreme a existat un *modus vivendi* precar. Flotilele neamului rhus plăteau taxele vamale, intrau în „Marea khazarilor" şi făceau negoţ cu neamurile înconjurătoare. Dar, după cum am văzut, adeseori negoţul era sinonim cu jaful. Cîndva între anii 864 şi 884 [2] o expediţie a neamului rhus a atacat portul Abaskun din Tabaristan. A fost înfrîntă, dar în 910 neamul rhus a revenit, a jefuit oraşul şi zonele învecinate şi a luat cu sine mulţi prizonieri musulmani ca să-i vîndă ca robi. Pentru khazari această situaţie trebuie să fi fost deosebit de stînjenitoare, date fiind relaţiile lor prieteneşti cu Califatul, precum şi prezenţa în armata lor permanentă a unui regiment de elită alcătuit din mercenari musulmani. Trei ani mai tîrziu — în 913 — conflictele au culminat printr-o confruntare armată care s-a sfîrşit într-o baie de sînge.

Acest incident major — deja pomenit în treacăt — (capitolul III, secţiunea 3) a fost descris în amănunt de Masudi, pe cînd *Cronica rusească* îl trece sub tăcere. Masudi ne spune: „cîndva după anul 300 de la Mahomed (circa 912—913—n.a.) o flotă a neamului rhus alcătuită din 500 de corăbii, fiecare cu cîte o sută de oameni" se apropia de teritoriul khazarilor:

> Cînd corăbiile neamului rhus au ajuns la khazarii aşezaţi pentru luptă la gura strîmtorii... conducătorii corăbiilor au trimis o scrisoare regelui khazar, rugîndu-l să le dea voie să treacă prin ţara lui şi să coboare pe rîul lui pentru a putea intra în Marea khazarilor... iar ei se legau să-i dea jumătate din ce ar fi putut lua ei drept pradă de la popoarele de pe malul mării. El s-a învoit şi ei... au coborît pe rîu pînă la oraşul Itil şi trecînd prin el au ieşit prin gurile rîului, unde se varsă el în Marea khazară. De la Itil pînă la vărsare, rîul e foarte mare şi are apă din belşug. Corăbiile s-au răspîndit pe

toată marea. Cetele prădalnice s-au îndreptat împotriva Jilanului, Jurjanului, Tabaristanului, Abaskunului pe coasta Jurjanului, spre țara țițeiului (Baku — n.a.) și regiunea Azerbaidjanului... Neamul rhus a vărsat sînge, a măcelărit femei și copii, a luat pradă, a jefuit și a ars totul în toate părțile... [2a]

Au prădat chiar și orașul Ardabil — la trei zile de mers în interiorul țării. Cînd populația și-a revenit după șocul inițial și a pus mîna pe arme, neamul rhus a aplicat strategia sa clasică, s-a retras de pe coastă pe insulele de lîngă Baku. Localnicii, folosind luntri și corăbii comerciale au încercat să-i disloce de acolo:

Dar neamul rhus s-a năpustit asupra lor și mii de musulmani au fost uciși ori înecați. Rhusul a rămas multe luni pe marea aceasta... După ce a strîns destulă pradă și s-a plictisit de ceea ce făcea, a pornit către gura rîului khazarilor, vestindu-l pe craiul acestora și trimițîndu-i pradă bogată, după cum făgăduise și ceruse craiul... Arsiyahii (mercenarii musulmani din armata khazarilor — n.a.) și alți musulmani care trăiau în Khazaria au aflat ce este cu rhusul și i-au spus craiului khazarilor: Lasă-ne pe noi să ne răfuim cu oamenii ăștia. Ei au năvălit în țările musulmanilor, frații noștri, au vărsat sînge și au robit femeile și copiii. Iar craiul n-a putut să le stea împotrivă. Așadar a trimis după căpeteniile neamului rhus și le-a dat de veste despre hotărîrea musulmanilor de a se lupta cu ei.

Musulmanii (din Khazaria — n.a.) s-au adunat și au ieșit să găsească corăbiile neamului rhus, pornind în jos spre vărsarea rîului (pe uscat, de la Itil către gura Volgii — n.a.). Cînd cele două oștiri au dat cu ochii una de alta, cei din neamul rhus s-au dat jos de pe corăbii și s-au pus în rînduială de bătălie împotriva musulmanilor, care erau însoțiți și de mulți creștini ce locuiau la Itil, așa că erau cam vreo 15 000 de oameni, cu cai și toate cele trebuincioase luptei. Și s-au luptat trei zile. Dumnezeu a fost de partea musulmanilor. Războinicii neamului rhus au fost trecuți prin foc și sabie. Unii au fost uciși, alții au fost înecați. Dintre cei uciși de musulmani pe malurile rîului khazar au fost numărați vreo 30.000... [2b]

Cinci mii de oameni din neamul rhus au scăpat, dar și aceștia au fost uciși mai apoi de burtași și bulgari.

Aceasta este relatarea lui Masudi asupra acestei dezastruoase incursiuni a neamului rhus în zona Mării Caspice în anii 912—913. Firește că nu este nepărtinitoare. Conducătorul khazar apare ca un ticălos cu două fețe care mai întîi este complicele pasiv al jefuitorilor din neamul rhus, iar apoi încuviințează atacul împotriva lor, dar totodată îi informează despre ambuscada pe care le-o pregătesc „musulmanii" de sub propria lui comandă. Chiar și despre bulgari, Masudi spune că „sînt musulmani" — deși Ibn Fadlan, care i-a vizitat pe bulgari zece ani mai tîrziu, arată că erau încă departe de convertire. Dar cu toate că este intens influențată de prejudecăți religioase, relatarea lui Masudi ne oferă posibilitatea de a întrezări dilema — sau dilemele — cu care trebuiau să dea piept conducătorii khazarilor. Se prea poate să nu-i fi îngrijorat peste măsură nenorocirile suferite de populația de pe țărmurile Caspicii: epoca nu era deosebit de sensibilă ori sentimentală. Dar dacă prădalnicul neam rhus, după ce a pus stăpînire pe Kiev și pe Nipru ar fi fost să-și stabilească un cap de pod pe Volga? Mai mult decît atît, un nou raid rhus în Caspica ar fi putut atrage mînia Califatului — nu asupra neamului rhus, la care nu putea ajunge, ci asupra khazarilor nevinovați — sau, mă rog, aproape nevinovați.

Relațiile cu Califatul erau pașnice și totuși destul de fragile, după cum arată un incident relatat de Ibn Fadlan. Raidul rhus descris de Masudi s-a petrecut în 912—913; misiunea lui Ibn Fadlan la bulgari a avut loc în 921—922. Iată cum relatează el incidentul în chestiune[3]:

> Musulmanii din acest oraș (Itil — n.a.) au o moschee ca o catedrală unde se roagă și ascultă vinerile slujba. Moscheea are un minaret înalt și mai mulți muezini (crainici sau dascăli care cheamă din minaret la rugăciune — n.a.). Cînd regele khazarilor a fost informat în anul de la Mahomed 310 (anul 922 — n.a.) că musulmanii au distrus sinagoga aflată la Dar al-Babunaj (loc neindentificat de pe teritoriul musulman — n.a.) a dat porunci să se distrugă minaretul și să fie uciși muezinii. Și el a spus: „Dacă nu m-aș fi temut că musulmanii ar distruge toate sinagogile din țara islamului, fără să mai lase piatră peste piatră din ele, aș fi dărîmat și moscheea."

Episodul constituie o probă a echilibrului delicat şi a simţului fin referitor la strategia represaliilor reciproce şi la pericolele pe care le-ar fi implicat extinderea acestora. De asemenea ne mai arată încă o dată că stăpînitorii khazarilor se simţeau afectiv răspunzători de soarta evreilor din alte părţi ale lumii.

2

Relatarea lui Masudi cu privire la incursiunea neamului rhus în Marea Caspică în anii 912—913 se încheie cu următoarele cuvinte: „Neamul rhus nu a mai repetat de atunci încoace lucruri ca cele pe care le-am zugrăvit aici". Coincidenţa face ca Masudi să fi scris aceste rînduri exact în anul 943 cînd neamul rhus şi-a repetat incursiunea în Caspica, cu ajutorul unei flote încă şi mai numeroase; dar Masudi nu avusese cum să prindă de veste despre acest lucru. Vreme de treizeci de ani, după dezastrul din 913, neamul rhus lăsase în pace această parte a lumii; acum în mod evident se simţise din nou în stare să-şi reia încercările; şi este poate semnificativ faptul că încercarea aceasta a coincis — la un interval de un an sau doi — cu expediţia împotriva bizantinilor, condusă de bătăiosul Igor şi nimicită de focul grecesc al acestora.

În cursul acestei noi invazii, neamul rhus a pus piciorul şi şi-a făcut un cap de pod în zona Caspică, în oraşul Barda, şi a izbutit să şi-l menţină un an întreg. Dar în cele din urmă în tabăra rhusă a izbucnit o molimă şi azerbaidjanii au reuşit să-i pună pe fugă pe supravieţuitori. De data aceasta izvoarele arăbeşti nu mai pomenesc nimic de vreo participare a khazarilor la prădăciuni — şi nici la lupte. Pomeneşte în schimb regele Iosif — în scrisoarea sa către Hasdai, cîţiva ani mai tîrziu: „Păzesc gurile rîului şi nu îngădui neamului rhus care vine cu corăbiile sale să năvălească în ţara arabilor... port războaie împotriva lui"*.

* În aşa-zisa „Versiune lungă" a aceleiaşi scrisori — cf. anexa III — mai există o frază care se prea poate să fi fost, eventual, adăugată de un copist: „Dacă-i lăsam măcar un ceas, ar fi fost în stare să nimicească toată ţara arabilor pînă la Bagdad..." Întrucît neamul rhus a bîntuit în zona Caspicii nu un ceas, ci un an întreg, lauda pare cam goală de conţinut — şi totuşi nu cine ştie ce, dacă socotim că ea se referea mai puţin la trecut cît la viitor.

Indiferent dacă de data aceasta armata khazarilor a participat sau nu la lupte, oricum rămîne realitatea că peste cîțiva ani ei au hotărît să le refuze rușilor accesul la „Marea khazară" și că din 940 înainte, nu mai auzim de cotropiri în zona Caspicii întreprinse de neamul rhus.

Această decizie crucială, după toate probabilitățile motivată de presiunile exercitate, din interior, de comunitatea musulmană din mijlocul lor, i-a amestecat pe khazari în „războaie grele" cu neamul rhus. Dar alte dovezi în această privință, în afară de afirmația din scrisoarea regelui Iosif nu mai avem. Se prea poate ca de fapt să fi fost vorba mai mult de niște încăierări — afară doar de o campanie importantă în anul 965, pomenită în *Cronica rusească timpurie*, și care a dus la destrămarea Imperiului khazar.

3

Campania a fost condusă de prințul Sveatoslav de Kiev, fiu al lui Igor și al Olgăi. Am auzit deja că „pășea ușor ca un leopard" și că „a purtat multe războaie" — de fapt și-a petrecut cea mai mare parte a domniei conducînd campanii. În ciuda rugăminților neîncetate ale mamei sale, a refuzat să se lase botezat, „pentru a nu se face de rîs printre supușii săi". *Cronica rusească* ne mai spune că: „Plecînd în războaie nu ducea cu el nici căruțe, nici unelte pentru gătit și nu fierbea carnea, ci tăia fîșii de carne de cal, vînat sau vacă și le mînca după ce le frigea pe cărbuni. Nici cort nu avea, ci întindea sub el cerga calului și-și așternea drept pernă șaua; la fel făcea și restul alaiului său." [4] Cînd își ataca dușmanul, îi era scîrbă s-o facă pe furiș, ci dimpotrivă trimitea înainte crainici care vesteau: „Acum mă năpustesc asupra voastră".

Cronicarul nu consacră decît vreo cîteva rînduri campaniei împotriva khazarilor, pe tonul laconic pe care-l adoptă de obicei în descrierea conflictelor armate:

> Sveatoslav s-a dus pe Oka și pe Volga și, înfruntîndu-se cu viaticienii (un trib slav ce sălășluia la sud de Moscova de azi — n.a.), i-a întrebat cui plătesc haraci. Ei au zis că plă-

tesc khazarilor cîte un argint de fiecare plug pe care-l au. Cînd aceştia (khazarii — n.a.) au aflat de apropierea lui, au ieşit să-l întîmpine cu prinţul lor, Kaganul, în frunte, şi armatele s-au încăierat. Cînd a avut loc astfel lupta, Sveatoslav i-a învins pe khazari şi le-a cuprins cetatea *Biela Vieja*.[4a]

Acum *Biela Vieja* — Castelul Alb — era numele slav al cetăţii Sarkel, renumita fortăreaţă de pe Don a khazarilor; dar trebuie să remarcăm că în *Cronica rusească* nu se pomeneşte nicăieri de distrugerea Itilului, capitala khazarilor — lucru la care vom mai reveni.

Apoi *Cronica* relatează că Sveatoslav „i-a mai supus pe iasieni şi karugieni" (oseţii şi cirkazienii — n.a.), i-a învins pe bulgarii de pe Dunăre, a fost înfrînt de bizantini, iar în drumul său de înapoiere către Kiev a fost ucis de o hoardă de pecenegi: „I-au tăiat capul şi au făcut un potir din ţeasta lui, au poleit-o cu aur şi au băut din ea" [5].

Mai mulţi istorici au privit această victorie a lui Sveatoslav drept sfîrşitul Khazariei — ceea ce, după cum se va vedea este evident greşit, judecînd după dovezile pe care le avem. Distrugerea Sarkelului în 965 a însemnat sfîrşitul *Imperiului* khazar, nu al *statului* khazarilor — după cum anul 1918 a marcat căderea Imperiului austro-ungar, dar nu sfîrşitul Austriei ca naţiune. Ampla stăpînire a khazarilor asupra triburilor slave care, după cum am văzut, se întindea pînă în vecinătatea Moscovei — se încheiase fără doar şi poate; dar inima ţării khazarilor, între Caucaz, Don şi Volga rămăsese intactă. Căile de apropiere de Marea Caspică rămăseseră închise pentru neamul rhus şi nu mai avem nici o veste despre vreo nouă încercare a acestuia de a-şi croi drum într-acolo cu forţa. După cum observă şi subliniază şi Toynbee: „Neamul rhus a izbutit să distrugă imperiul de stepă al khazarilor, dar singurul teritoriu khazar pe care l-a cucerit a fost Tmutarakan din peninsula Taman (vizavi de Crimeea — n.a.) şi încă şi această cucerire a fost efemeră ... Abia pe la mijlocul secolului al XVI-lea au reuşit moscoviţii să cucerească permanent pentru Rusia rîul Volga ... pînă la vărsarea lui în Marea Caspică"[6].

4

După moartea lui Sveatoslav a izbucnit un război civil între fii săi, dintre care cel mai tînăr, Vladimir, a ieşit biruitor. Păgîn şi el la început, ca şi tatăl său, dar şi el, ca şi bunica sa Olga sfîrşind ca un păcătos pocăit, a acceptat botezul şi a fost în cele din urmă canonizat. Şi totuşi, după cît se pare, în tinereţea lui, Sfîntul Vladimir a urmat deviza Sfîntului Augustin: „Dă-mi Doamne virtutea, dar nu chiar acum". *Cronica rusească* se arată destul de severă în această privinţă:

> Acum pe Vladimir l-a năpădit pofta de femei. Avea 300 de ibovnice la Vîşgorod, 300 la Belgorod şi 200 la Berestovo. Era nesăţios în stricăciunea lui. Ba chiar ruşina femei măritate şi siluia fete tinere, căci era stricat ca Solomon. Aşa se zice că Solomon avea şapte sute de neveste şi trei sute de ibovnice. Era înţelept şi totuşi pînă la urmă s-a dus de rîpă. Dar Vladimir, cu toate că a umblat pe căi greşite la început, în cele din urmă şi-a găsit mîntuirea. Mare este Domnul nostru şi mare e puterea lui, iar înţelepciunea lui e fără de sfîrşit.[7]

Botezul Olgăi, în jurul anului 957 nu a avut prea mult efect, nici măcar asupra propriului ei fiu. În schimb botezul lui Vladimir, în anul 989, a constituit un eveniment major care a exercitat o influenţă durabilă asupra istoriei omenirii.

Fusese precedat de o serie de manevre diplomatice şi de discuţii teologice cu reprezentanţii celor patru religii principale — ceea ce ne oferă un fel de imagine în oglindă a dezbaterilor dinaintea convertirii khazarilor la iudaism. Într-adevăr, *Cronica rusească timpurie*, prin felul cum prezintă aceste dispute teologice, ne aminteşte neîncetat de relatările ebraice şi arabe despre sfatul înţelepţilor ţinut pe vremuri de regele Bulan — doar rezultatul este diferit.

De data asta s-au înfruntat patru înţelepţi în loc de trei — întrucît schisma dintre biserica grecească şi cea romano-catolică era deja un fapt împlinit în secolul al X-lea (cu toate că s-a oficializat abia în cel următor).

Cronica rusească, ocupîndu-se de convertirea lui Vladimir, pomenește mai întîi o biruință a acestuia asupra bulgarilor de pe Volga, urmată de încheierea unui tratat de prietenie. „Bulgarii au spus: 'Fie ca pacea să domnească între noi pînă cînd va ajunge bolovanul să plutească pe ape, iar paiul să se scufunde'." Vladimir s-a întors la Kiev, iar bulgarii au trimis o misiune religioasă musulmană pentru convertirea lui. I-au descris bucuriile raiului în care fiecărui bărbat i se vor da cîte șaptezeci de femei frumoase. Vladimir îi ascultă „aprobîndu-i", dar cînd veni vorba să se abțină de la carne de porc și de la vin se împotrivi: „Băutura, zise el, este bucuria neamului rhus. Fără plăcerea asta nu putem trăi" [8].

Apoi veni la rînd o delegație de nemți romano-catolici, adepți ai ritului latin. Nici ei nu avură mai mult succes cînd — ca una dintre cerințele crezului lor — ridicară problema postului pe măsura puterilor omului; cronica spune: „Atunci Vladimir răspunse: 'Plecați de-aici; părinții noștri nu au împărtășit o asemenea dogmă'" [9].

Cea de a treia misiune era alcătuită din evrei khazari. Ei o pățiră cel mai rău. Vladimir îi întrebă de ce nu mai stăpînesc Ierusalimul. Cronica spune: „Ei răspunseră: 'Dumnezeu s-a mîniat pe strămoșii noștri și ne-a împrăștiat printre arieni din pricina păcatelor noastre'. Atunci prințul îi întreabă: 'Cum puteți nădăjdui să-i învățați pe alții cînd voi înșivă sînteți răspîndiți și împrăștiați chiar de mîna Domnului? Vă așteptați ca și noi să împărtășim aceeași soartă de bună voie?'"

Cel de al patrulea și ultimul misionar era un cărturar trimis de grecii din Bizanț. El începe printr-o izbucnire de mînie împotriva musulmanilor, care sînt „blestemați mai rău ca toți oamenii, ca Sodoma și Gomora, asupra cărora Atotputernicul a lăsat să se prăvale pietre arzînde și pe care le-a îngropat și le-a înecat. ... Căci ei își umezesc excrementele și-și toarnă udul în gură și-și udă bărbile cu el, amintindu-l pe Mahomed... Auzind aceste spuse, Vladimir scuipă pe jos strigînd: 'Ăsta e un lucru de rușine'" [10].

Apoi cărturarul bizantin îi acuză pe evrei că l-au răstignit pe Dumnezeu, iar pe romano-catolici — în termeni mult mai blînzi — că au „răstălmăcit datinile". După aceste preliminarii el se lansează într-o lungă expunere a Vechiului și Noului Testament, începînd cu facerea lumii. Dar la sfîrșit Vladimir pare să fie doar pe jumătate convins, căci strîns cu ușa să se boteze, el răspunde: „Am să mai aștept puțin". După aceea își trimite proprii săi soli, „zece bărbați înțelepți și de treabă", în diverse țări pentru a băga de seamă cum se practică religia pe acolo. La timpul potrivit această comisie de anchetă îi face un raport în care îi spune că serviciul religios bizantin este „mai corect și mai frumos decît ceremoniile altor națiuni, atît de frumos încît nici nu știam dacă sîntem în cer sau pe pămînt".

Și totuși Vladimir mai șovăie încă, și *Cronica* continuă cu un *non-sequitur* (corolar nejustificat de premise, n.t.):

„După trecerea unui an, prin 988, Vladimir porni cu o oaste împotriva Chersonului, cetate grecească ... " [11]. (Ne amintim că bizantinii și khazarii își disputaseră multă vreme controlul asupra acestui important port din Crimeea.) Bravii chersonezi refuzară să se predea. Trupele lui Vladimir construiră fortificații împotriva zidurilor orașului, dar chersonezii „săpară un tunel pe sub zidul cetății, adunară pămîntul săpat și-l duseră înăuntrul zidurilor unde făcură un morman înalt". Atunci un trădător aruncă o săgeată în tabăra neamului rhus, cu următorul mesaj: „Îndărătul vostru înspre răsărit sînt niște izvoare din care curge apa pe țevi. Săpați și tăiați-le". Cînd primi Vladimir aceste informații, ridică ochii la cer și făcu jurămînt că dacă i se împlinește speranța o să se boteze [12].

Într-adevăr izbuti să taie conducta de apă a cetății Cherson, care se predă. Drept care Vladimir, uitîndu-și pare-se jurămîntul, trimise mesaje împăraților Vasile și Constantin (pe atunci împărțeau tronul — n.a.) spunîndu-le: „Uitați-vă, am cuprins cetatea aceasta vestită. Am auzit că aveți o soră nemăritată. Dacă nu mi-o dați mie de nevastă am să fac și cu cetatea voastră ce am făcut cu Chersonul".

Împăraţii îi răspunseră: „Dacă eşti botezat o vei avea de soţie, vei moşteni Împărăţia Cerurilor şi vei fi părtaş al credinţei noastre".

Şi aşa s-a întîmplat. În cele din urmă Vladimir acceptă botezul şi se însură cu prinţesa bizantină Ana. Cîţiva ani mai tîrziu religia creştină grecească deveni credinţa oficială nu numai a conducătorilor ruşilor, ci şi a poporului, şi din anul 1037, biserica rusească a fost tutelată de Patriarhul din Constantinopol.

5

Era un triumf remarcabil al diplomaţiei bizantine. Vernadsky îl numeşte „una dintre acele întorsături bruşte care fac atît de fascinant studiul istoriei ... şi este interesant să facem speculaţii referitoare la cursul pe care l-ar fi putut lua istoria dacă cnezii ruşi ... ar fi adoptat vreuna dintre aceste două credinţe (iudaismul sau islamismul — n.a.) în locul creştinismului ... Acceptarea uneia sau alteia dintre aceste credinţe ar fi determinat cu siguranţă viitoarea dezvoltare culturală şi politică a Rusiei. Acceptarea islamismului ar fi atras Rusia în sfera culturii arabe — adică în cea a culturii egiptene-asiatice. Acceptarea credinţei romano-catolice de la germani ar fi prefăcut Rusia într-o ţară de cultură latină sau europeană. În schimb, acceptarea fie a iudaismului, fie a creştinismului ortodox, i-a asigurat Rusiei independenţa culturală atît faţă de Europa, cît şi faţă de Asia" [13].

Însă ruşii aveau nevoie de aliaţi în mult mai mare măsură decît de independenţă, iar Imperiul roman de Răsărit, oricît de corupt va fi fost, rămînea totuşi un aliat mult mai de dorit din punctul de vedere al puterii, culturii şi comerţului, decît Imperiul khazarilor pe cale de a se prăbuşi. Şi iarăşi nu trebuie să subestimăm rolul jucat de diplomaţia bizantină în determinarea hotărîrii pe care o pregătise vreme de mai bine de un secol. Relatarea naivă din *Cronica rusească* referitoare la jocul amînărilor practicat de Vladimir nu ne dă nici un fel de cheie a manevrelor diplomatice şi a tocmelilor înverşunate care trebuie să fi precedat acceptarea botezului de către el — şi de fapt, prin aceasta, a tutelei bizantine

asupra lui şi asupra poporului său. Chersonul era în mod evident parte integrantă a acestui preţ şi la fel şi mariajul cu prinţesa Ana făcut din motive dinastice. Dar partea cea mai însemnată a învoielii o constituia sfîrşitul alianţei bizantino-khazare împotriva neamului rhus şi înlocuirea ei printr-o alianţă rhuso-bizantină împotriva khazarilor. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1016, o armată unită a bizantinilor şi rhuşilor a cotropit Khazaria, i-a înfrînt conducătorul şi a „supus ţara". (Vezi mai jos, capitolul IV, secţiunea 8.)

Şi totuşi, răcirea în atitudinea faţă de khazari începuse deja, după cum am mai văzut, în zilele lui Constantin Porfirogenetul, cu cincizeci de ani înaintea convertirii lui Vladimir. Ne amintim de meditaţiile vagi ale lui Constantin referitoare la „felul cum trebuie purtat războiul asupra Khazariei şi de către cine". Pasajul citat anterior (II, 7) continuă:

> Dacă nu păstrează căpetenia Alaniei pacea cu khazarii, ci socoate prietenia cu împăratul romanilor mai de preţ pentru el, atunci, în cazul cînd khazarii nu vor să-şi păstreze prietenia şi pacea cu împăratul, alanul le poate face mult rău. El le poate întinde capcane pe drumuri şi-i poate ataca în timp ce ei sînt nepregătiţi de luptă, în drum spre Sarkel şi spre „cele nouă ţinuturi" şi spre Cherson... Bulgaria neagră (bulgarii de pe Volga — n.a.) poate şi ea să poarte război împotriva khazarilor.[14]

După ce reproduce acest pasaj, Toynbee face următorul comentariu destul de îndoielnic:

> Dacă acest pasaj din manualul lui Constantin Porfirogenetul pentru comportarea guvernului Imperiului roman de Răsărit în materie de relaţii externe ar fi căzut vreodată în mîinile Kaganului khazar şi a miniştrilor săi, aceştia ar fi fost indignaţi. Ar fi arătat că în zilele acelea Khazaria era unul din statele cele mai paşnice din lume şi că, dacă fusese mai belicoasă în anii anteriori, armatele ei nu fuseseră însă niciodată îndreptate împotriva Imperiului roman de Răsărit. De fapt cele două puteri nu se războiseră niciodată între ele, pe cînd, pe de altă parte, Khazaria se războise adesea cu duşmanii Imperiului roman de Răsărit, ceea ce adusese avantaje substanţi-

ale acestuia. Într-adevăr, poate că tocmai khazarilor le datora Imperiul faptul că supraviețuise atacurilor succesive ale împăratului persan sasanid Chosrau (Chosroes) II Parviz și ale arabilor musulmani... Ulterior presiunea exercitată asupra Imperiului de către ofensiva arabilor fusese ușurată datorită vigorii rezistenței ofensiv-defensive a khazarilor la înaintarea arabilor spre Caucaz. Prietenia dintre Khazaria și Imperiu fusese simbolizată și pecetluită prin două alianțe matrimoniale între respectivele familii imperiale. Atunci ce avusese în minte Constantin cînd născocise diverse chipuri de a chinui Khazaria instigîndu-i vecinii să se repeadă asupra ei? [15]

Răspunsul la întrebarea retorică a lui Toynbee este în mod evident că pe bizantini îi inspira *Realpolitik* — și că, așa cum am mai spus, epoca lor nu era sentimentală. Și nici a noastră nu e.

6

Și totuși, pînă la urmă s-a vădit a fi o dovadă de miopie politică.

Să-l mai citățm încă o dată pe Bury:

> Cel dintîi principiu al politicii imperiale din acest colț al lumii a fost menținerea păcii cu khazarii. Aceasta era consecința imediată a poziției geografice a Imperiului khazar, întrucît acesta se afla între Nipru și Caucaz. Din secolul al VII-lea, cînd Heracliu ceruse ajutorul khazarilor împotriva Persiei pînă în secolul al X-lea, cînd puterea orașului Itil a intrat în declin, aceasta a fost în mod constant politica împăraților. Era în avantajul Imperiului să existe un control eficace exercitat de Kagan asupra vecinilor săi barbari.[16]

Acest „control eficace" urma acum să fie transferat de la Kaganul khazarilor la Kaganul neamului rhus, cneazul Kievului. Dar lucrurile n-au mers așa. Khazarii erau un trib turcic al stepelor, care izbutise să țină piept valurilor succesive de năvălitori turci și arabi; khazarii rezistaseră bulgarilor, burtașilor, pecenegilor, ghuzilor și altor neamuri și le supuseseră pe toate. Rușii

şi cu supuşii lor slavi nu reprezentau rivali periculoşi pentru războinicii nomazi ai stepelor, cu strategia lor mobilă şi cu tactica lor de gherilă *.

Ca urmare a presiunilor constante exercitate de nomazi, centrele puterii ruseşti s-au transferat treptat-treptat din stepele sudice către nordul împădurit, către principatele Galiţiei, Novgorodului şi Moscovei. După planurile bizantinilor Kievul urma să preia rolul Itilului ca străjer al Europei răsăritene şi ca centru comercial; dar în realitate Kievul a intrat într-un declin rapid. Era sfîrşitul primului capitol din istoria rusească, umat de o perioadă de haos, cu mai bine de zece principate independente care se războiau la nesfîrşit între ele.

Aceasta a dat naştere unui vid al puterii, în care s-a infiltrat un nou val de nomazi cuceritori — sau mai degrabă o nouă ramură a vechilor noştri prieteni ghuzii, pe care Ibn Fadlan îi găsise încă şi mai respingători decît celelalte triburi barbare pe care fusese silit să le viziteze. Aceşti „duşmani păgîni şi fără Dumnezeu", cum îi descrie *Cronica*, erau numiţi polovţieni de către ruşi, cumani de către bizantini, kuni de către unguri, kipceaci de către rudele lor, turcii. Ei au stăpînit stepele pînă departe în Ungaria, de la sfîrşitul secolului al XI-lea şi pînă în secolul al XIII-lea, cînd au fost la rîndul lor covîrşiţi de invazia mongolă **.

Şi ei au dus mai multe războaie împotriva bizantinilor. O altă ramură a ghuzilor, selgiucizii (denumiţi astfel după dinastia lor domnitoare) a nimicit o imensă armată bizantină în bătălia istorică de la Manzikert (1071) şi l-a luat prizonier pe împăratul Roman IV Digenis. De atunci încolo bizantinii nu i-au mai putut împiedica pe turci să pună stăpînire pe cele mai multe provincii din Asia Mică — Turcia de astăzi — care altădată alcătuiseră inima Imperiului roman de Răsărit.

* Cea mai reuşită epopee rusească din perioada respectivă, *Cîntec despre oastea lui Igor*, descrie una dintre campaniile dezastruoase ale ruşilor împotriva ghuzilor.

** O ramură amplă a cumanilor, puşi pe fugă de mongoli, a căpătat adăpost în Ungaria în 1241 şi s-a amestecat cu populaţia băştinaşă. „Kun" este încă şi astăzi un nume de familie destul de răspîndit în Ungaria.

Nu putem face decît simple speculații în privința șanselor ca istoria să fi urmat un cu totul alt curs dacă Bizanțul nu și-ar fi abandonat politica tradițională, urmărită în tot cursul celor trei veacuri anterioare, de a se baza pe fortăreața khazară împotriva năvălitorilor musulmani, turci și vikingi. Indiferent cum am gîndi, această *Realpolitik* imperială nu s-a dovedit prea realistă.

7

În cursul celor două veacuri de stăpînire cumană, urmate de invazia mongolă, stepele răsăritene au fost cufundate din nou în întunecimea Evului Mediu și istoria ulterioară a khazarilor este învăluită într-o beznă încă și mai adîncă decît originea lor.

Referirile la statul khazar în ultima perioadă a declinului său le găsim în special în surse musulmane; dar, după cum vom vedea, ele sînt atît de ambigui încît aproape fiecare nume, dată și indicație geografică poate avea mai multe interpretări. Istoricii, flămînzi de fapte, nu au decît vreo cîteva oase albite pe care să le roadă, ca niște cîini morți de foame, în speranța vană de a găsi vreo bucățică de carne ascunsă, care să-i hrănească.

În lumina celor spuse pînă acum, reiese că evenimentul decisiv care a precipitat declinul puterii khazarilor nu a fost victoria lui Sveatoslav, ci convertirea lui Vladimir. Cît de importantă a fost în realitate această victorie pe care istoricii * din veacul trecut au echivalat-o în mod obișnuit cu asfințitul statului khazar?

Ne amintim că în *Cronica rusească* se pomenește doar de distrugerea fortăreței Sarkel, dar nu și de nimicirea capitalei Itil. Că aceasta din urmă a fost prădată și devastată știm din mai multe surse arăbești, prea insistente pentru a fi ignorate; dar cînd și de către cine a fost pustiită, asta nu e cîtuși de puțin limpede. Ibn Hawkal, principalul izvor de informație, pune acțiunea pe seama neamului rhus care „a nimicit cu totul

* Pe baza tradiției inaugurate de Fraehn în 1822, în *Memoriile Academiei ruseşti.*

Khazaranul, Samandarul și Itilul" — după cît se pare crezînd că primul și ultimul ar fi fost orașe diferite, pe cînd noi știm că erau așezări gemene, alcătuind un singur oraș; și pe urmă el atribuie acțiunii o dată diferită de cea la care plasează *Cronica rusească* prăbușirea orașului Sarkel (pe care Ibn Hawkal nici nu o pomenește, după cum *Cronica* nu pomenește distrugerea Itilului). Ca atare, Marquart a sugerat că Itilul nu a fost pustiit de neamul rhus condus de Sveatoslav, care nu a ajuns decît pînă la Sarkel, ci de către vreun alt val de vikingi. Pentru a complica încă și mai rău lucrurile, cel de al doilea izvor arăbesc, Ibn Miskawayh, spune că o oaste „turcească" a coborît asupra Khazariei în anul critic 965. După cum susține Barthold, se prea poate ca cronicarul arab să fi înțeles prin „turci" neamul rhus. Dar se prea poate să fi fost, de exemplu, o hoardă prădalnică de pecenegi. Se pare că nu vom putea afla niciodată cine a distrus Itilul, oricît de mult am tot roade aceleași oase.

Dar cît de grave au fost distrugerile ce i s-au adus? Izvorul principal de informații, Ibn Hawkal, vorbește mai întîi de „nimicirea pînă în temelii" a Itilului, însă tot el mai spune, scriind peste cîțiva ani: „Khazaranul este încă centrul prin care trece negoțul neamului rhus". Așadar, cuvintele „nimicire pînă în temelii" se prea poate să fi fost o exagerare. Lucrul acesta este cu atît mai probabil cu cît mai vorbește și despre „nimicirea pînă în temelii" a orașului Bulghar, capitala bulgarilor de pe Volga. Și totuși, distrugerea acestuia de către neamul rhus nu poate să fi atins proporții prea mari de vreme ce avem monezi bătute acolo în anul 976—977, deci cu numai un deceniu după incursiunea lui Sveatoslav; iar în veacul al XIII-lea, Bulghar era încă un oraș însemnat. Sîntem deci de acord cu Dunlop care spune:

> Izvorul fundamental al tuturor afirmațiilor că rușii ar fi distrus Khazaria în secolul al X-lea îl constituie fără doar și poate Ibn Hawkal... dar Ibn Hawkal vorbește cu tot atîta certitudine despre distrugerea orașului Bulghar de pe cursul mijlociu al Volgii. Este absolut sigur că în momentul

atacurilor mongole din secolul al XIII-lea Bulghar era încă o comunitate înfloritoare. Oare și ruinarea Khazariei a fost tot atît de trecătoare? [17]

În mod evident, da. Khazaran-Itil și celelalte orașe ale khazarilor erau alcătuite mai ales din corturi, locuințe de lemn și „case rotunde" — mai mult bordeie de pămînt — ușor de distrus și ușor de reclădit; numai clădirile regale și publice erau din cărămidă.

Și totuși, daunele pricinuite trebuie să fi fost destul de grave, căci mai mulți cronicari arabi vorbesc despre un exod temporar al populației către țărmul Mării Caspice sau insulele de pe această mare. Astfel, după Ibn Hawkal khazarii din Itil au fugit de neamul rhus pînă pe o insulă de pe „coasta de țiței" (Baku — n.a.) dar mai tîrziu s-au întors la Itil și Kazaran cu ajutorul șahului musulman din Șirvan. Aceasta pare destul de plauzibil întrucît populația acestei din urmă așezări nu iubea neamul rhus care jefuise anterior țărmurile sale. Alți cronicari arabi, Ibn Miskawayh și Muqaddasi (scriind în urma lui Ibn Hawkal) vorbesc și ei despre un exod al khazarilor și despre venirea lor cu ajutorul musulmanilor. După primul cronicar pomenit, ca preț pentru acest ajutor „au trecut toți la islamism, cu excepția regelui lor." al doilea cronicar are o versiune diferită, care nu se referă deloc a invazia neamului rhus; el spune doar că locuitorii orașului khazar au coborît pînă la mare și s-au întors de acolo convertiți la islamism. În ce măsură ne putem baza pe el se vede după faptul că el plasează orașul Bulghar mai aproape de Caspica decît Itilul — ca și cum am spune că Glasgow e la sud de Londra*.

În ciuda naturii confuze și părtinitoare a acestor relatări, lucru mai mult decît evident, ceva adevăr trebuie să fie în ele. Șocul psihologic al invaziei, fuga spre mare și necesitatea obținerii ajutorului musulman în schimbul banilor pot să fi dus la cine știe ce învoială prin care comunitatea musulmană din Khaza-

* Și totuși, o autoritate modernă, Barthold, l-a numit unu din cei mai mari geografi din toate timpurile." [18]

ria a avut un cuvînt mai greu de spus în treburi de stat; ne amintim de o învoială similară cu Marwan cu două secole mai devreme (capitolul I, secțiunea 7) implicîndu-l pe Kagan personal, dar fără să fi lăsat vreo urmă în istoria khazarilor.

După o a patra sursă arăbească — Biruni, mort în 1048 — în vremea sa Itil era „în ruine" — sau mai bine zis, din nou în ruine [19]. A fost reconstruit, dar după aceea a rămas sub numele de Saksin*. Figurează în repetate rînduri în cronicile care merg pînă în secolul al XII-lea ca „un oraș mare pe fluviul Volga, nedepășit de nici unul în Turkestan"[20]. Și, în cele din urmă, după cum ne informează una din surse, a căzut pradă inundațiilor. După încă un secol, conducătorul mongol Batu Han și-a clădit capitala pe locul orașului[21].

Rezumînd tot ceea ce ne spun *Cronica rusească* și izvoarele arăbești despre catastrofa din 965, putem afirma că Itilul a fost devastat într-o măsură necunoscută nouă de către neamul rhus ori alți invadatori, dar reconstruit în repetate rînduri; și că statul khazar a ieșit considerabil slăbit din această înfruntare. În schimb nu poate exista decît prea puțină îndoială că înlăuntrul frontierelor sale din ce în ce mai restrînse a supraviețuit cel puțin încă două sute de ani, adică pînă la mijlocul secolului al XII-lea și poate — deși mult mai îndoielnic — pînă spre mijlocul secolului al XIII-lea.

8

Prima mențiune nearăbească despre Khazaria, după anul fatal 965, pare să fie cuprinsă într-un raport asupra călătoriei făcute de Ibrahim Ibn Iakub, ambasadorul iudeo-spaniol la Otto cel Mare; scriind probabil în anul 973, el îi descrie pe khazari ca fiind încă înfloritori în vremea lui[22]. Urmează în ordine cronologică relatarea din *Cronica rusească* despre evreii din Khazaria

* Citîndu-l pe Minorski, Dunlop spune la pag. 248: „Este probabil că Saksinul era identic cu Khazaran-Itil, sau în cel mai rău caz foarte aproape de acesta; însuși numele poate fi vechiul Sarișin, reînviat".

care au sosit la Kiev în anul 986, în încercarea lor neizbutită de a-l converti pe Vladimir la credința lor.

Trecînd pragul secolului al XI-lea, citim mai întîi despre sus-pomenita campanie comună bizantino-rhusă din anul 1016 împotriva Khazariei, din nou înfrîntă. Evenimentul este relatat de o sursă demnă de încredere, cronicarul bizantin Kedrenus din secolul al XII-lea[28]. Se pare că a fost nevoie de o forță considerabilă, căci Kedrenus vorbește de o flotă bizantină susținută de o armată rusească. Evident, khazarii aveau calitățile unui „Hopa-Mitică", provenind din originea lor turcească sau din credința mozaică, ori din amîndouă. Kedrenus ne mai spune că numele conducătorului khazar înfrînt era Georgius Tzul. Dar Georgius e un nume creștin; dintr-o relatare anterioară știm că în armata Kaganului erau și creștini și musulmani.

Khazarii sînt menționați după aceea într-o însemnare laconică din *Cronica rusească* în dreptul anului 1023: „(Cneazul — n.a.) Mstislav a pornit cu oastea asupra fratelui său (cneazul — n.a.) Iaroslav, cu oșteni khazari și kasogieni*". Acum, Mstislav a fost conducătorul efemerului principat Tmutarakan, alcătuit în jurul orașului khazar Tamatarkha (azi Taman), pe coasta răsăriteană a strîmtorii Kerci. După cum am mai spus, acesta a fost singurul teritoriu khazar ocupat de neamul rhus după victoria sa din 965. Așadar, khazarii din armata lui Mstislav fuseseră luați mai mult sau mai puțin cu arcanul de către cneazul rhus din rîndurile populației locale.

Șapte ani mai tîrziu (în anul 1030) se relatează că o armată khazară ar fi înfrînt o oaste invadatoare a kurzilor, omorînd zece mii dintre ei și capturîndu-le echipamentul. Aceasta ar constitui o dovadă în plus cu privire la vioiciunea și energia khazarilor, dacă s-ar putea lua relatarea la valoarea ei nominală. Însă ea apare la o singură sursă arăbească din secolul al XII-lea — Ibn al-Athir — căreia nu i se prea acordă crexare.

* Kasogienii sau kașacii erau un trib caucazian stăpînit de khazari și se prea poate să fi fost sau nu strămoșii cazacilor.

Croindu-ne cu greu drum prin cronologia noastră, grăbindu-ne să apucăm pînă şi cele mai mărunte dovezi care ne-au rămas, ajungem la o poveste curioasă despre un obscur sfînt creştin, Eustratie. După cît se pare, cam prin anul 1100, era prizonier la Cherson în Crimeea şi a fost maltratat de „stăpînul său evreu" care l-a silit să consume mîncarea rituală mozaică de Paştele evreiesc[24]. Nu e cazul să ne încredem prea mult în autenticitatea poveştii (care mai zice că Sfîntul Eustratie ar fi supravieţuit cincisprezece zile răstignit); ceea ce contează este că se acceptă o puternică influenţă evreiască în oraşul Cherson — tocmai la Cherson care teoretic era sub domnie creştină şi pe care bizantinii încercau să-l refuze khazarilor, care a fost cucerit de Vladimir, dar a revenit mai tîrziu Bizanţului (în jurul anului 990).

Khazarii erau încă la fel de puternici şi la Tmutarakan. În privinţa anului 1079, *Cronica rusească* face o menţiune destul de neclară: „Khazarii (din Tmutarakan — n.a.) l-au luat prizonier pe Oleg şi l-au trimis peste mare la Ţarigrad (Constantinopol — n.a.)". Atîta tot. Este evident că bizantinii erau angajaţi într-o intrigă de capă şi spadă la care se pricepeau atît de bine, sprijinind un cneaz al ruşilor împotriva rivalilor săi. Dar din nou constatăm că aceiaşi khazari trebuie să fi deţinut o putere considerabilă în acest oraş rusesc din moment ce erau în stare să captureze şi să izgonească un prinţ al ruşilor. Peste patru ani, Oleg, care între timp se înţelesese cu bizantinii, a căpătat învoirea de a se întoarce la Tmutarakan unde „i-a măcelărit pe khazarii care aduseseră prin sfaturile lor moartea fratelui său şi puseseră la cale şi moartea lui." Într-adevăr, Roman, fratele lui Oleg, fusese ucis de chipceaci-cumani în acelaşi an în care khazarii îl capturaseră pe Oleg. Dar oare tot aceştia puseseră la cale şi uciderea fratelui său de către cumani? Sau au căzut ei victime ale jocului machiavelic al bizantinilor de a-i aţiţa pe khazari împotriva neamului rhus şi invers? În orice caz ne apropiem de sfîrşitul secolului al XI-lea şi khazarii ocupă încă un loc important pe scenă.

Cîțiva ani mai tîrziu, la anul 1106, *Cronica rusească* face o altă mențiune laconică, după care polovțienii — adică cumanii — au jefuit ținutul Zaretsk (la vest de Kiev) și cneazul rhus a trimis oaste în urmărirea lor, sub comanda a trei generali: Yan, Putiata și „Ivan, khazarul". Aceasta este ultima mențiune referitoare la khazari în *Cronica rusească timpurie*, care se oprește zece ani mai tîrziu, în anul 1116.

Dar în a doua jumătate a secolului al XII-lea, doi poeți persani — Khakani (circa 1106—1190) și mai cunoscutul Nizami (circa 1141—1203) — pomenesc în epopeile lor o invazie a khazarilor împreună cu neamul rhus asupra orașului Șirvan, chiar în timpul vieții lor. Deși ocupația lor era poezia, totuși ei merită să fie luați în serios întrucît și-au petrecut cea mai mare parte a vieții ca funcționari în Caucaz și cunoșteau bine și îndeaproape triburile de acolo. Khakani vorbește despre „khazarii din Derbent" (Darband fiind defileul sau „bariera" dintre Caucaz și Marea Neagră prin care khazarii făceau incursiuni în Gruzia, în vremurile lor de glorie din secolul al VII-lea, înainte de a-și fi făurit un stil de viață mai potolit.) Oare către sfîrșit reveniseră la obiceiurile războinice de nomazi nestatornici, caracteristice pentru tinerețea lor?

Dintr-o epocă posterioară (dar posibil și anterioară) acestor mărturii persane, avem observațiile chinuitor de scurte și morocănoase ale celebrului călător evreu pe care l-am pomenit mai devreme (capitolul II, secțiunea 8), rabinul Petachia din Ratisbon. Ne amintim că atît de tare l-a supărat lipsa învățăturii talmudice în rîndurile evreilor khazari din regiunea Crimeei, încît cînd a străbătut Khazaria propriu-zisă nu a auzit decît „vaietele femeilor și lătratul cîinilor". Să fi fost aceasta doar o hiperbolă exprimîndu-i nemulțumirea sau traversa o regiune devastată de un raid recent al cumanilor? Data trebuie să fi fost între 1170 și 1185; secolul al XII-lea se apropia de sfîrșit și cumanii erau atunci stăpînii omniprezenți ai stepelor.

Intrînd în secolul al XIII-lea, întunericul se îngroașă și pînă și izvoarele noastre firave seacă de tot. Există însă cel puțin o referință care provine de la un martor excelent. E ultima dată

cînd sînt pomeniți khazarii ca națiune, datată între 1245 și 1247. Între timp mongolii îi măturaseră deja pe cumani din Eurasia și înființaseră cel mai mare imperiu nomad pe care l-a cunoscut vreodată lumea, întinzîndu-se din Ungaria pînă în China.

În 1245, papa Inocențiu IV a trimis o misiune la Batu Han, nepotul lui Ginghis Han, stăpînul părții apusene a Imperiului mongol, pentru a explora posibilitățile de înțelegere cu această nouă putere mondială — și, fără îndoială, pentru a obține informații despre puterea sa militară. Șeful acestei misiuni era călugărul franciscan Joannes de Plano Carpini, în vîrstă de șaizeci de ani. Nu era numai contemporanul și discipolul Sfîntului Francisc de Assisi, ci și un călător cu experiență și diplomat al bisericii care deținuse ranguri înalte în ierarhia acesteia. Misiunea porni de la Colonia (azi Köln) în ziua de Paști a anului 1245, străbătu Germania, trecu Nistrul și Donul și după un an sosi în capitala lui Batu Han și a Hoardei lui de Aur la gurile Volgii: orașul Sarai-Batu, alias Saksin, alias Itil.

După întoarcerea lui în apus, Carpini scrise celebra sa *Historia mongolorum*. În afară de o mare bogăție de date istorice, etnografice și militare, lucrarea cuprinde și o listă a oamenilor din regiunile vizitate de el. Pe lista aceasta, cînd enumeră populațiile din nordul Caucazului, pomenește, împreună cu alanii și circazienii, pe „khazarii care practică religia evreiască". După cum s-a mai spus, este ultima referire la khazari pe care o mai avem înainte de căderea cortinei.

Dar a durat multă vreme pînă cînd să se șteargă amintirea lor. Negustorii genovezi și venețieni se refereau mereu la Crimeea sub numele de „Gazaria" care revine în documentele italienești pînă în secolul al XVI-lea. Dar între timp aceasta rămăsese doar o denumire geografică prin care se comemora o națiune dispărută.

9

Și totuși, chiar și după ce puterea lor politică a fost înfrîntă, khazarii au lăsat semne ale influenței iudeo-khazare în locuri neașteptate, punîndu-și amprenta pe tot felul de oameni.

Printre aceştia se numără selgiucizii care pot fi socotiţi adevăraţii întemeietori ai Turciei musulmane. Către sfîrşitul secolului al X-lea, aceste vlăstare ale ghuzilor se deplasaseră spre sud pînă aproape de Bukhara, de unde, urmau să erupă în Asia Mică bizantină şi s-o colonizeze. Selgiucizii nu intră în mod direct în povestea noastră, decît pe uşa din dos, ca să spunem aşa, căci marea dinastie selgiucizică pare să fi fost strîns legată de khazari. Această filieră khazară este menţionată de Bar Hebraeus (1226—1286), unul dintre cei mai mari scriitori şi cărturari sirieni; după cum îl arată şi numele, era evreu de origine, dar convertit la creştinism şi hirotonisit episcop la vîrsta de douăzeci de ani.

Bar Hebraeus relatează că Tukak era comandant în armata Kaganului khazar şi că, după moartea lui Tukak, fiul său, Selgiuk, fondatorul dinastiei a fost crescut la curtea Kaganului. Dar era un tînăr nestăpînit şi şi-a luat anumite libertăţi cu Kaganul la care s-a împotrivit Katuna, regina; drept care Selgiuk a trebuit să plece de la curte sau a fost izgonit[25].

Şi o altă sursă contemporană, *Istoria Alepului* de Ibn al-Adim îl descrie pe tatăl lui Selgiuk ca pe „unul dintre nobilii turcilor khazari"[26]. O a treia sursă, Ibn Hassul [27], relatează că Selgiuk „l-a lovit cu sabia pe regele khazarilor şi l-a bătut cu buzduganul pe care îl avea în mînă...". Ne mai amintim şi de atitudinea destul de ambiguă a ghuzilor faţă de khazari, relatată în însemnările de călătorie ale lui Ibn Fadlan.

Aşadar, s-ar părea că a existat o relaţie strînsă între khazari şi întemeietorii acestei dinastii, urmată de o întrerupere. Probabil aceasta s-a datorat convertirii selgiucizilor la islamism (în timp ce celelalte triburi ghuze, cum ar fi fost cumanii, au rămas păgîne). Şi totuşi, influenţa khazaro-iudaică a mai dăinuit o vreme după ruptură. Dintre cei patru fii ai lui Selgiuk, unul a căpătat numele strict evreiesc de Israel. Iar un nepot s-a numit Daud (David). Dunlop care de obicei este foarte prudent în afirmaţiile sale face următoarea observaţie:

> În lumina celor spuse pînă acum, reiese sugestia că aceste nume se datorează influenţei religioase a khazarilor domi-

nanți în rîndurile familiilor de frunte ale ghuzilor. „Lăcașul de cult" al ghuzilor pomenit de Qazwini se prea poate să fi fost o sinagogă [28].

Ne putem permite să adăugăm aici că — după Artamonov — nume specific evreiești erau curente și în rîndurile celeilalte ramuri a ghuzilor, cumanii. Fiii prințului cuman Kobiak se numeau Isaac și Daniel.

10

Acolo unde izvoarele oferite de istorici se istovesc, legendele și folclorul ne pot oferi sugestii utile.

Cronica rusească timpurie a fost alcătuită de călugări; este saturată de gîndire religioasă și de lungi excursuri biblice. Dar în paralel cu scrierile ecleziastice pe care se întemeiază *Cronica*, perioada kieviană a produs și literatură laică — așa-numitele *biline*, epopei sau balade eroice, majoritatea legate de faptele unor mari luptători sau prinți semilegendari.

Cîntec despre oastea lui Igor, pomenit deja, despre înfrîngerea cneazului de către cumani, este cea mai cunoscută dintre ele. *Bilinele* erau transmise prin tradiție orală și — după cum spune Vernadsky — „mai erau cîntate sau recitate de țărani în satele îndepărtate din nordul Rusiei încă și la începutul secolului al XX-lea" [29].

În izbitor contrast cu *Cronica rusească*, aceste producții epice nu pomenesc de khazari sau de țara lor cu numele respective, în schimb vorbesc de „țara evreilor" *(Zemlia Jîdovskaia)* și de locuitorii ei sub numele de „eroi evrei" *(jîdovin bogatîr)* care stăpîneau stepele și înfruntau armatele cnezilor ruși. Epopeile ne vorbesc de un asemenea erou, un evreu uriaș, care a venit „din Zemlia Jîdovskaia pînă în stepele Țețar sub muntele Sorocin, și numai vitejia generalului Ilia Muromeț al lui Vladimir a mîntuit armata acestuia de evrei"[30]. Sînt mai multe versiuni ale acestei povești și încercările de a localiza ținutul Țețar și muntele Sorocin au oferit istoricilor un nou joc amuzant. Dar, după cum

a subliniat Poliak, „ceea ce trebuie să reţinem este că în ochii ruşilor Khazaria vecină, în perioada ei ultimă, era pur şi simplu 'statul evreiesc' iar armata ei era o armată de evrei" [31]. Această opinie populară a ruşilor se deosebeşte considerabil de tendinţa cronicarilor arabi de a sublinia importanţa mercenarilor musulmani în rîndurile armatei khazare şi numărul moscheilor din Itil (uitînd să numere sinagogile).

Legendele care circulau printre evreii occidentali în Evul Mediu oferă o paralelă ciudată cu *bilinele* ruseşti. Să-l citãm din nou pe Poliak: „Legenda populară evreiască nu reţine unt regat 'khazar', ci un regat al 'evreilor roşii'". Iar Baron comentează astfel:

> Evreii din alte ţări erau măguliţi de existenţa unui stat evreiesc independent. Imaginaţia populară găsea în aceasta un teren foarte rodnic. Exact aşa cum epopeile slave, pătrunse de Biblie, vorbesc de „evrei" mai degrabă decît de khazari, tot aşa şi evreii occidentali mai deapănă şi astăzi, după atîta vreme poveşti romantice în jurul acestor „evrei roşii", numiţi astfel din pricina pigmentaţiei uşor mongole a multor khazari.[32]

11

Un alt fragment de folclor semilegendar, semiistoric legat de khazari a dăinuit pînă în vremurile moderne şi l-a fascinat atît de mult pe Benjamin Disraeli (politician şi romancier englez, 1804—1881, n.t.) încît i-a slujit ca sursă de inspiraţie pentru un roman istoric: *The Wondrous Tale of Alroy* („Uimitoarea poveste a lui Alroy").

În secolul al XII-lea s-a născut în Khazaria o mişcare mesianică, o încercare rudimentară de a începe o cruciadă evreiască, avînd drept ţintă cucerirea Palestinei prin forţa armelor. Iniţiatorul mişcării era un evreu khazar, un oarecare Solomon ben Duji (sau Ruhi sau Roy) ajutat de fiul său Menahem şi de un scrib palestinian: „Au scris scrisori tuturor evreilor, mai de aproape şi mai de departe, din toate ţările înconjurătoare... Spuneau că a sosit timpul cînd Dumnezeu o să-l strîngă pe Israel, neamul

lui, din toate țările, și o să-l adune la Ierusalim, orașul sfînt și că Solomon ben Duji este profetul Ilie (Elijah) iar fiul său, Mesia"*

Se pare că aceste apeluri erau adresate comunităților evreiești din Orientul Mijlociu și că nu au prea avut efect, căcie pisodul următor se petrece abia peste douăzeci de ani, cînd tînărul Menahem și-a luat numele de David al-Roy și titlul de Mesia. Cu toate că mișcarea s-a născut în Khazaria, centrul ei s-a mutat curînd în Kurdistan. Aici David a adunat o forță armată considerabilă — posibil alcătuită din evrei locali, dar cu întăriri khazare — și a izbutit să pună stăpînire pe fortăreața strategică Amadie, la nord-est de Mosul. De aici se prea poate să fi sperat să-și conducă armata spre Edessa și să-și croiască drum prin Siria pînă în Țara Sfîntă.

Se prea poate ca toată această întreprindere să fi fost mai puțin donchișotească decît pare astăzi, date fiind gîlcevile neîncetate dintre diferitele armate musulmane și dezintegrarea treptată a fortărețelor cruciaților. Mai mult decît atît, se prea poate ca unii comandanți musulmani locali să fi salutat cu bucurie perspectiva unei cruciade evreiești împotriva cruciaților creștini.

Lucru cert este că printre evreii din Orientul Mijlociu, David a stîrnit fervente nădejdi mesianice. Unul dintre mesagerii lui a ajuns la Bagdad și — probabil din exces de zel — le-a dat instrucțiuni cetățenilor evrei ai orașului să se adune într-o anumită seară pe acoperișurile plate ale locuințelor, de unde aveau să-i poarte norii către tabăra lui Mesia. Numeroși evrei și-au petrecut noaptea pe acoperiș așteptînd zborul miraculos.

Dar ierarhia rabinică din Bagdad, temîndu-se de represalii din partea autorităților, a manifestat ostilitate față de așa-zisul Mesia și l-a amenințat cu proscrierea. Lucru deloc surprinzător, David al-Roy a fost asasinat — după cît se pare în somn și după

* Principalele izvoare referitoare la această mișcare sînt o relatare scrisă de călătorul evreu Beniamin din Tudela (vezi mai sus, capitolul II, secțiunea 8); o descriere foarte ostilă făcută de arabul Yahya al-Maghribi; și două manuscrise ebraice găsite la Geniza din Cairo (vezi mai sus cap. II, secțiunea 7). Puse cap la cap ele alcătuiesc un mozaic deconcertant; personal m-am ținut de interpretarea foarte atentă a lui Baron — volumul III, p. 204; vol. IV, pp. 202—204 și note.

cît se spune, de propriul său socru, pe care cine știe ce persoane interesate îl mituiseră pentru a săvîrși această faptă.

Memoria lui a fost venerată frumos, iar cînd Beniamin din Tudela a străbătut Persia douăzeci de ani mai tîrziu a relatat că „ei încă mai vorbeau cu dragoste de conducătorul lor." Dar cultul lui nu s-a oprit aici. Conform uneia dintre teorii, „steaua lui David" cu șase colțuri, care împodobește steagul Israelului de astăzi, a început să fie un simbol național de la cruciada lui David al-Roy. „Se sugerează, scrie Baron, că de atunci încoace, 'Scutul lui David' o stea în șase colțuri (pînă atunci doar un motiv decorativ ori o emblemă magică) a pornit pe traiectoria care a făcut-o principalul simbol național-religios al iudaismului. Folosită multă vreme în alternanță cu pentagrama sau cu „pecetea lui Solomon" ea a fost atribuită lui David în scrierile germane mistice și etice începînd din secolul al XIII-lea și a apărut pe steagul evreiesc la Praga în 1527[33]".

Baron adaugă la acest pasaj o notă exprimînd oarecari rezerve, în sensul că legătura dintre al-Roy și steaua în 6 colțuri „mai are nevoie de oarecari elucidări și dovezi." Oricum vor fi stînd lucrurile, cu siguranță putem fi de acord cu aprecierea sentențioasă cu care-și încheie Baron capitolul despre Khazaria:

> În timpul jumătății de mileniu al existenței sale și al urmărilor sale în comunitățile est-europene, această remarcabilă experiență de guvernare evreiască a exercitat cu siguranță o influență mai mare asupra istoriei evreiești decît ne putem închipui deocamdată.

Partea a doua

MOŞTENIREA

I. PRIBEGIA

1

Dovezile citate în paginile anterioare arată că — în contradicție cu concepția tradițională a istoricilor din secolul al XIX-lea — după înfrîngerea lor de către rhuși în anul 965, khazarii și-au pierdut imperiul, dar și-au păstrat independența, în cadrul unor frontiere mai înguste, precum și religia iudaică pînă tîrziu în secolul al XIII-lea. Ba chiar se pare că în oarecare măsură au revenit la obiceiurile lor prădalnice de altă dată. Baron comentează astfel:

> În general, regatul khazar astfel redus a perseverat în țelurile sale. A desfășurat acțiuni de apărare mai mult sau mai puțin eficace împotriva tuturor dușmanilor pînă la mijlocul secolului al XIII-lea, cînd a căzut victimă marii invazii mongole declanșată de Ginghis Han. Chiar și atunci a rezistat cu îndîrjire pînă ce s-au predat toți vecinii săi. Populația sa a fost în mare măsură absorbită de Hoarda de Aur care-și stabilise centrul imperiului chiar pe teritoriul khazar. Dar înainte și după ridicarea mongolilor, khazarii au trimis multe lăstare și ramificații în țările slave nesubjugate, în cele din urmă contribuind la făurirea marilor centre evreiești din Europa răsăriteană.[1]

Aici avem deci leagănul secțiunii celei mai puternice din punct de vedere numeric și cultural a evreimii moderne.

„Lăstarele" la care se referă Baron se ramificau într-adevăr cu mult înainte de distrugerea statului khazar de către mongoli — după cum națiunea ebraică din antichitate începuse să se ramifice sub forma diasporei cu mult înainte de distrugerea Ierusalimului.

Din punct de vedere etnic, triburile semite de pe malurile Iordanului și triburile turco-khazare de pe Volga erau firește „foarte îndepărtate unele de celelalte" și foarte deosebite, dar aveau în comun cel puțin doi factori formativi importanți: fiecare din ele trăia la o răscruce importantă a marilor drumuri comerciale ce legau răsăritul de apus, nordul de sud; această împrejurare i-a predispus să devină neamuri de comercianți, de călători curajoși și plini de inițiativă sau de „cosmopoliți fără rădăcini" — așa cum i-a etichetat nemilos propaganda ostilă. Dar în același timp religia lor exclusivistă genera tendința de a se strînge laolaltă și de a refuza contactele cu exteriorul, de a-și stabili propriile comunități cu propriile lor lăcașuri de rugăciune, cu școlile lor, cu cartierele lor de locuit și cu ghetourile (inițial impuse de ei înșiși, nu din afară) în orice oraș sau țară în care se stabileau. Această combinație rară de *Wanderlust* și mentalitate de ghetou, a întărit speranțele mesianice și mîndria poporului ales, toate împărtășite atît de israeliții străvechi, cît și de khazarii medievali — cu toate că aceștia din urmă nu se socoteau descendenții lui Șem, ci ai lui Iafet.

2

Acest element este bine ilustrat de ceea ce am putea numi diaspora khazară în Ungaria.

După cum ne aducem aminte, cu mult înainte de distrugerea statului lor, mai multe triburi khazare, cunoscute sub numele de kabari, s-au alăturat maghiarilor și au migrat în Ungaria. Mai mult decît atît, în secolul al X-lea, conducătorul ungar Taksony a poftit un al doilea val de emigranți khazari să se instaleze pe domeniile lui (vezi mai sus, capitolul III, secțiunea 9). Două secole mai tîrziu, Ioan Cinnamus, cronicarul bizantin, vorbește de trupe care păstrau legea mozaică, dar luptau în cadrul armatei ungare din Dalmația în anul 1154[2]. Se prea poate să fi fost un număr nu prea mare de „evrei adevărați" stabiliți în Ungaria încă de pe vremea romanilor, dar nu încape îndoială că majoritatea acestei secțiuni importante a evreimii moderne

își are originea în valurile migratoare de kabari-khazari care joacă un rol de asemenea amploare în istoria timpurie a Ungariei. Nu numai că țara era la început bilingvă — așa cum ne spune Constantin Porfirogenetul — dar și guvernarea ei se baza pe dualismul monarhic, adică o variantă a sistemului khazar: regele împărțea puterea cu comandantul trupelor sale, care purta titlul de *Jula* sau *Gyula* (foarte popular și astăzi ca nume de botez unguresc). Sistemul a durat pînă la sfîrșitul secolului al X-lea, cînd Sf. Ștefan a îmbrățișat credința romano-catolică și l-a învins pe un Gyula răzvrătit — după cum ne putem și aștepta un khazar, „trufaș în credința lui, care nu vroia în ruptul capului să se creștineze"[3].

Acest episod a pus capăt dualismului monarhiei, dar nu și influenței comunității khazaro-evreiești din Ungaria. O oglindă a acestei influențe se poate găsi în „Bula de aur" — echivalentul unguresc al lui Magna Carta Libertatum — emisă în 1222 de regele Andrei (András) II, prin care evreilor li se interzice să fie șefi de tarapana, perceptori sau controlori ai monopolului regal asupra sării: de aici reiese că înaintea edictului respectiv numeroși evrei trebuie să fi deținut aceste posturi importante. Dar ei dețineau și funcții mai înalte: custodele veniturilor Curții Regale sub regele András era șambelanul conte Teka, un evreu de origine khazară, mare moșier și, după cît se pare, un geniu al finanțelor și diplomației. Semnătura lui apare pe diferite tratate de pace și acorduri financiare, printre care și cel ce garantează plata a două mii de mărci regelui Ungariei de către Leopold II al Austriei. Nu putem să nu ne amintim în acest context de rolul similar jucat de evreul spaniol Hasdai Ibn Saprut la curtea califului de Cordoba. Comparînd episoade similare din istoria diasporei palestiniene în Occident și a diasporei khazare în estul Europei, analogia dintre ele apare poate mai întemeiată.

De asemenea merită pomenit faptul că, atunci cînd regele András a fost silit de către nobilii răzvrătiți să emită Bula de Aur, el l-a păstrat pe Teka în funcție chiar împotriva prevederilor exprese ale acestei „Constituții". Șambelanul regal și-a păstrat liniștit postul încă 11 ani, pînă cînd presiunile exercitate de papă

asupra regelui l-au determinat pe Teka să demisioneze, ca fiind mai recomandabil, şi să se mute în Austria unde a fost primit cu braţele deschise. Şi totuşi Béla IV, fiul regelui András a obţinut permisiunea papei pentru a-l chema înapoi. Ca atare Teka a revenit şi a pierit în cursul invaziei mongole*[4].

3

Originea khazară a elementului dominant din punct de vedere numeric şi social al populaţiei evreieşti din Ungaria medievală este deci relativ bine documentată. Ar putea părea că Ungaria constituie un caz special, dată fiind legătura timpurie dintre maghiari şi khazari; dar în realitate, afluxul khazarilor în Ungaria a fost doar o parte din migraţia în masă din stepele Eurasiei către apus, adică spre Europa centrală şi răsăriteană. Khazarii nu au fost singurii care şi-au trimis iscoadele către Pannonia. Astfel, un mare număr din aceiaşi pecenegi care-i izgoniseră pe maghiarii de pe Don dincolo de Carpaţi, au fost siliţi să ceară voie să se aşeze pe teritoriul maghiar, cînd la rîndul lor au fost alungaţi de cumani; iar cumanii au împărtăşit aceiaşi soartă un veac mai tîrziu, cînd au fugit alungaţi de invazia mongolilor şi circa 40 000 dintre ei, „cu sclavii lor", au fost adăpostiţi de regele maghiar Béla[5].

În vremuri relativ liniştite, această mişcare generală spre apus a populaţiilor eurasiene nu era altceva decît o strămutare la voia întîmplării; în alte epoci, devenea o băjenie în condiţii de spaimă; dar consecinţele invaziei mongole trebuie să fie situate pe această scară metaforică la proporţiile unui cutremur de pămînt urmat de o alunecare de teren. Războinicii căpeteniei Temügin, denumit „Ginghis Han", „stăpînul pămîntului", au masacrat populaţia unor oraşe întregi ca un fel de avertisment dat altora să nu se opună; foloseau prizonierii ca scuturi vii în faţa oştilor lor care înaintau; au distrus reţelele de irigaţie din Delta Volgii

* Îi sînt recunoscător doamnei St. G. Saunders pentru că mi-a atras atenţia asupra acestui episod legat de Teka, trecut pare-se cu vederea în literatura de specialitate referitoare la khazari.

care furnizaseră ţării khazarilor orez şi alte alimente de bază; au prefăcut stepele fertile în „cîmpuri sălbatice" — *dikoje pole* — cum aveau să le spună mai tîrziu ruşii: „un spaţiu nemărginit fără fermieri sau păstori, prin care trec doar călăreţi mercenari în slujba cutăruia sau cutăruia dintre stăpînitorii rivali — ori oameni care fugeau să scape de sub o asemenea stăpînire" [6].

Ciuma neagră din 1347—1348 a grăbit depopularea treptată a fostului ţinut central al khazarilor, între Caucaz, Don şi Volga, unde cultura de stepă atinsese nivelul ei cel mai înalt — precum şi recăderea în barbarie care, prin contrast, a apărut mult mai puternică decît în zonele învecinate. După cum scria Baron: „Distrugerea sau plecarea harnicilor fermieri, meşteşugari şi negustori evrei a lăsat în urmă un vid care în regiunile respective a început să se reumple abia în vremea din urmă" [7].

Nu numai Khazaria a fost distrusă, ci şi ţara bulgarilor de pe Volga, împreună cu ultimele fortăreţe caucaziene ale alanilor şi cumanilor şi principatele din sudul Rusiei, inclusiv cel al Kievului. În perioada de destrămare a Hoardei de Aur, din secolul al XIV-lea înainte, anarhia s-a agravat, dacă putem spune aşa. „În cele mai multe stepe ale Europei, pribegia era singura alternativă ce le rămînea populaţiilor dornice să-şi pună la adăpost viaţa şi agonisita" [8]. Migraţia către păşuni mai puţin primejduite a constituit un proces intermitent, care s-a prelungit timp de cîteva secole. Exodul khazarilor a făcut parte integrantă din acest tablou general.

După cum am mai pomenit, exodul a fost precedat de întemeierea coloniilor şi aşezărilor khazare în diferite părţi ale Ucrainei şi Rusiei meridionale. La Kiev a existat o comunitate evreiască înfloritoare cu mult înainte de cucerirea oraşului de la khazari de către neamul rhus. Colonii similare au existat la Perislavel şi Cernigov. Un anume rabin Moşe din Kiev a studiat în Franţa pe la 1160 iar, în 1181, un rabin Abraham din Cernigov a studiat la Şcoala Talmudică de la Londra. *Cîntecul despre oastea lui Igor* pomeneşte un vestit poet rus contemporan numit Kogan — posibil o combinaţie dintre Cohen (preot) şi Kagan [9]. La un oarecare timp după distrugerea Sarkelului, pe care ruşii îl numeau *Bielo-*

Veza, khazarii au construit un oraş cu acelaşi nume în apropiere de Cernigov [10].

În Ucraina şi Polonia sînt numeroase toponime derivate de la „khazar" sau „jid" (evreu) — Jidovo, Kozarzewek, Kozara, Kozarzow, Jidovska Vola, Zydaticze, ş.a.m.d. Se prea poate ca pe vremuri să fi fost doar sate sau simple cantonamente temporare ale comunităţilor iudeo-khazare în lunga lor pribegie către apus [11]. Toponime similare se găsesc în Munţii Carpaţi şi Tatra, precum şi în provinciile răsăritene ale Austriei. Se presupune ca pînă şi străvechile cimitire evreieşti din Cracovia şi Sandomierz, ambele numite „Kaviori" ar fi de origine khazaro-kavară.

În timp ce ruta principală a exodului khazarilor ducea spre apus, unele grupuri de oameni au fost lăsate unde erau, în special în Crimeea şi Caucaz, formînd enclave evreieşti ce au supravieţuit pînă în vremurile moderne. În străvechea cetăţuie khazară de la Tamatarkha (Taman), vizavi de Crimeea, de partea cealaltă a strîmtorii Kerci, aflăm despre o dinastie de prinţi evrei care l-a domnit în secolul al XV-lea sub tutela Republicii Genoveze, iar ulterior sub cea a tătarilor din Crimeea. Ultimul dintreaceştia prinţi, Zaharia, a dus tratative cu prinţul moscoviţilor, care l-a invitat să vină în Rusia şi să se boteze, primind în schimb privilegiile de care se bucurau nobilii ruşi. Zaharia a refuzat, dar Poliak sugerează că în alte cazuri „introducerea khazaro-evreilor în funcţii înalte în statul moscovit se poate să fi fost unul din factorii care a dus la ivirea 'ereziei evreieşti' *(Jîdovst buiuşcic)* în rîndurile preoţimii şi nobilimii ruseşti din secolul al XVI-lea, precum şi la naşterea sectei adventiştilor de sîmbătă *(subotniki)* care este încă destul de răspîndită în rîndurile cazacilor şi ţăranilor "[12].

Un alt vestigiu al naţiunii khazare îl reprezintă „evreii munteni" din nord-estul Caucazului, care, după cît s-ar părea, au rămas în arealul lor strămoşesc cînd alţii l-au părăsit. Se presupune că ar număra vreo 8 000 de suflete, care trăiesc în vecinătatea altor rămăşiţe tribale din vremuri străvechi: chipceacii şi oguzii. Ei îşi zic *dagh chufuty* (evrei munteni) în limba tat pe care au

adoptat-o ei de la alt trib caucazian: dar alte lucruri nu se prea ştiu despre ei *.

Alte enclave khazare au supravieţuit în Crimeea, şi, fără îndoială, şi în alte părţi, care au aparţinut cîndva imperiului lor. Dar acestea nu mai sînt astăzi decît simple curiozităţi istorice, în comparaţie cu şuvoiul principal al migraţiei khazare în zonele polono-lituaniene şi cu formidabilele probleme pe care le pune aceasta istoricilor şi antropologilor.

4

Regiunile din răsăritul Europei Centrale în care emigranţii evrei din Khazaria şi-au găsit un nou cămin şi adăpost relativ sigur, abia începuseră să capete oarecare importanţă politică spre sfîrşitul primului mileniu.

În jurul anului 962, mai multe triburi slave au întemeiat o alianţă sub conducerea celor mai puternici dintre ei, *polanii*, care au devenit nucleul statului polonez. Aşadar, ridicarea polonilor pe scena politică a început aproximativ concomitent cu declinul khazarilor (Sarkelul a fost distrus în 965). Este semnificativ faptul că evreii au jucat un rol însemnat în una din primele legende poloneze referitoare la întemeierea regatului polon. Ni se spune că în momentul în care triburile aliate s-au hotărît să aleagă un rege care să-i conducă pe toţi, sorţii au căzut pe un evreu, numit Abraham Prokownik [13]. Se prea poate să fi fost un negustor khazar bogat şi învăţat, de a cărui experienţă nădăjduiau să profite pădurenii slavi, sau o simplă figură legendară; dacă această din urmă ipoteză este valabilă, atunci legenda ne arată că evreii, în genul lui, se bucrau de o stimă deosebită. În orice caz, aşa ne spune povestea, cu o modestie neobişnuită, Abraham, a renunţat la coroană în favoarea unui ţăran localnic numit Piasti, care

* Datele de mai sus apar în articolul „Caucaz, popoarele din", de A. H. Keniper din ediţia 1973 a *Enciclopediei Britanice*, bazat pe surse sovietice recente. O carte de George Sava, *Valley of the Forgotten People* („Valea neamului uitat"), Londra, 1946, cuprinde o descriere a unei pretinse vizite făcută evreilor munteni—foarte melodramatică, dar jalnic de săracă în informaţii concrete.

a ajuns astfel întemeietorul istoricei dinastii Piasti; aceasta a domnit în Polonia de pe la 962 pînă la 1370.

Indiferent dacă Abraham Prokownik a existat cu adevărat sau nu, avem numeroase indicaţii că imigranţii evrei din Khazaria au fost primiţi cu braţele deschise, ca o contribuţie valoroasă la economia ţării şi la guvernarea şi administrarea ei. Polonii sub dinastia Piasti şi vecinii lor baltici, lituanii, îşi lărgiseră repede graniţele şi aveau mare nevoie de imigranţi care să le colonizeze teritoriile şi să întemeieze o civilizaţie urbană *.

Polonii şi lituanii au încurajat la început imigrarea ţăranilor, tîrgoveţilor şi meşteşugarilor germani, iar apoi cea a emigranţilor din teritoriile ocupate de Hoarda de Aur, printre care armeni, slavi de sud şi khazari **.

Dar populaţia nu migra totdeauna de bună voie. Era vorba şi de un mare număr de prizonieri de război, cum ar fi fost tătarii din Crimeea, siliţi să lucreze domeniile latifudiarilor lituani şi poloni în provinciile sudice cucerite (la sfîrşitul secolului al XIV-lea, principatul Lituaniei se întindea de la Baltica pînă la Marea Neagră). Dar în secolul al XV-lea turcii otomani, cuceritorii Bizanţului, înaintară spre nord, şi latifundiarii îşi transferară oamenii de pe moşiile din zonele de graniţă spre interiorul ţării [14].

Printre populaţiile strămutate astfel cu de-a sila, se afla şi un contingent însemnat de karaiţi — secta evreilor fundamentalişti care respingeau învăţătura rabinică. După tradiţia care a dăinuit printre karaiţi pînă în vremurile moderne, strămoşii

* Polonii şi lituanii s-au unit printr-o serie de tratate începînd din 1386 sub forma Regatului Poloniei. Pentru concizie vom folosi termenul de „evrei polonezi" cu referire la ambele ţări, fără să ţinem seama de faptul că la sfîrşitul secolului al XVIII-lea Polonia era împărţită între Rusia, Prusia şi Austria, iar locuitorii ei deveniseră în mod oficial cetăţeni ai acestor trei ţări. De fapt aşa numitul „Ţinut al aşezărilor" în cadrul Rusiei imperiale, în care au fost îngrădiţi evreii după 1792, coincidea cu zonele anexate de la Polonia plus unele părţi din Ucraina. Doar anumitor categorii privilegiate de evrei li s-a permis să trăiască în afara ţinutului îngrădit; la recensămîntul din 1897 aceştia erau în număr doar de 200.000, faţă de aproape 5.000.000 înlăuntrul ţinutului — adică între graniţele fostului teritoriu polonez.

** Polonia şi Ungaria au fost şi ele cotropite de mongoli pentru scurtă vreme — în 1241—1242 — dar nu au fost ocupate, ceea ce a însemnat foarte mult pentru dezvoltarea lor ulterioară.

lor au fost aduşi în Polonia la sfîrşitul secolului al XIV-lea de marele prinţ războinic Vytautas (Witold) al Lituanilor ca prizonieri de război luaţi la Sulkhat în Crimeea [15]. În sprijinul acestei tradiţii aducem şi faptul că în 1388 Witold a acordat o Cartă de drepturi evreilor din Troki, iar călătorul francez De Lanoi a găsit acolo „un mare număr de evrei" care vorbeau altă limbă decît germanii şi localnicii [16]. Acea limbă era — şi mai este încă — un dialect turcic, de fapt cea mai apropiată dintre limbile vii de *lingua cumanica*, vorbită în fostele teritorii ale khazarilor pe vremea Hoardei de Aur. După cum spune Zajaczkowski [17], această limbă mai este folosită şi astăzi în conversaţie şi pentru cult în comunităţile karaite care mai supravieţuiesc la Troki, Vilnius, Ponieviez, Lutzk şi Halič. Karaiţii mai susţin că înainte de marea ciumă din 1710 aveau 32 sau 37 de comunităţi în Polonia şi Lituania.

Ei îşi numesc dialectul străvechi „limba lui Kedar" — exact aşa cum rabinul Petachia din secolul al XII-lea numea arealul lor la nord de Marea Neagră „Ţara lui Kedar"; iar ceea ce ne spune el despre aceşti locuitori — că stăteau pe întuneric în tot cursul sabatului, că nu cunoşteau învăţătura rabinică, se potriveşte cu atitudinea lor de sectanţi. De aceea, Zajaczkovski, eminentul turcolog contemporan, îi consideră din punct de vedere lingvistic pe karaiţi drept cei mai puri reprezentanţi din zilele noastre ai khazarilor de pe vremuri [18]. Despre motivele pentru care secta lor şi-a păstrat limba vreme de o jumătate de mileniu, pe cînd majoritatea evreilor khazari au părăsit-o în favoarea idişului *lingua franca*, va trebui să spunem mai multe ulterior.

5

Regatul polonez a adoptat încă de la începuturile sale, sub dinastia Piasti, o orientare hotărît occidentală, deopotrivă cu religia romano-catolică. Totuşi, în comparaţie cu vecinii săi occidentali, era o ţară subdezvoltată din punct de vedere cultural şi economic. De aici politica de atragere a imigranţilor — germani din apus, armeni şi evrei khazari din răsărit — şi de

acordare a tuturor stimulentelor posibile pentru întreprinderile lor, inclusiv mai multe carte regale care stipulau îndatoririle și privilegiile lor speciale.

În Carta acordată de Boleslav cel Pios în 1264 și confirmată în 1334 de Cazimir, era stipulat dreptul evreilor de a-și întreține propriile lor sinagogi, școli și judecătorii; de a deține proprietăți funciare și de a practica orice comerț, meserie sau meșteșug doreau. Sub domnia regelui Ștefan Báthori (1575—1586) evreilor li s-a acordat dreptul de a avea propriul lor parlament care se întrunea de două ori pe an și aveau căderea de a percepe impozite de la coreligionarii lor. După distrugerea țării sale, evreimea khazară deschisese un capitol nou în istoria ei.

O ilustrare elocventă și totodată uluitoare a situației ei privilegiate ne-o oferă o enciclică papală din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, probabil de la papa Clement IV, adresată unui prinț polonez nenumit. Prin acest document, papa face cunoscut faptul că autoritățile de la Roma au știre despre existența unui număr considerabil de sinagogi în mai multe orașe poloneze— chiar și a nu mai puțin de cinci sinagogi într-un singur oraș *.

Papa deplînge faptul că aceste sinagogi — după informațiile primite — sînt mai înalte decît bisericile, mai maiestoase și mai frumos împodobite, avînd acoperișurile din plăci de plumb vopsite în culori frumoase, făcînd astfel bisericile catolice învecinate să arate jalnic în comparație cu ele. (Aceasta ne amintește de observația făcută cu satisfacție de Masudi că minaretul moscheii principale era cea mai înaltă clădire de la Itil). Plîngerile din enciclică capătă încă un gir de autenticitate printr-o hotărîre din 1267 a legatului papal, cardinalul Guido, stipulînd că evreilor nu trebuie să li se îngăduie să aibă mai mult de o sinagogă într-un oraș.

Din aceste documente, aproximativ contemporane cu cucerirea Khazariei de către mongoli, aflăm că încă de pe atunci trebuie să fi fost un număr considerabil de khazari în Polonia, din moment ce mai multe orașe aveau mai mult de o sinagogă; de asemenea deducem că trebuie să fi fost destul de prosperi ca să fi putut

* Probabil Wroclaw sau Cracovia.

înălța aceste sinagogi atît de „maiestuoase și frumos împodobite". Aceasta ne duce și la problema mărimii și compoziției aproximative a imigrației khazare în Polonia.

În legătură cu numărul, nu avem nici un fel de informație sigură care să ne călăuzească. Ne amintim că sursele arăbești spun că armatele khazare au numărat trei sute de mii de oameni angajați în războaiele cu musulmanii (capitolul I, secțiunea 7); și chiar dacă ținem seamă de exagerările cu totul nesăbuite, aceasta ar indica o populație khazară totală de cel puțin o jumătate de milion de suflete. Ibn Fadlan aprecia numărul corturilor bulgarilor de pe Volga la 50 000, ceea ce ar indica o populație de 300 sau 400 de mii de oameni — adică aproximativ cam aceeași ca și a khazarilor. Pe de altă parte, numărul evreilor din Regatul polono-lituanian în secolul al XVII-lea este de asemenea apreciat de istoricii moderni la 500. 000 (cinci la sută din totalul populației) [19]. Aceste cifre se potrivesc destul de bine cu realitățile cunoscute despre o migrație khazară prelungită prin Ucraina în Polonia-Lituania, începînd cu distrugerea Sarkelului și înălțarea dinastiei Piasti către sfîrșitul primului mileniu, accelerată în timpul cuceririlor mongole și mai mult sau mai puțin încheiată în secolele ale XV-lea și XVI-lea, timp în care stepa fusese golită și khazarii aparent șterși de pe fața pămîntului *.

Cu una cu alta, acest transfer de populație s-a întins pe cinci sau șase veacuri, fluxul fiind uneori foarte intens, iar alteori doar picătură cu picătură. Dacă ținem seama de afluxul considerabil de refugiați evrei din Bizanț și din lumea musulmană în Khazaria, precum și de o mică creștere a populației chiar în rîndurile khazarilor, pare întru totul plauzibil ca cifrele aproximative pentru populația khazară, în culmea gloriei sale în secolul al VIII-lea să fie comparabilă cu cele referitoare la evreii din Polonia în secolul al XVII-lea, cel puțin ca proporții — cu cîteva sute de mii în plus sau în minus, ca semn al ignoranței noastre.

* Ultimul dintre străvechile sate khazare de pe Nipru au fost distruse în cursul răscoalei cazacilor sub Bogdan Hmelnițchi în secolul al XVII-lea, iar supraviețuitorii au mărit substanțial numărul evreilor din zonele de așezare existente în Polonia—Lituania.

Dar chiar şi aceste cifre cuprind o undă de ironie. Dacă ne luăm după articolul „Statistici" din *Jewish Encyclopaedia* (Enciclopedia evreiască) în secolul al XVI-lea totalul populaţiei evreieşti în lume se ridica doar la un milion. După cum au subliniat Poliak, Kutschera [20] şi alţii, aceasta pare să indice că în cursul Evului Mediu majoritatea celor care-şi mărturiseau credinţa mozaică erau khazari. O mare parte din această majoritate a evreilor s-au dus în Polonia, Lituania, Ungaria şi Balcani, unde au întemeiat acea comunitate evreiască răsăriteană care la rîndul ei a devenit majoritatea dominantă a evreimii mondiale. Chiar dacă nucleul iniţial al acestei comunităţi a fost diluat şi augmentat de emigranţi din alte regiuni (vezi mai jos), originea sa predominant khazaro-turcă pare să fie sprijinită de dovezi puternice şi ar trebui să fie considerată măcar drept o teorie ce merită o discuţie serioasă.

Motive suplimentare pentru a atribui rolul conducător în creşterea şi dezvoltarea comunităţii evreieşti din Polonia şi din restul Europei răsăritene în special elementului khazar, şi nu imigranţilor din Occident, vor fi discutate în capitolele următoare. Aici însă ar fi eventual potrivit să-l citez pe istoricul polonez Adam Vetulani (sublinierile îmi aparţin):

> Oamenii de ştiinţă polonezi sînt de acord că aceste aşezări străvechi au fost întemeiate de evrei emigraţi din statul khazar şi din Rusia, pe cînd evreii din Europa meridională şi occidentală au început să sosească şi să se stabilească aici abia mai tîrziu... şi că cel puţin o anumită cotă a populaţiei evreieşti *(în vremuri anterioare, marea majoritate)* se trage din răsărit, din ţara khazarilor, ulterior din Rusia kieviană.[21]

6

Atît în ceea ce priveşte numărul şi proporţiile. Dar ce ştim despre structura socială şi compoziţia comunităţilor de imigranţi khazari?

Prima impresie pe care o căpătăm este o asemănare izbitoare între anumite poziţii privilegiate deţinute de evreii khazari în

Ungaria şi în Polonia în acea perioadă timpurie. Atît izvoarele ungare, cît şi cele poloneze vorbesc de evrei folosiţi ca şefi de monetării, administratori ai veniturilor regale, controlori ai monopolului asupra sării, perceptori şi „zarafi" — adică bancheri. Această paralelă sugerează originea comună a acestor două comunităţi de imigranţi; şi întrucît putem urmări originea majorităţii evreimii ungare pînă la nucleul maghiaro-khazar, concluzia se impune de la sine.

Primele documente reflectă rolul jucat de evreii imigranţi în viaţa economică embrionară, în curs de înflorire, a celor două ţări. Că rolul a fost important nu trebuie să ne surprindă întrucît comerţul exterior şi perceperea taxelor vamale fuseseră principala sursă de venit al khazarilor în trecut. Ei aveau experienţa ce le lipsea noilor lor gazde şi ca atare era logic să fie chemaţi ca sfetnici şi ca participanţi la administrarea finanţelor curţii şi nobilimii. Monezile bătute în secolele al XII-lea şi al XIII-lea cu inscripţii poloneze folosind alfabetul ebraic (vezi capitolul II, secţiunea 1) sînt relicve oarecum bizare ale acestor activităţi. Scopul exact pe care-l slujeau reprezintă deocamdată un mister. Unele poartă numele unui rege (de exemplu Leszek, Mieszko), altele poartă inscripţia „Din casa lui Abraham ben Iosif prinţul" (poate însuşi bancherul ce conducea monetăria) sau doar o urare: „Noroc" sau „Fii binecuvîntat". Lucru foarte semnificativ, izvoarele ungureşti contemporane vorbesc şi ele despre practica baterii monezilor din argintul furnizat de proprietari evrei [22].

Şi totuşi — spre deosebire de Europa apuseană — finanţele şi comerţul nu erau nici pe departe singurele domenii de activitate a evreilor. Unii emigranţi bogaţi au ajuns latifundiari în Polonia, aşa cum era contele Teka în Ungaria; se înregistrează proprietăţi funciare evreieşti cuprinzînd un întreg sat de fermieri evrei — de exemplu lîngă Breslau (Wroclaw) înainte de 1203 [23]. În vremurile de demult trebuie să fi existat ţărani khazari în număr mare, aşa cum par să ne indice vechile toponime khazare.

O imagine atrăgătoare, aproape iluzorie, a naşterii probabile a acestor sate ne-o oferă documentele karaiţilor pomenite mai înainte; ele relatează cum prinţul Witold a instalat un grup de

prizonieri karaiți la „Krasna", oferindu-le case, livezi și pămînpe o întindere de o milă și jumătate (S-a încercat identificarea toponimului „Krasna" cu orășelul evreiesc Krasnoia din Podolia). [24]

Dar agricultura nu reprezenta un viitor pentru comunitatea evreiască, din mai multe motive: dezvoltarea feudalismului în secolul al XIV-lea i-a prefăcut treptat pe țăranii din Polonia în iobagi, opriți de a-și părăsi satele, privați de libertatea de mișcare. În același timp, sub presiunea comună a ierarhiei ecleziastice și a latifundiarilor feudali, în 1496, Parlamentul polonez a interzis evreilor să achiziționeze terenuri agricole. Dar procesul de înstrăinare a evreilor de pămînt trebuie să fi început cu mult mai înainte. În afară de cauzele specifice pomenite adineauri — discriminarea religioasă, îmbinată cu reducerea țăranilor liberi la iobăgie — transformarea națiunii predominant agricole a khazarilor într-o comunitate predominant urbană reflecta un fenomen obișnuit în istoria migrațiilor. Trezindu-se, pe de o parte, în fața unor condiții climaterice și metode agricole diferite, iar pe de altă parte, în fața unor perspective neașteptate de trai mai ușor, oferite de civilizația urbană, populațiile imigrante își schimbă adeseori structura ocupațională în decursul doar a cîtorva generații. În America, mlădițele țăranilor italieni din munții Abruzzi au ajuns chelneri și patroni de restaurante, strănepoții fermierilor polonezi pot ajunge ingineri sau psihiatri *.

Și totuși, transformarea evreimii khazare în evreime poloneză nu a atras după sine vreo rupere brutală cu trecutul sau pierderea identității. A fost un proces treptat, organic, de prefacere care — după cum ne-a arătat în mod convingător Poliak — a păstrat unele tradiții vitale ale vieții comunitare a khazarilor în noua lor patrie. Lucrul acesta s-a realizat în special prin nașterea unei structuri sociale sau a unui mod de viață care nu se găsește nicăieri altundeva în cadrul diasporei mondiale: tîrgușorul evreiesc — *ayarah* în ebraică, *ștetl* în idiș, *miastecko* în poloneză. Toate aceste denumiri sînt diminutive, care însă nu se referă neapărat

* Procesul invers de așezare pe terenuri virgine și de colonizare a acestora se aplică emigranților din zonele mai dezvoltate către cele subdezvoltate.

la proporţiile reduse (unele erau orăşele mărişoare), ci la autonomia municipală limitată de care se bucurau.

Noţiunea de *ştetl* nu trebuie confundată cu cea de ghetou. Aceasta din urmă era o stradă sau un cartier în care erau siliţi să trăiască evreii între graniţele unui oraş arian. Începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea acesta era habitatul universal al evreilor pretutindeni în lumea creştină şi în cea mai mare parte a lumii musulmane. Ghetoul era înconjurat de ziduri, cu porţi care se închideau noaptea. El a generat claustrofobie şi o mentalitate a endogamiei, dar şi un sentiment de securitate relativă în vremuri tulburi. Întrucît ghetoul nu putea creşte ca proporţii, locuinţele erau înalte şi înghesuite, iar suprapopularea permanentă ducea la condiţii igienice deplorabile. Era nevoie de o mare vigoare spirituală a oamenilor care trăiau în asemenea împrejurări pentru a-şi păstra demnitatea. Ceea ce nu au putut să facă toţi.

Pe de altă parte noţiunea de *ştetl* era cu totul diferită: un gen de aşezări care, după cum am mai spus, au existat numai în Polonia-Lituania şi nicăieri altundeva în lume. Era vorba de tîrguri independente cu o populaţie exclusiv sau predominant evreiască. Noţiunea îşi are probabil originea în secolul al XIII-lea şi s-ar putea ca aceasta să reprezinte „veriga lipsă" dintre tîrgurile comerciale ale Khazariei şi aşezările evreieşti din Polonia.

Funcţia economică şi socială a acestor aglomerări semirurale, semiurbane pare să fi fost similară în ambele ţări. În Khazaria, ca şi mai tîrziu în Polonia, ele ofereau o reţea de puncte sau oraşe comerciale care jucau rolul de intermediari între nevoile marilor oraşeşi cele ale zonelor rurale. Acolo se ţineau la intervale regulate iarmaroace la care se vindeau sau schimbau prin troc oi şi vite, precum şi produse manufacturiere ale oraşelor şi produse ale industriei locale ţărăneşti; totodată ele erau centre în care îşi exercitau meseriile tot felul de meşteşugari — de la rotari la potcovari, argintari, croitori, măcelari (rituali de carne cuşer), morari, brutari şi lumînărari. Mai erau şi scribi sau grămătici la dispoziţia neştiutorilor de carte, sinagogi pentru credincioşi, hanuri pentru călători şi un *heder* (cuvîntul ebraic pentru „sală") care slujea

drept şcoală. Prin aceste tîrguri cutreierau povestitori şi barzi populari (ni s-au păstrat cîteva din numele lor, cum ar fi Velvel Zbarjer [25]), care mergeau prin Polonia de la un *ştetl* la altul şi fără îndoială şi anterior prin Khazaria, judecînd după supravieţuirea povestitorilor printre neamurile orientale pînă în zilele noastre.

În Polonia, anumite meserii au devenit virtualmente un monopol evreiesc. Una era negoţul de cherestea — ceea ce ne aminteşte că în Khazaria cheresteaua era principalul material de construcţie şi un important articol de export; alta era transportul. Poliak scrie [26]: „Reţeaua deasă de *ştetl*-uri făcea posibilă distribuirea produselor manufacturiere în întreaga ţară prin minunatele căruţe de tip evreiesc (harabale, n.t.). Răspîndirea predominantă a acestui mijloc de transport, în special în răsăritul ţării era atît de binecunoscută — aroape ca un monopol — încît cuvîntul ebraic pentru căruţaş, *ba'al agalah (ad litteram:* „stăpîn al carului") a intrat în vocabularul limbii ruse sub forma *balagula.* Numai dezvoltarea căilor ferate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a adus declinul acestei meserii."

Dar această specializare în făurirea şi conducerea căruţelor nu putea în nici un caz să se fi dezvoltat în ghetourile închise ale evreimii occidentale; este un semn neîndoielnic al originii ei khazare. Oamenii ghetourilor erau sedentari, în timp ce khazarii, ca şi alte popoare seminomade foloseau căruţele cu cai sau carele cu boi pentru a-şi transporta corturile, calabalîcul şi acareturile; unele erau corturi de proporţii „regale", ca cele ale circurilor, în care încăpeau cîteva sute de oameni. Fără doar şi poate că aceşti vizitii şi căruţaşi se pricepeau să străbată chiar şi cele mai proaste şi mai grele drumuri din noua lor patrie.

Alte ocupaţii specifice evreieşti erau cele de hangiu, morar şi blănar sau negustor de blănuri — nici una din ele negăsindu-se în ghetourile Europei occidentale.

Deci, în linii mari, cam aceasta era structura *ştetl*-ului evreiesc în Polonia. Unele din caracteristicile sale se pot regăsi în vechile tîrguri din orice ţară; altele arată afinităţi mai specifice cu ceea ce ştim — deşi foarte puţin — despre oraşele din Khazaria care probabil reprezentau prototipurile *ştetl*-ului polonez.

La aceste trăsături specifice trebuie adăugat „stilul de pagodă" al celor mai vechi sinagogi de lemn din *ştetl*-uri care au ajuns pînă în zilele noastre, datînd din secolele al XV-lea şi al XVI-lea; acesta diferă total atît de stilul local de arhitectură, cît şi de stilul de construcţie adoptat de evreimea occidentală şi reprodus ulterior în ghetourile Poloniei. Decoraţia interioară a celor mai vechi sinagogi din *ştetl*-uri se deosebeşte şi ea foarte mult de stilul ghetoului occidental; pereţii sinagogilor din *ştetl*-uri erau împodobiţi cu arabescuri maure, cu figuri zoomorfe caracteristice influenţei persane pe care o putem descoperi în obiectele făurite de maghiaro-khazari (capitolul I, secţiunea 13), precum şi în stilul decorativ adus în Polonia de imigranţii armeni [27].

Şi îmbrăcămintea tradiţională a evreimii poloneze este indiscutabil de origine orientală. Caftanul lung de mătase, veşmînt tipic, se prea poate să fi fost o imitaţie a hainei purtate de nobilimea poloneză, la rîndul ei o copie a veşmintelor mongolilor din Hoarda de Aur — deoarece modelele se răspîndesc în pofida dezbinărilor sau duşmăniilor politice; dar după cîte ştim, caftanul fusese purtat cu multă vreme înainte de către nomazii din stepe. Tichia *(yarmolka)* o mai poartă şi astăzi evrei habotnici — precum şi uzbecii şi alte populaţii turcice din Uniunea Sovietică. Peste tichie bărbaţii purtau *streimel*-ul, o pălărie rotundă foarte complicată, cu borul alcătuit din blană de vulpe, pe care khazarii au copiat-o de la cazaci sau poate invers. După cum s-a mai pomenit, negoţul de blănuri de vulpi şi samur, care înflorise în Khazaria, a devenit încă un monopol al evreilor din Polonia. Cît despre femei, pînă în mijlocul secolului al XIX-lea, ele purtau un turban alb, înalt, copia exactă a *jauluk*-ului purtat de femeile cazacilor şi turcmenilor [28]. (În zilele noastre evreicile habotnice trebuie să poarte în locul turbanului o perucă făcută din propriul lor păr, ras cînd se mărită.)

În acelaşi context — deşi cu mai puţine dovezi — putem să pomenim pasiunea ciudată a evreilor polonezi pentru *gefillte fisch* (ştiucă umplută, n.t.), o specialitate culinară naţională pe care au îmbrăţişat-o şi polonezii arieni. Exista şi o zicală: „fără peşte nu e Sabat". Oare acest obicei provine din amintirile înde-

părtate ale vieții petrecute pe malurile Mării Caspice unde peștele era baza alimentației?

Viața în *ștetl* este cîntată cu o profundă nostalgie romantică în literatura și folclorul evreilor. Iată ce citim într-o descriere modernă a datinilor din *ștetl* [29] cu privire la veselia cu care locuitorii lui sărbătoreadu Sabatul:

> Oriunde se află omul, el se va strădui să ajungă acasă la timp pentru a întîmpina Sabatul împreună cu familia. Coropcarul care cutreieră satele, croitorul, pantofarul sau cizmarul ambulant, marele negustor plecat într-o călătorie de afaceri, toți aceștia vor face planuri, se vor înghesui, se vor grăbi, străduindu-se să ajungă acasă înainte de apusul soarelui, vinerea seară.
>
> În timp ce se dau peste cap pentru a ajunge, *șomăș*-ul strigă pe străzile *ștetl*-ului: „Evreii la baie" (*mikva* — n.t.). Slujbaș la sinagogă, acest *șomăș* este o combinație între paraclisier și dascăl. El vorbește cu o autoritate sporită, căci atunci cînd strigă „Evreii la baie!" de fapt îi cheamă la îndeplinirea unei porunci divine.

Cea mai vie evocare a vieții în *ștetl* o reprezintă amalgamul suprarealist de realități și fantezii din tablourile și litografiile lui Marc Chagall, în care simbolurile biblice apar alături de harabagiul bărbos care pocnește din bici și de rabinii meditativi îmbrăcați în caftan și *yarmolka*.

Era o comunitate stranie, reflectînd originile ei ciudate. Unele dintre primele tîrgușoare au fost probabil întemeiate de prizonieri de război — de pildă Troki de către karaiți — pe care nobilii polonezi și lituanieni îi pofteau cu nerăbdare să le colonizeze domeniile pustii. Dar majoritatea acestor așezări erau produsele migrației generale de la „cîmpiile sălbatice" care se prefăceau în deșerturi: „După cucerirea mongolă, scria Poliak, cînd satele slavilor au pribegit către apus, *ștetl*-urile khazare au plecat odată cu ele" [30]. Pionierii noilor așezări au fost probabil negustori khazari bogați, care călătoreau neîncetat în lungul și în latul Poloniei, pe rutele comerciale foarte frecventate ce duceau spre Ungaria. „Migrația maghiară și kabară către Ungaria a deschis drumul

așezărilor khazare crescînde din Polonia ; ele au prefăcut-o pe aceasta într-o zonă de tranzit între cele două țări cu comunități evreiești"[31]. Așadar negustorii în veșnică deplasare cunoșteau bine condițiile din zonele în care s-ar fi putut reașeza și aveau prilejul să intre în contact cu moșierii în căutare de oameni care să le lucreze pămînturile. „Moșierul făcea o convenție cu asemenea evrei înstăriți și respectați (ceea ce ne amintește de Abraham Prokownik — n.a.) care ar fi vrut să se așeze pe domeniul lui și să aducă cu ei și alți coloniști. De regulă, acești evrei alegeau oameni din așezările unde trăiseră ei"[32]. Acești coloniști aveau să fie o amestecătură de fermieri meșteșugari și meseriași, formînd o comunitate mai mult sau mai puțin independentă din punct de vedere economic. Astfel *ștetl-ul* khazar se transplanta și devenea un *ștetl* polonez. Agricultura scădea treptat în importanță, dar între timp adaptarea la noile condiții se desăvîrșea.

Așadar nucleul evreimii moderne a aplicat vechea rețetă: porniți în căutarea unor orizonturi noi, dar rămîneți uniți !

II. DE UNDE VENEAU ?

1

Din prezentarea noastră generală reies două elemente fundamentale: dispariția națiunii khazare din habitatul său istoric și apariția simultană în regiunile adiacente dinspre nord-vest a celei mai mari concentrări de evrei de la începuturile diasporei. Întrucît cele două fapte sînt în mod evident legate, istoricii sînt de acord că imigrația din Khazaria trebuie să fi contribuit la sporirea evreimii poloneze — concluzie sprijinită de dovezile citate în capitolele anterioare. Dar istoricii manifestă mai puțină certitudine în legătură cu *amploarea* acestei contribuții: proporția imigrației khazare în comparație cu afluxul de evrei occidentali și cota lor respectivă în compoziția genetică a comunității evreiești moderne.

Cu alte cuvinte, faptul că un număr mare de khazari au emigrat în Polonia este stabilit mai presus de orice îndoială ; întrebarea este dacă ei au constituit majoritatea noii așezări sau numai nucleul său, ca să spunem așa. Pentru a găsi răspunsul la această întrebare, trebuie să ne facem cît de cît o idee despre proporția imigrației „adevăraților evrei" din occident.

2

Spre sfîrșitul primului mileniu, cele mai însemnate așezări de evrei în Europa occidentală se aflau în Franța și Renania ...

* Fără a lua în considerație evreii din Spania care formau o categorie aparte și nu participau la mișcările migratorii de care ne ocupăm.

Unele din aceste comunități fuseseră probabil întemeiate încă de pe vremea romanilor, căci, între distrugerea Ierusalimului și căderea Imperiului roman, evreii se stabiliseră în multe dintre orașele mai mari de sub domnia acestuia, și ulterior au primit întăriri de la emigranții din Italia și Africa de Nord. Așadar, din secolul al IX-lea înainte avem date înregistrate de istorie referitoare la comunități evreiești din localități situate pe tot cuprinsul Franței, din Normandia pînă în Provence și pe malul Mediteranei.

Ba chiar un grup de evrei a trecut Canalul Mînecii în Anglia în urma invaziei normande, după cît se pare fiind invitați de către Wilhelm Cuceritorul [1] pentru că avea nevoie de capitalul și spiritul lor de inițiativă. Iată cum a rezumat Baron istoria lor:

> Ulterior au fost transformați într-o clasă de „cămătari regali" avînd funcția principală de a furniza credite pentru inițiative atît politice, cît și economice. După ce au acumulat mari averi prin dobînda ridicată percepută, acești cămătari au fost siliți să le cedeze într-o formă sau alta visteriei regale. Bunăstarea prelungită a multor familii evreiești, splendoarea locuințelor și veșmintelor lor și influența lor asupra treburilor obștești i-au orbit pînă și pe observatorii cei mai înțelepți și cu experiență în fața primejdiilor profunde care pluteau în aer din pricina resentimentului crescînd al datornicilor din toate clasele, precum și a faptului că evreii se bazau exclusiv pe protecția stăpînilor lor regali... Murmure de nemulțumire, culminînd cu izbucnirile violente din 1189—1190 au prevestit tragedia finală: expulzarea din 1290. Creșterea meteorică și declinul încă și mai rapid al evreimii engleze în decursul unei scurte perioade de numai două secole și un sfert (1066—1290) au scos pregnant în relief factorii fundamentali care au făurit destinul tuturor comunităților evreiești din Occident în prima jumătate — de importanță crucială — a celui de al doilea mileniu.[2]

Exemplul Angliei este instructiv, pentru că este excepțional de bine documentat în raport cu istoria timpurie a comunită-

ţilor evreieşti de pe continent. Prima lecţie pe care o putem desprinde din acest exemplu este că influenţa social-economică a evreilor era disproporţionat de mare faţă de numărul lor restrîns. S-ar părea că în nici un moment înainte de expulzarea lor în anul 1290 nu fuseseră mai mult de 2 500 de evrei în Anglia*. Această infimă comunitate evreiască din Anglia medievală juca însă un rol de frunte în cadrul structurii economice a ţării — într-o măsură infinit mai mare decît comunitatea evreiască din Polonia; şi totuşi, în contrast cu Polonia, ea nu se putea baza pe o reţea de tîrguşoare evreieşti care să-i ofere o bază de masă, alcătuită din meseriaşi umili, meşteşugari şi lucrători, căruţaşi şi hangii aparţinînd micii burghezii; nu avea nici un fel de rădăcini în sînul poporului. În această privinţă vitală, Anglia angevină rezuma aproape simbolic evenimentele din occidentul Europei. Evreii din Franţa şi Germania s-au trezit în faţa aceleiaşi situaţii stînjenitoare; stratificarea lor profesională era dezechilibrată, vîrful piramidei era prea greu faţă de baza ei îngustă. Această lipsă de echilibru a dus pretutindeni la aceiaşi secvenţă tragică de evenimente. O povestire de groază începe totdeauna cu o lună de miere şi se sfîrşeşte cu un divorţ şi vărsare de sînge. În istoria occidentală, la început, evreii sînt răsfăţaţi cu tot felul de carte speciale, privilegii şi favoruri. Sînt *personae gratae*, ca şi alchimiştii curţii, pentru că numai ei deţin secretul menţinerii în mers a mecanismului economiei. Cecil Roth scria: „În 'vremurile întunecate', comerţul Europei occidentale era în mare măsură în mîinile evreilor şi în el era cuprins şi negoţul de sclavi, iar în registrele şi cartele carolingiene, cuvintele *evreu* şi *negustor* erau interşanjabili" [4]. Dar odată cu naşterea unei clase mercantile autohtone, evreii au început să fie treptat excluşi nu numai de la ocupaţiile cele mai productive, ci şi de la formele tradiţionale de comerţ

* Aprecierea este luată din ancheta cuprinsă în studiul devenit clasic al lui Joseph Jacobs, *The Jews of Angevine England* („Evreii în Anglia sub dinastia angevină") întemeiat pe numele evreieşti de familie înregistrate, precum şi pe alte documente [3].

şi practic singurul domeniu care li s-a lăsat deschis a fost cămătăria... „Capitalul flotant al ţării a fost absorbit de către evrei care erau periodic obligaţi să-l verse în vistieria statului..."[5]. Prototipul lui Shylock fusese stabilit cu mult înainte de epoca lui Shakespeare.

În cursul „lunii de miere", Carol cel Mare trimisese în 797 o solie de importanţă istorică la califul Harun al-Raşid din Bagdad pentru a negocia un tratat de prietenie; solia era alcătuită din evreul Isaac şi din doi nobili creştini. Iar sfîrşitul tragic al poveştii a venit în 1306 cînd Filip IV cel Frumos i-a expulzat pe evrei din regatul Franţei. Cu toate că unora li s-a permis ulterior să se întoarcă, ei au suferit şi alte persecuţii şi pînă la sfîrşitul secolului al XIV-lea, comunitatea evreiască din Franţa era practic o specie dispărută*.

3

Dacă ne îndreptăm atenţia asupra istoriei evreimii germane, prima observaţie necesară este că „lucru remarcabil, nu deţinem o istorie erudită cuprinzătoare a evreimii germane... *Germania Judaica* este pur şi simplu o bună lucrare de referinţă cu trimiteri la izvoarele istorice care aruncă lumină asupra comunităţilor individuale pînă în anul 1238"[6]. Lumina aceasta nu este decît slabă, dar cel puţin ne dezvăluie distribuirea teritorială a comunităţilor de evrei occidentali în Germania, în timpul perioadei critice cînd imigraţia khazaro-evreiască în Polonia se apropia de punctul culminant.

Una din primele dovezi referitoare la o asemenea comunitate în Germania pomeneşte de un oarecare Kalonim care, în anul 906, a emigrat cu familia lui de la Lucca, din Italia, la Maienţa (Mainz). Cam în aceeaşi vreme auzim de evrei la Speyer şi Worms, iar ceva mai tîrziu în alte oraşe — Trèves (Trier), Metz, Strasbourg, Cologne (Köln) — toate acestea situate înlăuntrul unei fîşii înguste din Alsacia şi de-a lungul văii Rinului. Călătorul evreu

* Comunităţile moderne de evrei din Franţa şi Anglia au fost întemeiate de refugiaţii din secolele ale XVI-lea şi XVII-lea care fugeau de Inchiziţia spaniolă.

Beniamin din Tudela (vezi mai sus capitolul II, secțiunea 8) a vizitat regiunea la mijlocul secolului al XII-lea și a scris: „În aceste orașe sînt mulți israeliți, oameni învățați și bogați" [7]. Dar ce înseamnă „mulți"? De fapt nu erau chiar atît de mulți, erau chiar foarte puțini, după cum se va vedea mai jos.

Anterior trăise la Maiența un anume rabin Gershom ben Yehudă (circa 960—1030) a cărui erudiție îi adusese porecla de „lumină a diasporei" și situația de lider spiritual al comunității franceze și renano-germane. La o dată oarecare, în jurul anului 1020, Gershom a convocat un conciliu rabinic la Worms, care a proclamat o serie de edicte, inclusiv cel care a pus capăt din punct de vedere juridic poligamiei (căzută în desuetudine de multă vreme). La aceste edicte s-a adăugat un codicil specificînd că, în caz de necesitate imperioasă, orice regulă sau dispoziție putea fi revocată „de către o adunare de o sută de delegați din țările Burgundia, Normandia, Franța și orașele Maiența, Speyer și Worms." Și în alte documente rabinice, din aceiași perioadă, nu sînt numite decît aceste trei orașe; putem trage doar concluzia că la începutul secolului al XI-lea celelalte comunități evreiești din Renania erau deocamdată prea neînsemnate ca să fie pomenite[8]. Pe la sfîrșitul aceluiași secol, comunitățile evreiești din Germania abia au scăpat de la exterminare totală în cursul izbucnirilor de isterie colectivă a gloatei care au însoțit prima cruciadă în anul 1096. F. Barker ne-a redat mentalitatea cruciatului cu o forță dramatică rar întîlnită — în coloanele respective din *Encyclopaedia Britannica* [9]:

> Era în stare să măcelărească pe oricine, pînă ajungea să calce în sînge pînă la glezne, iar apoi, la căderea nopții să îngenuncheze și să suspine chiar de bucurie adevărată, în fața altarului înfățișînd Sfîntul Mormînt, căci nu era acest cruciat înroșit de la teascul de struguri ai Domnului?

Evreii din Renania au fost prinși în acest teasc care i-a zdrobit aproape pînă la moarte. Mai mult decît atît, ei înșiși s-au molipsit de un alt tip de isterie colectivă: o poftă morbidă de martiriu. Dacă ne luăm după cronicarul ebraic Solomon bar

Simon, îndeobşte socotit demn de încredere[10], văzîndu-se puşi în faţa alternativei de a alege între botez şi uciderea de către mulţime, evreii din Maienţa au dat un exemplu celorlalte comunităţi hotărîndu-se în favoarea sinuciderii colective [11]:

> Imitîndu-l în masă pe Abraham care se arătase gata să-l jertfească pe Isaac, taţii îşi măcelăreau copiii şi soţii nevestele. Aceste acte de oroare şi eroism de negrăit erau săvîrşite conform ritualului tăierii cu cuţite speciale pentru jertfă, ascuţite după toate regulile legii mozaice. Uneori înţelepţii de frunte ai comunităţii, supraveghind jertfa în masă, erau ultimii care-şi luau viaţa... În isteria colectivă, sanctificată de nimbul martiriului religios şi compensată de aşteptarea încrezătoare a unor răsplăţi cereşti, nimic nu părea să conteze decît sfîrşitul vieţii înainte de a cădea în mîinile duşmanilor necruţători şi de a trebui să te afli în faţa alternativei implacabile a morţii aduse de duşman sau a convertirii la creştinism

Întorcîndu-ne acum de la privelişti însîngerate la sobrietatea statisticilor, ne putem face o idee aproximativă asupra proporţiei comunităţilor evreieşti din Germania. Sursele ebraice sînt la unison în a menţiona 800 de victime (prin masacru ori sinucidere) la Worms şi variază între cifra de 900 şi cea de 1 300 în ceea ce priveşte Maienţa. Fireşte că trebuie să fi fost mulţi aceia care au preferat morţii botezul, dar izvoarele istorice nu ne dezvăluie numărul supravieţuitorilor; şi iarăşi nu putem fi foarte siguri că nu exagerează numărul martirilor. În orice caz, din calculele sale Baron trage concluzia că „totalul populaţiei evreieşti din fiecare dintre aceste două comunităţi abia dacă depăşea cifrele date aici numai pentru morţi" [12]. Aşadar, supravieţuitorii din Worms şi Maienţa nu puteau să fi depăşit cifra de cîteva sute şi într-un caz şi în celălalt. Şi totuşi aceste două oraşe (precum şi Speyer) au fost *singurele* destul de însemnate ca să fie incluse în edictul emis anterior de rabinul Gershom.

Aşadar nu putem să nu ne dăm seama că în Renania germană comunităţile evreieşti erau mici din punct de vedere numeric chiar şi înaintea primei cruciade şi că scăzuseră încă şi mai mult după ce fuseseră zdrobite în teascul Domnului. Şi totuşi, la răsă-

rit de Rin, în centrul și nordul Germaniei nu existau deocamdată comunități evreiești și nici nu aveau să se înființeze încă multă vreme. Concepția tradițională a istoricilor evrei, după care cruciada din 1096 a măturat evreii germani spre Polonia, într-o migrație de masă, este o simplă legendă — sau mai degrabă o ipoteză inventată ad-hoc pentru că, necunoscînd istoria khazară, nu erau în stare să vadă nici o altă modalitate de a explica apariția din senin a acestei concentrări fără precedent de evrei în Europa răsăriteană. Și totuși în izvoarele contemporane nu există nici o mențiune a vreunei migrații, mari sau mici, din Renania mai departe spre răsărit, pînă în Germania, și încă și mai puțin către îndepărtata Polonie.

Iată de pildă ce spune Simon Dubnov, unul din istoricii de școală veche: „Prima cruciadă care a pus în mișcare masele creștine către răsăritul asiatic, a împins totodată masele evreiești către răsăritul Europei" [13]. Dar cîteva rînduri mai jos el este silit să recunoască: „În legătură cu împrejurările acestei mișcări de emigrare atît de importantă pentru istoria evreiască nu avem informații din surse apropiate" [14].

În schimb avem o sumedenie de informații cu privire la ce au făcut aceste comunități evreiești grav afectate (și chinuite) în timpul acelei prime cruciade și al celor ulterioare. Unii evrei și-au făcut singuri seama; alții s-au împotrivit și au fost linșați; cei care au supraviețuit și-au datorat norocul faptului că în cursul situației deosebit de grave au căpătat adăpost în castelul fortificat al episcopului sau burgravului care, cel puțin teoretic, avea răspunderea protecției lor legale. Adeseori această măsură nu s-a dovedit suficientă pentru a împiedica un masacru; dar, după trecerea hoardelor de cruciați, supraviețuitorii întotdeauna se întorceau la căminele lor prădate și la sinagogile lor pustiite, pentru a lua viața de la capăt.

Același tipar îl găsim repetat la infinit în cronici: la Trèves (Trier), Metz și numeroase alte localități. Pînă la cea de a doua cruciadă și la cele următoare, ajunsese aproape un obicei: „La începutul agitației pentru o nouă cruciadă, mulți evrei din Maiența, Worms, Speyer, Strasbourg, Würzburg și alte orașe fugeau

și se adăposteau în castelele învecinate, lăsîndu-și cărțile și obiectele de valoare în paza orășenilor prietenoși." [15] Una din principalele surse de informații o constituie *Cartea amintirii* de Ephraim bar Iacob, care chiar el se aflase, la vîrsta de 13 ani, printre refugiații din Colonia în castelul Wolkenburg[16]. Solomon bar Simon relatează că în cursul celei de a doua cruciade, supraviețuitorii evreilor din Maienția și-au găsit ocrotire la Speyer, apoi s-au întors în orașul lor de baștină și au clădit o nouă sinagogă[17]. Acesta este leitmotivul din cronici; dar trebuie să repetăm că nu există nicăieri măcar o vorbă referitoare la comunități evreiești care ar fi emigrat spre Germania răsăriteană. După cum se exprimă Mieses [18], această parte a Germaniei era încă *Judenrein* (ferită de evrei) și avea să rămînă astfel veacuri de-a rîndul.

4

Secolul al XIII-lea a fost o perioadă de restabilire parțială. Auzim prima dată de evrei în regiunile adiacente Renaniei: Palatinat (1225), Freiburg (1230), Ulm (1243), Heidelberg (1255) ș.a.m.d.[19] Dar răgazul avea să fie de scurtă durată, căci secolul al XIV-lea a adus evreimii franco-germane noi dezastre.

Cea dintîi catastrofă a fost expulzarea tuturor evreilor de pe domeniile regale ale lui Filip cel Frumos. Franța suferise o criză economică, însoțită ca de obicei de devalorizarea monedei și de tulburări sociale. Regele Filip a încercat s-o remedieze prin metoda obișnuită de jefuire a evreilor. A cerut de la ei o sută de mii de livre în 1292, 215 000 livre în 1295, 1299, 1302 și 1305, iar apoi s-a hotărît să aplice un remediu radical pentru finanțele sale în suferință. La 21 iunie 1306 a semnat un ordin secret pentru arestarea tuturor evreilor din regatul său într-o anumită zi, confiscarea proprietăților lor și expulzarea lor din țară. Arestările s-au efectuat la 22 iulie, iar expulzarea cîteva săptămîni mai tîrziu. Refugiații au emigrat în regiuni ale Franței în afara stăpînirii regelui: Provența, Burgundia, Acvitania și cîteva alte fiefuri feudale. Dar, după cum ne spune Mieses, „nu există nici un fel de mențiune istorică din care să rezulte că evreimea germană ar

fi sporit numericește datorită suferințelor comunității evreiești din Franța în perioada decisivă a distrugerii ei" [20]. Și nici un istoric nu a sugerat vreodată că evreii francezi ar fi pribegit de-a curmezișul Germaniei pînă în Polonia, fie cu acest prilej, fie cu vreun altul.

Sub domnia urmașilor lui Filip au fost cîteva rechemări parțiale ale evreilor (în 1315 și 1350), dar ele nu au putut nici repara daunele produse și nici împiedica noi izbucniri ale persecuțiilor efectuate de gloată. Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, Franța, ca și Germania, era practic *Judenrein*.

5

Cea de a doua catastrofă a acelui secol dezastruos a constituit-o ciuma neagră care, între 1348 și 1350 a secerat o treime din populația Europei, în unele regiuni proporția victimelor ridicîndu-se chiar la două treimi. A venit din Asia răsăriteană prin Turkestan și felul în care a fost lăsată slobodă să devoreze Europa și acțiunea ei acolo oglindește pe deplin demența oamenilor. Un conducător tătar numit Djanibeg asedia în 1347 orașul Caffa (actualmente Feodosia) din Crimeea, pe atunci port comercial genovez. Ciuma făcea ravagii în armata lui Djanibeg, așa că el a catapultat cadavrele victimelor infectate în interiorul orașului, a cărui populație s-a molipsit la rîndul ei. Corăbiile genoveze au purtat șobolanii și muștele aducătoare de moarte spre apus, în porturile Mediteranei, de unde molima s-a răspîndit pe continent.

Se presupunea că bacilii de *Pasteurella pestis* nu făceau o discriminare între diferitele credințe religioase și totuși evreii au fost selectați pentru un tratament special. După ce fuseseră acuzați anterior de uciderea rituală a copiilor creștini, acum fură acuzați de otrăvirea fîntînilor pentru a răspîndi ciuma neagră. Legenda s-a răspîndit mai repede chiar decît șobolanii și consecința a fost arderea în masă a evreilor pe tot cuprinsul Europei. Din nou sinuciderea prin jertfă reciprocă, consimțită, a devenit un expedient obișnuit, pentru a evita arderea de viu.

Pînă în secolul al XVI-lea populația decimată a Europei occidentale nu a mai atins nivelul ei dinainte de ciumă. Cît despre evreii ei, care fuseseră expuși atacurilor atît din partea șobolanilor, cît și a oamenilor, numai o fracțiune a supraviețuit. După cum spune Kutschera:

> Gloata s-a răzbunat pe ei pentru loviturile aspre ale destinului și s-a năpustit cu foc și sabie asupra celor cruțați de ciumă. Cînd molima a dat înapoi, după istoricii germani contemporani, Germania rămăsese practic fără evrei. Sîntem deci forțați să tragem concluzia că în Germania în sine evreii n-au putut să prospere și nu au mai izbutit niciodată să înființeze comunități mari și numeroase. Dar, în aceste împrejurări, cum ar mai fi putut ei să pună bazele unei populații masive în Polonia, atît de densă încît în prezent (1909 — n.a.) ea depășește în proporție de zece la unu evreimea din Germania? Într-adevăr este foarte greu să înțelegem cum s-a putut acredita ideea că evreii orientali reprezintă imigranți din apus și în special din Germania.[21]

Și totuși, alături de Cruciada I, ciuma neagră este invocată cel mai adesea de istorici ca *deus ex machina* care a creat evreimea orientală. Și, exact ca și în cazul cruciadelor, nu există nici cea mai mică urmă de dovezi pentru acest exod imaginar. Dimpotrivă, există indicii că singura speranță de supraviețuire a evreilor de această dată, ca și în împrejurările anterioare, era unirea și solidaritatea, precum și căutarea adăpostului în vreun loc fortificat sau în împrejurimi mai puțin ostile. Există un singur caz de emigrație în perioada ciumei negre, menționat de Mieses: evreii din Speyer s-au refugiat de persecuții la Heidelberg — la vreo cincisprezece kilometri de acolo.

După virtuala exterminare a vechilor comunități evreiești din Franța și Germania în urma ciumei negre, Europa occidentală a rămas vreo două veacuri *Judenrein*, cu doar cîteva enclave ce mai vegetau. Aceasta cu excepția Spaniei. Evreii care au întemeiat comunitățile moderne din Anglia, Franța și Olanda în secolele al XVI-lea și al XVII-lea erau de cu totul altă origine: sefarzi (evrei spanioli) siliți să fugă din Spania unde locuiseră

mai bine de un mileniu. Dar istoria acestora — și istoria evreimii europene moderne — nu intră în limitele cărții noastre.

Putem trage ușor concluzia că ideea tradițională referitoare la un exod în masă al evreimii occidentale din Renania în Polonia, străbătînd de-a latul întreaga Germanie (un povîrniș ostil, fără evrei) nu poate fi susținută cu argumente istorice. De asemenea este incompatibilă cu proporțiile reduse ale comunităților renane, cu lipsa oricărei dorințe din partea lor de a se ramifica din Valea Rinului spre est (comportarea lor stereotipă în vremuri de restriște) și absența referirilor la mișcări migratoare în cronicile contemporane. Alte dovezi în sprijinul afirmației noastre ne oferă lingvistica și aceste argumente le vom discuta în capitolul VII.

III. INTERFERENȚE ȘI CURENTE CONTRADICTORII

1

Pe baza dovezilor citate în capitolele anterioare, se poate înțelege ușor de ce istoricii polonezi — la urma urmei cei mai aproape de izvoare — sînt de acord că „în vremurile anterioare majoritatea substanțială a populației evreiești se trăgea din țara khazarilor." [1] Ba chiar am putea fi ispitiți să exagerăm, susținînd — cum face Kutschera — că evreimea orientală era sută la sută de origine khazară. O asemenea pretenție ar putea sta în picioare dacă nefericita comunitate franco-renană ar fi fost singura rivală în căutarea paternității. Dar spre sfîrșitul Evului Mediu, lucrurile s-au complicat mult prin înflorirea și decăderea așezărilor evreiești de pe tot cuprinsul fostei monarhii austro-ungare și al Balcanilor. Așadar, nu numai Viena și Praga aveau o populație evreiască amplă, dar mai sînt nu mai puțin de cinci localități numite Judendorf („sat evreiesc") în Alpii Carintiei, și o mulțime de Judenburg și Judenstadt în munții Stiriei. Spre sfîrșitul secolului al XV-lea evreii au fost expulzați din ambele provincii și s-au dus în Italia, Polonia și Ungaria; dar de unde veniseră inițial? Cu siguranță că nu din Occident. Iată cum pune Mieses problema în privirea generală pe care o aruncă asupra acestor comunități împrăștiate:

> În toiul Evului Mediu găsim așadar spre răsărit un lanț de așezări care se întinde din Bavaria pînă în Persia, Caucaz, Asia Mică și Bizanț. (Dar) spre apus de Bavaria e o pată albă în tot lungul Germaniei... Cum s-a produs această imigrare

a evreilor în zonele alpine nu știm, dar fără îndoială că cele trei mari rezervoare de evrei de la sfîrșitul antichității și-au jucat rolul lor: Italia, Bizanțul și Persia [2].

Veriga lipsă în această enumerare este din nou Khazaria care, după cum am văzut mai înainte, a servit de receptacol și stație de tranzit pentru emigranții evrei din Bizanț și Califatul musulman. Mieses a cîștigat mari merite respingînd legenda originii renane a evreimii orientale; dar nici el nu știa mare lucru din istoria khazarilor și nu le cunoștea importanța demografică. Și totuși poate a avut dreptate sugerînd o componentă italiană a imigrației în Austria. Nu numai că Italia era aproape saturată cu evreime încă de pe vremea romanilor, dar, ca și Khazaria, și-a primit cota de imigranți din Bizanț. Așadar, s-ar putea ca aici să găsim o urmă de evrei „autentici", de origine semită pătrunși în Europa orientală; dar nu putea fi vorba de o cantitate mult mai mare decît o firavă emigrație, picătură cu picătură, căci în nici un document nu există nici o urmă referitoare la vreo emigrare substanțială de evrei italieni în Austria, în schimb există nenumărate dovezi privitoare la o emigrație inversă a evreilor în Italia după expulzarea lor din provinciile alpine la sfîrșitul secolului al XV-lea. Amănunte de acest fel tind fără îndoială să facă tabloul general mai confuz, și totodată să ne insufle dorința ca evreii să fi plecat în Polonia pe vasul *Mayflower* (ca puritanii englezi în America la 1620 — n.t.), ținînd o cronică foarte exactă în toate privințele.

Dar oricum se pot distinge liniile mari ale procesului de migrațiune. După toate probabilitățile, așezările alpine reprezentau ramificații apusene ale migrației generale a khazarilor către Polonia, întinsă pe mai multe secole și pe mai multe rute — prin Ucraina, zonele slave de la nordul Ungariei și poate și prin Balcani. O legendă românească ne vorbește de o invazie — în această țară — a unor evrei înarmați, la o dată necunoscută [3].

2

Mai există și o altă legendă, foarte ciudată, referitoare la istoria evreimii austriece. A fost răspîndită de cronicarii creștini în veacul de mijloc, dar reluată cu toată seriozitatea de istorici pînă pe la începutul secolului al XVIII-lea. Legenda spune că în epoca pre-creștină, provinciile austriece au fost stăpînite de un șir de prinți evrei. Cronica austriacă, alcătuită de un scrib vienez sub sceptrul lui Albert III (1350—1395) cuprinde o listă de nu mai puțin de douăzeci și doi de asemenea prinți evrei, despre care se spune că ar fi domnit unul după altul. Lista le dă nu numai numele presupuse — unele cu o rezonanță specifică uralo-altaică —, ci și durata domniei și locul de îngropăciune. De exemplu: „Sennan, a domnit patruzeci și cinci de ani, e îngropat la Viena, la Stubentor; Zippan, patruzeci și trei de ani, îngropat la Tulln" —, și tot așa mai departe, cuprinzînd nume ca Lapton, Ma'alon, Raptan, Rabon, Effra, Samec ș.a.m.d. După acești evrei au venit cinci prinți păgîni, urmați de conducători creștini. Legenda e repetată, cu mici variații, în istoriile Austriei scrise în latină de Henricus Gundelfingus la 1474 și de mulți alți autori, cea din urmă fiind *Flores chronicorum Austriae*, 1702, de Anselmus Schram (care încă mai credea în autenticitatea acestei povești) [4].

Dar de unde s-ar fi putut naște o poveste atît de fantastică? Să-l ascultăm din nou pe Mieses: „Pînă și faptul că s-au putut ivi și menține cu încăpățînare asemenea legende de-a lungul cîtorva secole ne arată că în adîncul conștiinței naționale a Austriei străvechi se mai păstrau amintiri vagi referitoare la o prezență evreiască pe cursul superior al Dunării în zilele de demult. Cine știe dacă valurile fluxului ce pornea din terenurile stăpînite de khazari în Europa orientală nu au spălat cîndva și dealurile de la poalele Alpilor — ceea ce ar explica izul turanic al numelor acestor principi. Fabulația cronicarilor medievali n-ar fi putut relua ecouri populare decît dacă erau susținute de amintiri colective, oricît de vagi"[5].

După cum am mai pomenit, Mieses e destul de tare înclinat să subestimeze contribuția khazarilor la istoria evreiască, dar chiar și așa el a nimerit singura ipoteză plauzibilă care ar putea explica originea acestei legende persistente. Ba chiar ne putem aventura să intrăm în oarecari detalii. Vreme de mai bine de o jumătate de veac — pînă în anul 955 — Austria era dominată de unguri tocmai pînă la rîul Enns spre vest. Maghiarii sosiseră în noua lor țară în 896, împreună cu triburile kabaro-khazare influente în cadrul națiunii lor. Pe vremea aceea ungurii nu fuseseră convertiți încă la creștinism (evenimentul s-a întîmplat abia peste un secol, în anul 1000) și singura religie monoteistă cunoscută lor era cea mozaică, a khazarilor. Se prea poate să fi fost una sau mai multe căpetenii în rîndurile lor care să fi practicat iudaismul de un fel sau altul: ne amintim doar de mențiunea făcută de cronicarul bizantin Ioan Cinnamus despre trupe evreiești angajate în armata maghiară (vezi mai sus capitolul V, secțiunea 2). Așadar, legenda nu ar fi lipsită chiar de orice temei — în special dacă ne amintim că ungurii se mai aflau în perioada lor de raiduri sălbatice, reprezentînd „biciul Europei". A te afla sub stăpînirea lor era fără doar și poate o experiență traumatizantă pe care austriecii nu o puteau uita prea ușor. Iată că lucrurile se potrivesc destul de bine.

3

Alte dovezi împotriva presupusei origini franco-renane a evreimii răsăritene ni le oferă structura idișului, limbajul popular al maselor evreiești, vorbit înainte de holocaust de milioane de oameni și mai supraviețuind încă printre minoritățile tradiționaliste din U.R.S.S. și S.U.A.

Idișul este un amalgam curios de ebraică, germană medievală, elemente slavone și altele și se scrie cu litere ebraice. Acum că e pe cale de dispariție a început să formeze obiectul multor cercetări academice în Statele Unite și în Israel, dar pînă tîrziu în secolul nostru era considerat încă de lingviștii occidentali pur și simplu drept un jargon ciudat care nici măcar nu merită studii

serioase. Iată ce observa pe bună dreptate H. Smith: „Savanții nu au acordat decît prea puțină importanță idișului. În afară de cîteva articole răspîndite prin periodice, primul studiu cu adevărat științific privitor la această limbă a fost *Gramatica istorică* a lui Mieses publicat în 1924. E semnificativ că edițiile recente ale gramaticii istorice standard a limbii germane, care o tratează din punctul de vedere al dialectelor ei, expediază idișul în numai douăsprezece rînduri"[6].

La prima vedere, cantitatea mare de împrumuturi germane în idiș ar părea să contrazică teza noastră principală despre originile evreimii răsăritene; o să vedem îndată că realitatea este tocmai dimpotrivă, dar discuția comportă mai multe etape. Prima constă în întrebarea care anume gen de dialect regional german a pătruns în vocabularul idișului. Înainte de Mieses nimeni nu pare să fi acordat o atenție serioasă acestei întrebări; este meritul său nepieritor că și-a pus-o și că i-a dat un răspuns decisiv. Pe baza studiului vocabularului, foneticii și sintaxei idișului, în comparație cu principalele dialecte germane din Evul Mediu, Mieses trage următoarea concluzie:

> Nici o componentă lingvistică provenind din zona Germaniei vecină cu Franța nu se găsește în limba idiș. Nici măcar un singur cuvînt din întreaga listă de elemente de origine specific franconă de pe Mosella, alcătuită de J. A. Ballas (*Beiträge zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache*, 1903, 28 sqq) nu și-a croit drum către vocabularul idișului. Nici măcar regiunile din centrul Germaniei occidentale, în jurul Frankfurtului, nu au contribuit la limba idiș... [7]. În privința originilor idișului, Germania occidentală poate fi trecută perfect cu vederea... [8]. E oare cu putință ca părerea îndeobște acceptată, după care evreii germani au imigrat cîndva din Franța trecînd Rinul, să fie fundamental greșită? Istoria evreilor germani, evreimea aşkenazi (vezi mai jos capitolul VIII, secțiunea 1 — n.a.) trebuie revizuită. Adeseori erorile istoricilor sînt corectate de cercetările lingviștilor. Părerea convențională despre emigrarea timpurie a evreilor aşkenazi din Franța către răsărit face și ea parte din categoria erorilor de istorie care își așteaptă îndreptarea.[9]

În continuare Mieses citează printre alte exemple de premise false în domeniul istoriei, cazul ţiganilor care erau priviţi drept o mlădiţă a Egiptului, „pînă cînd lingvistica a dovedit că provin din India" [10].

După ce a măturat definitiv afirmaţiile privitoare la originea occidentală a elementelor germanice din idiş, Mieses a arătat în continuare că influenţa dominantă în cadrul acestei limbi o deţin aşa-zisele dialecte „medio-răsăritene" ale limbii germane, vorbite pe vremuri în zonele alpine ale Austriei şi Bavariei pînă aproximativ prin secolul al XV-lea. Cu alte cuvinte, componenta germană care a intrat în limbajul hibrid al evreilor a fost generată de zonele răsăritene ale Germaniei, adiacente centurii slave a Europei răsăritene.

Astfel, dovezi din domeniul lingvisticii susţin şi întăresc cronicile în respingerea concepţiei greşite despre originile franco-renane ale evreimii răsăritene. Însă aceste dovezi negative nu ne oferă şi un răspuns la întrebarea: cum se face că un dialect mediorăsăritean al Germaniei, combinat cu elemente ebraice şi slave, a ajuns limba comună a acelei evreimi orientale a cărei majoritate presupunem că era de obîrşie khazară?

Încercînd să răspundem la această întrebare, trebuie să ţinem seamă de mai mulţi factori: în primul rînd, evoluţia idişului a fost un proces îndelungat şi complex, care a început probabil în secolul al XV-lea sau chiar mai devreme; şi totuşi o vreme idişul a rămas o limbă vorbită, un soi de *lingua franca*, şi a apărut tipărit doar în secolul al XIX-lea. Înainte de asta nu avea nici o gramatică stabilă şi „rămînea la latitudinea individului introducerea cuvintelor străine după dorinţă. Nu există o formă bine stabilită de pronunţare ori ortografie... Haosul din acest din urmă domeniu poate fi ilustrat de regulile stabilite de către *Jüdische Volks-Bibliothek:* (1) Scrieţi aşa cum vorbiţi; (2) Scrieţi în aşa fel încît să vă poată înţelege atît evreii polonezi, cît şi cei lituanieni; (3) Scrieţi în mod diferit cuvintele care sînt rostite la fel, dar au înţelesuri deosebite" [11].

Şi aşa, de-a lungul veacurilor, printr-un fel de proliferare neîngrădită, idişul s-a dezvoltat, absorbind cu aviditate din diversele medii sociale cuvintele, locuţiunile şi expresiile idiomatice care îi slujeau cel mai bine funcţia de *lingua franca*. Dar elementul dominant din punct de vedere cultural şi social în mediul Poloniei medievale îl constituiau germanii. Dintre toate populaţiile imigrante, numai ei erau mai influenţi decît evreii din punct de vedere economic şi intelectual. Am văzut că încă din primele zile ale dinastiei Piasti şi în special sub regele Cazimir cel Mare, s-a făcut totul pentru atragerea imigranţilor să colonizeze pămîntul şi să clădească oraşe „moderne". Se spune despre Cazimir că „a găsit o ţară de lemn şi a lăsat o ţară de piatră".

Dar aceste noi oraşe de piatră, cum ar fi Krakau (Cracovia) sau Lemberg (Lvov) au fost construite şi conduse de imigranţi germani, trăind sub aşa-zisa „Lege de la Magdeburg", adică bucurîndu-se de un înalt grad de neatîrnare municipală. În total se spune că au imigrat în Polonia nu mai puţin de patru milioane de germani [12], furnizîndu-i acestei ţări o burghezie urbană pe care nu o avusese pînă atunci. Iată cum exprimă acest lucru Poliak, comparînd imigraţia khazară în Polonia cu cea germană: „Conducătorii ţării au importat aceste mase foarte necesare de străini plini de spirit de iniţiativă şi le-au facilitat aşezarea după modul de viaţă cu care fuseseră deprinşi în ţările lor de baştină: oraşul german şi *ştetl*-ul evreiesc." (Şi totuşi, această distincţie netă s-a estompat cînd evreii sosiţi mai tîrziu din Occident s-au stabilit şi ei în oraşe, formînd în sînul lor ghetourile.)

Nu numai burghezia instruită, ci şi preoţimea erau predominant germane — consecinţă firească a opţiunii Poloniei pentru religia romano-catolică şi a orientării ţării către civilizaţia occidentală (după cum clerul rus, după convertirea lui Vladimir la ortodoxie, era predominant bizantin). Cultura laică a mers pe o linie similară, urmînd pas cu pas vecinul occidental mai vîrstnic. Prima universitate poloneză s-a înfiinţat în 1364, la Cracovia,

pe atunci un oraș mai ales nemțesc*. Cu destulă satisfacție, austriacul Kutschera se exprimă astfel:

> La început populația îi privea pe coloniștii germani cu suspiciune și neîncredere; și totuși aceștia au izbutit să pună piciorul din ce în ce mai ferm și chiar să introducă sistemul german de învățămînt. Polonezii au învățat să prețuiască avantajele culturii superioare introduse de germani și să le imite obiceiurile străine. Și aristocrația poloneză a îndrăgit datinile germane și a început să găsească frumusețe și bucurie în tot ce venea din Germania.[13]

Comentariu nu chiar modest, dar veridic în esență. Ne amintim de înalta stimă pentru civilizația germană *(Kultur)* în rîndurile intelectualilor ruși din veacul trecut.

Nu e greu să ne dăm seama de ce imigranții khazar în plin flux către Polonia medievală au fost siliți să învețe nemțește dacă vroiau să răzbată în viață. Cei care întreținеau legături strînse, mai ales de afaceri, cu gloata băștinașilor, cu siguranță că au fost siliți să învețe și un jargon polonez (sau lituanian, sau ucrainean, sau sloven); dar germana constituia o necesitate fundamentală în orice contact cu orașele. Mai era însă și sinagoga și studierea Torei ebraice. Nu ne vine greu să ne închipuim imaginea unui meșteșugar dintr-un *ștetl* — poate un cizmar sau un cîrpaci, ori un cherestegiu — vorbind o nemțească stricată cu clienții lui și imediat după aceea o poloneză stîlcită cu iobagii de pe moșia învecinată, iar acasă amestecînd crîmpeiele cele mai expresive ale amîndorura cu ebraica într-un fel de idiolect intim. Cum s-a întins și standardizat în atît de mare măsură acest ghiveci poate presupune, și eventual ghici, orice lingvist; dar cel puțin și noi putem discerne cîțiva factori suplimentari care au contribuit la acest proces.

Printre imigranții tîrzii în Polonia s-au aflat, după cum am văzut mai înainte, și un număr oarecare de evrei „veritabili"

* În secolul următor printre studenții săi s-a numărat Nicolaus Copernicus sau Mikolaj Koppernigk, pe care ulterior l-au revendicat atît patrioții polonezi, cît și cei germani ca fiind de-al lor.

din țările muntoase — Boemia și Germania orientală. Deși relativ puțini la număr, acești evrei vorbitori de germană erau superiori khazarilor ca învățătură și cultură, după cum și germanii arieni erau superiori polonezilor pe plan cultural. Iar după cum clerul catolic era german, tot așa rabinii din Occident au reprezentat un factor puternic de germanizare a khazarilor al căror iudaism era fervent, dar primitiv. Iarăși îl vom cita pe Poliak:

> Acei evrei germani care au ajuns în regatul polono-lituanian au exercitat o imensă influență asupra coreligionarilor lor din răsărit. Motivul principal al puternicii atracții exercitate de ei asupra evreilor (khazari — n.a.) îl constituia admirația acestora pentru învățătura lor religioasă și pentru eficiența lor în afacerile pe care le făceau cu orașele predominant germane... Limba vorbită la *heder*, școala de doctrină religioasă, precum și în casa *ghevir*-ului (bogătaș, om de vază — n.a.) avea să influențeze limba întregii comunități.[14]

Un mic tratat rabinic din Polonia secolului al XVII-lea conține și rugămintea cucernică: „Să dea Dumnezeu ca țara să se umple de înțelepciune și ca toți evreii să vorbească nemțește" [15].

Caracteristic este și faptul că singura secțiune a evreilor khazari din Polonia care au rezistat ispitelor atît duhovnicești, cît și lumești ale limbii germane au fost karaiții, care respingeau și învățătura rabinică și satisfacțiile materiale ale îmbogățirii. Astfel, la ei idișul n-a prins niciodată. După primul recensămînt al întregii Rusii (1897), în Imperiul țarist (care firește cuprindea pe atunci și Polonia) trăiau 12 894 de evrei karaiți; dintre aceștia 9 666 și-au declarat drept limbă maternă turca (adică, probabil, dialectul lor khazar original), 2 632 vorbeau rușește și numai 383 idiș.

Dar secta karaită reprezintă excepția și nu regula. În general, populațiile imigrante așezate într-o țară nouă tind să se lepede de limba lor de baștină în decursul a două sau trei generații și să îmbrățișeze limba țării lor de adopțiune*. Nepoții

* Firește, aceasta nu se aplică nici cuceritorilor nici colonizatorilor, care impun băștinașilor limba lor.

și strănepoții americani ai imigranților din Europa răsăriteană nu mai învață cîtuși de puțin polona ori ucraineana și consideră amuzant sau ridicol limbajul neinteligibil al bunicilor și străbunicilor. E greu de înțeles cum istoricii au putut ignora dovezile migrației khazare în Polonia doar pe baza faptului că o jumătate de mileniu mai tîrziu, dacă nu chiar mai mult, vorbesc altă limbă.

Întîmplător, descendenții triburilor biblice oferă exemplul clasic al adaptabilității lingvistice: la început, au vorbit ebraica; în exilul babilonian, chaldeiana; în vremea lui Iisus, aramaica; la Alexandria, elina; în Spania, araba, iar ulterior, *ladino* sau iudeo-spaniola, scrisă cu alfabetul ebraic și reprezentînd echivalentul sefard al idișului; și așa se întîmplă și azi. Și-au păstrat identitatea religioasă, dar limba și-au schimbat-o ori de cîte ori le-a convenit. Khazarii nu se trăgeau din triburile biblice, dar după cum am văzut, împărtășeau un oarecare cosmopolitism și alte caracteristici sociale ale coreligionarilor.

4

Poliak a mai propus o altă ipoteză referitoare la originea timpurie a idișului și, cu toate că este problematică, totuși merită să fie pomenită: el crede că „forma idișului timpuriu s-a născut în zonele stăpînite de goți ale Crimeei khazare. În regiunile acelea condițiile de viață nu puteau să nu producă o îmbinare a elementelor germanice și ebraice cu sute de ani înainte de întemeierea așezărilor în regatele Poloniei și Lituaniei" [16].

Ca mărturie indirectă, Poliak îl citează pe un venețian, un anume Iosif Barbaro care a trăit la Tana (colonie comercială italiană la gurile Donului) între 1436 și 1452 și care scria că servitorul său german putea conversa cu un got din Crimeea la fel de ușor cum putea un florentin să se înțeleagă cu un italian din Genova. De fapt, limba gotică a supraviețuit în Crimeea și, după cît se pare, nicăieri în altă parte) cel puțin pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. În momentul acela, ambasadorul habbdurgic la Constantinopol, Ghiselin de Busbeck, a întîlnit oameni din Crimeea și a alcătuit o listă de cuvinte din gotica vorbită

de ei. (Acest Busbeck trebuie să fi fost un om remarcabil căci el a adus liliacul şi lalelele din Levant în Europa.) Poliak socoate că acest vocabular se apropie de elementele de *Mittel-Hoch Deutsche* (germana medie de sus) găsite în idiş. El este de părere că goţii din Crimeea şi-au păstrat contactele cu alte triburi germanice care le-au influenţat limba. Indiferent ce părere avem despre credinţa lui, este o ipoteză ce merită atenţia lingviştilor.

5

„Într-un sens se poate spune că epoca neagră a evreilor a început cu Renaşterea" — a scris Cecil Roth [17].

Anterior se iviseră masacre şi alte forme de persecuţie — în timpul cruciadelor, al ciumei negre şi cu alte pretexte; dar acestea fuseseră izbucniri nelegiuite de violenţă în masă, stăvilite activ sau tolerate pasiv de autorităţi. În schimb, de la începuturile Contra-Reformei, evreii au fost coborîţi prin lege la un statut cvasi-subuman, din multe puncte de vedere comparabil cu cel al „neatinşilor" *(pariah)* în sistemul de caste al hinduşilor.

„Puţinele comunităţi cărora li s-a îngăduit să rămînă în Europa occidentală — adică în Italia, Germania şi posesiunile papale din sudul Franţei — au fost în cele din urmă supuse tuturor restricţiilor care fuseseră de obicei lăsate de vremurile anterioare să rămînă un simplu ideal" [18] — adică existaseră numai în edicte ecleziastice şi alte dispoziţii şi decrete, rămăseseră doar pe hîrtie (de exemplu, ca în Ungaria — vezi mai sus capitolul V, secţiunea 2). Dar acum, aceste dispoziţii „ideale" erau aplicate nemilos: segregaţia din punctul de vedere al domiciliului; apartheid pe planul relaţiilor dintre sexe; excluderea de la orice funcţii sau situaţii respectate; purtarea unei îmbrăcăminţi distinctive — inclusiv steaua galbenă a lui David şi tichia conică. În Bula sa din 1555, papa Paul IV insista *cum nimis absurdum* (deşi mult prea absurd, n.t.) asupra aplicării stricte şi consecvente a edictelor anterioare, îngrădindu-i pe evrei în ghetourile închise. Un an mai tîrziu evreii din Roma au fost strămutaţi cu de-a sila.

Toate țările catolice în care evreii se mai bucurau de libertate de mișcare au fost silite să urmeze acest exemplu.

În Polonia, perioada „lunii de miere", inaugurată de Cazimir cel Mare, ținuse mai mult decît în altă parte, dar pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea se încheiase și ea. Comunitățile evreiești, limitate acum la *ștetl* și ghetou ajunseseră suprapopulate, iar refugiații din fața pogromurilor făcute de cazaci în satele ucrainene sub Bogdan Hmelnițki (vezi mai sus, capitolul V, secțiunea 5) au dus la înrăutățirea rapidă a condițiilor de locuit și economice. Rezultatul a fost un nou val de emigrare în masă către Ungaria, Boemia, România și Germania, unde evreii, aproape dispăruți în urma ciumei negre, erau încă răspîndiți într-un strat subțire.

Astfel a reînceput marea pribegie către Occident. Avea să continue vreme de aproape trei veacuri pînă la cel de al doilea război mondial, și a devenit izvorul principal al comunităților evreiești existente în Europa, Statele Unite și Israel. Cînd fluxul său a slăbit, pogromurile din secolul al XIX-lea i-au dat un nou impuls. „Cea de a doua mișcare spre Occident — scrie Roth, referindu-se la distrugerea Ierusalimului ca fiind prima — care a continuat pînă în secolul al XX-lea s-ar putea spune că a început odată cu masacrele dezastruoase întreprinse de Hmelnițki în Polonia, în 1648—1649" [19].

6

Puse cap la cap, dovezile istorice citate în capitolele anterioare alcătuiesc un dosar convingător în sprijinul acelor istorici moderni — austrieci, israelieni sau polonezi — care, independent unul de altul, au susținut că majoritatea evreimii moderne nu e de origine palestiniană, ci caucaziană. Curentul principal al migrației evreiești nu a venit dinspre Mediterana prin Franța și Germania pînă în răsărit și apoi invers. Curentul s-a mișcat în mod constant spre apus, din Caucaz prin Ucraina în Polonia și de acolo în Europa centrală. Cînd s-a înființat acea așezare masivă fără precedent din Polonia, pur și simplu nu erau destui evrei

în Occident ca s-o fi alcătuit; în schimb, în răsărit, o întreagă națiune era în deplasare către noi frontiere.

Firește ar fi o prostie să negăm că la comunitatea evreiască existentă în lume ar fi contribuit evrei de obîrșii diferite. Proporția numerică a contribuțiilor khazare față de cele semite și altele este imposibil de stabilit. Dar cumularea dovezilor ne determină să acceptăm consensul istoricilor polonezi că „în vremuri anterioare cea mai mare parte veneau din țara khazarilor" și că, deci, contribuția khazară la alcătuirea genetică a evreilor trebuie să fie substanțială, foarte probabil dominantă.

IV. RASĂ ŞI MIT

1

Evreii din vremurile noastre se împart în două categorii principale: sefarzi (sefardiţi) şi aşkenazi.

Sefarzii descind din evreii care trăiseră din antichitate în Spania (în ebraică, *sepharad*) pînă cînd au fost expluzaţi de acolo la sfîrşitul secolului al XV-lea şi s-au instalat în ţările de pe malul Mediteranei, în Balcani şi în mai mică măsură în Europa occidentală. Ei vorbeau un dialect hispano-ebraic, numit *ladino* sau iudeo-spaniola (vezi capitolul VII, secţiunea 3) şi şi-au păstrat propriile tradiţii şi rituri religioase. În deceniului al 7-lea al secolului nostru, numărul lor era estimat la cinci sute de mii.

În aceeaşi perioadă aşkenazii numărau circa unsprezece milioane. Aşadar, în vorbirea curentă, cuvîntul evreu este practic sinonim cu aşkenaz. Dar termenul este înşelător căci în literatura rabinică medievală cuvîntul ebraic *aşkenaz* se aplica Germaniei — aşadar contribuind la legenda că evreimea modernă îşi are obîrşia pe Rin. Însă nu există nici un alt termen care să se refere la majoritatea nesefardă a evreimii contemporane.

Ca un amănunt picant trebuie să pomenim de faptul că *Aşkenaz* din Biblie se referă la o populaţie care trăia undeva între muntele Ararat şi Armenia. Numele apare în *Facerea*, 10, 3 şi în *Întîia carte a Cronicilor*, 1, 6, pentru unul dintre fiii lui Gomer, acesta fiind fiul lui Iafet. Aşkenaz se numea şi un frate al lui Togarma (şi nepot de unchi al lui Magog) pe care, după cum spunea regele Iosif al khazarilor, aceştia îl revendicau drept strămoşul lor (vezi mai sus capitolul II, secţiunea 5). Dar complicaţia cea mai mare abia începe, căci Aşkenaz (sub forma Aşkenag)

e pomenit și în *Ieremia*, 51, 27, unde profetul își cheamă poporul și aliații săi să se ridice și să distrugă Babilonul: „Chemați asupra lui regatele Ararat, Mini și Aşkenag". Acest pasaj a fost interpretat de către celebrul *gaon* (eminență, n.t.) Saddiah, conducătorul spiritual al evreimii orientale în secolul al X-lea, drept o profeție aplicabilă propriilor sale vremuri: Babilonul simboliza Califatul Bagdadului, iar aşkenazii care urmau să-l atace erau fie khazarii înșiși, fie vreun trib aliat cu ei. Drept care, spune Poliak[1], niște evrei khazari învățați, care auziseră argumentele ingenioase ale gaonului, și-au zis aşkenazi cînd au emigrat în Polonia. Asta nu dovedește nimic, în schimb sporește confuzia.

2

Rezumînd într-un paragraf laconic o controversă foarte veche și aprigă, Raphael Patai scria [2]:

> Descoperirile antropologiei fizice arată că, spre deosebire de părerea răspîndită, nu există o rasă evreiască. Măsurătorile antropometrice făcute pe grupe de evrei din multe părți ale lumii arată că se deosebesc mult între ei în ceea ce privește toate caracteristicile fizice importante (indici antropometrici) — statură, greutate, culoare a pielii, indice cefalic, indice facial, grupa sangvină etc.

Într-adevăr aceasta este părerea acceptată astăzi de antropologi și istorici. Mai mult decît atît, există un consens general că o comparație a indicilor cranieni, tipurilor sangvine etc. arată o asemănare mai mare între evrei și națiunea ariană care le este gazdă, decît între evreii stabiliți în țări diferite.

Și totuși, în mod paradoxal, credința populară că evreii, sau cel puțin anumite tipuri de evrei, se pot recunoaște imediat ca atare, n-ar trebui exclusă în mod pripit — pentru simplul motiv că are o bază faptică în existența de fiecare zi. Dovezile antropologilor par să vină în contradicție cu observațiile obișnuite.

Pe de altă parte, înainte de a încerca să abordăm această aparentă contradicție, nu ar fi inutil să cercetăm cîteva mostre ale datelor pe care se bazează negarea de către antropologi a existenței unei rase evreiești. În primul rînd, iată un citat din excelenta serie de broșuri despre *Chestiunea rasială în știința modernă* publicată de UNESCO. Autorul, profesorul Juan Comas, trage următoarea concluzie din materialul oferit de statistici (sublinierile îi aparțin):

> Așadar, în ciuda opiniei comune, poporul evreu este eterogen din punct de vedere rasial; migrațiile sale constante și legăturile — voluntare sau altfel — cu cea mai mare varietate de națiuni și popoare au determinat un grad atît de înalt de corcire încît *așa-zisul neam al lui Israel poate oferi exemple de trăsături specifice tuturor popoarelor.* Ca dovadă este suficient să comparăm evreul din Rotterdam — rubicond, solid, bine clădit — cu coreligionarul său din Salonic, să zicem, cu ochi strălucitori în mijlocul unei fețe bolnăvicioase și cu un fizic numai pielea și oasele și manifestînd o mare încordare nervoasă. De aici, în măsura în care ne pricepem, se poate afirma că evreii luați în ansamblu prezintă între ei un decalaj morfologic la fel de mare ca și cel între membrii a două sau mai multe rase [3].

Și apoi trebuie să examinăm cîteva din caracteristicile fizice pe care le folosesc drept criterii antropologii și pe care se bazează concluziile lui Comas.

Unul dintre cele mai simple — și după cum s-a dovedit, cele mai naive — dintre aceste criterii era statura corpului. În 1900, William Ripley scria în monumentala sa lucrare *The Races of Europe* („Rasele din Europa"): „Toți evreii europeni sînt de statură mai mică decît cea normală; mai mult decît atît, în majoritatea cazurilor sînt pur și simplu pitici" [4]. Pînă la un punct avea dreptate în vremea aceea și a dovedit-o cu statistici ample. Dar a avut inteligența să presupună că deficiența de înălțime ar putea fi influențată într-un fel sau altul de factori de mediu [5]. Unsprezece ani mai tîrziu, Maurice Fishberg a publicat cartea *The Jews — A Study of Race and Environment* („Evreii — un studiu al rasei și mediului") prima anchetă antropologică de acest gen scrisă

în englezește. Ea a dezvăluit lucrul surprinzător că copiii imigranților evrei est-europeni în S.U.A. creșteau pînă la o înălțime-medie de 167,9 cm în comparație cu cei 164,2 cm care constituia media staturii părinților lor — deci un spor de aproape un țol și jumătate (4 cm) în decursul unei singure generații[6]. De atunci a ajuns un loc comun că descendenții populațiilor imigrante — evrei, italieni ori japonezi — sînt considerabil mai înalți decît părinții lor, fără doar și poate datorită dietei lor ameliorate și altor factori ambientali.

Apoi Fishberg a făcut statistici comparînd înălțimea medie a evreilor și arienilor în Polonia, Austria, România, Ungaria ș.a.m.d. Rezultatul a fost din nou surprinzător. În general s-a descoperit că statura evreilor variază după statura populației neevreești în mijlocul căreia trăiesc evreii. Ancheta a dovedit că acolo unde băștinașii sînt înalți și evreii sînt înalți, și viceversa. Mai mult decît atît, în cadrul aceleiași națiuni și chiar al aceluiași oraș (Varșovia) înălțimea trupului evreilor și arienilor variază după gradul de prosperitate al districtului[7]. Asta nu înseamnă că ereditatea n-ar influența deloc înălțimea omului; dar ea este pe de o parte supraestimată, iar pe de altă parte modificată de influențe înconjurătoare și este nepotrivită ca criteriu rasial.

Iar acum ne putem îndrepta atenția către măsurătorile craniene — pe vremuri foarte la modă în rîndurile antropologilor, astăzi ele sînt socotite îndeobște cam demodate. Și aici putem întîlni același gen de concluzii trase de pe urma datelor: „O comparație a indicilor cefalici ai populațiilor evreiești și neevreiești din diverse țări demonstrează o puternică asemănare între indicii celor două tipuri de populații în multe țări, în schimb arată variații foarte mari cînd comparăm indicii cefalici ai populațiilor evreiești care locuiesc în țări diferite. Așadar, se impune concluzia că această trăsătură, în ciuda plasticității ei, indică o diversitate rasială a evreilor" [8].

Trebuie remarcat că această diversitate este cea mai pronunțată între evreii sefarzi și așkenazi. În linii mari sefarzii sînt dolicocefali (cu capul lunguieț), iar așkenazii brahicefali (cu capul lățăreț). Kutschera a văzut în această diferență o nouă dovadă

a originii rasiale separate a evreilor khazari aşkenazi şi semiţi sefarzi. Dar tocmai am aflat că indicii dolicocefaliei sau brahicefaliei variază împreună cu cei ai naţiunilor gazdă — ceea ce infirmă în oarecare măsură argumentul.

Şi statisticile referitoare la alte trăsături fizice contrazic ideea unităţii rasiale. În general, evreii sînt bruni şi cu ochii negri. Dar cît de general este acest „în general", cînd, după cum arată Comas, 49 la sută dintre evreii polonezi erau blonzi [9] şi 54 la sută dintre şcolarii evrei din Austria aveau ochi albaştri? [10] E adevărat că Virchov [11] a descoperit „doar" 32 la sută blonzi printre elevii evrei din Germania, pe cînd proporţia arienilor blonzi era mai mare, dar asta nu arată decît că variaţia nu este absolută — aşa cum era de altfel şi de aşteptat.

Dovezile cele mai convingătoare pînă în zilele noastre provin din clasificarea după grupa sangvină. În ultima vreme s-au efectuat cercetări ample în acest domeniu, dar este suficient să dăm un singur exemplu cu un indicator deosebit de sensibil. Să citäm chiar cuvintele lui Patai:

> În ceea ce priveşte tipul sangvin, grupele evreieşti prezintă diferenţe considerabile între ele şi asemănări substanţiale cu mediul arian. „Indicele biochimic" Hirzsfeld $\frac{(A + AB)}{(B + AB)}$ poate fi folosit pentru a exprima cel mai convenabil acest lucru. Iată cîteva exemple tipice: evrei germani 2,74, germani arieni 2,63; evrei români 1,54, români arieni 1,55; evrei polonezi 1,94, polonezi arieni 1,55; evrei marocani 1,63; marocani arieni 1,63; evrei irakieni 1,22, irakieni arieni 1,37; evrei din Turkestan 0,97, arieni din Turkestan 0,99.[12]
>
> Această situaţie poate fi rezumată în două formule matematice:
>
> $$1.\ A_a - E_a < E_a - E_b$$
>
> şi
>
> $$2.\ A_a - A_b \cong E_a - E_b$$

Adică, în linii mari, diferenţa din punctul de vedere al criteriilor antropologice între arieni (A_a) şi evrei (E_a) într-o ţară dată (a) este mai mică decît diferenţa dintre evreii din ţări diferite

(și b); iar diferența dintre arienii din țările a și b este asemănătoare cu diferența dintre evreii din țările a și b.

Mi se pare rezonabil să închei această secțiune a capitolului cu un nou citat din contribuția lui Harry Shapiro la seria UNESCO — *The Jewish People: A Biological History* („Poporul evreu — o istorie biologică") [13]:

> Coeficientul ridicat de variație între diferitele populații evreiești din punctul de vedere al caracteristicilor lor fizice, precum și diversitatea frecvenței genelor în grupele lor sangvine fac ca o clasificare rasială standard să devină o contradicție în termeni. Căci deși teoria modernă a raselor admite un oarecare grad de polimorfism sau de variație înlăuntrul unui grup rasial, ea nu permite să se identifice ca unul singur grupe vădit diferite, măsurate după criterii proprii de rasă. A face acest lucru ar însemna să reducem la inutilitate scopurile biologice ale clasificării rasiale și întreaga procedură la arbitrar și lipsă de sens. Din nefericire, acest subiect apare prea rar despărțit întru totul de considerente nebiologice și în ciuda evidenței continuă eforturile pe linia segregării evreilor, într-un fel sau altul, ca o entitate rasială distinctă.

3

Dar cum a apărut acest fenomen-geamăn: diversitatea trăsăturilor somatice și conformitatea cu națiunea-gazdă? Răspunsul evident al geneticienilor este următorul: prin combinarea genelor (corcire, amestec rasial) îmbinată cu presiuni selective.

Fishberg scrie: „Acesta este într-adevăr elementul esențial în antropologia evreilor: aparțin oare unei rase pure, modificată în măsură mai mare sau mai mică de influențele ambientale? Sau sînt o sectă religioasă alcătuită din elemente rasiale dobîndite prin prozelitism și căsătorii mixte în cursul migrației lor în diverse părți ale lumii?"

Și Fishberg nu lasă cititorilor nici o îndoială în privința răspunsului[14]:

> Începînd de la dovezile și tradițiile biblice, s-ar părea că încă din prima perioadă de formare a tribului lui Israel evreii

erau alcătuiți din elemente rasiale diferite... În Asia Mică, Siria și Palestina din timpul acela, găsim multe rase — amoriții, care erau blonzi, dolicocefali și înalți; hitiții, o rasă oacheșă, probabil de tip mongoloid; cușiții, o rasă negroidă; și mulți alții. Evreii antici s-au încrucișat prin căsătorii mixte cu toți aceștia, după cum reiese din multe pasaje ale Bibliei.

Oricît de mult tunau și fulgerau proorocii împotriva celor care „se însurau cu fiicele unui zeu străin", totuși israeliții nu puteau fi opriți de la acest amestec și conducătorii lor erau cei dintîi care dădeau un exemplu prost. Pînă și primul lor patriarh, Abraham, a coabitat cu Agar, care era egipteancă; Iosif s-a însurat cu Asenata, care era nu numai egipteancă, dar și fiică de preot; Moise a luat-o de nevastă pe Zippora, care era midianită; Samson, eroul evreilor, era filistin; mama regelui David era moabită, iar David însuși s-a însurat cu o prințesă din Gheșur; cît despre regele Solomon (a cărui mamă era hitită), „afară de fata lui Faraon a iubit și alte multe femei străine: moabite, amonite, idomeene, sidoniene, hitite..." [15].

Și tot așa mai departe ne spune această cronică de scandal. De asemenea Biblia ne lămurește că exemplul regesc era imitat de mulți bărbați, atît de neam mare, cît și din popor. Și pe urmă, interdicția biblică de a te căsători cu arieni le scăpa de la captivitate pe femeile prinse în vreme de război — și numărul lor era destul de mare. Robia Babilonului nu a îmbunătățit puritatea rasială. Pînă și membri ai familiilor de preoți s-au însurat cu ariene. Cu alte cuvinte, la începutul diasporei, israeliții erau deja o rasă foarte amestecată, profund hibridă. Firește că tot astfel erau cele mai multe națiuni istorice și nu ar fi nevoie să mai subliniem acest aspect dacă n-ar persista mitul că tribul biblic și-a păstrat puritatea rasială în decursul veacurilor.

Altă sursă importantă de amestec de sînge îl constituia numărul mare de oameni de rasele cele mai variate, convertiți la iudaism. Dovezi ale zelului evreilor timpurii de a-și face prozeliți ni le oferă falașii negri din Ethiopia, evreii chinezi din Kai-Feng, care arată ca oricare alți chinezi, evreii yemeniți, cu fețele măslinii foarte oacheșe, triburile de berberi evrei din Sahara,

care arată ca și tuaregii și așa mai departe, pînă la cel dintîi exemplu pe care l-am avut: khazarii.

Mai aproape de căminul lor, prozelitismul evreilor a atins culmea, în limitele Imperiului roman, între epoca de decădere a statului evreiesc și apariția creștinismului. Multe familii patriciene din Italia au fost convertite, precum și familia regală care stăpînea provincia Adiabene. Filon din Alexandria vorbește despre numeroși oameni convertiți în Grecia; Flavius Iosephus relatează că o mare parte din populația Antiohiei a trecut la iudaism; Sfîntul Apostol Pavel a întîlnit în călătoriile sale tot soiul de prozeliți, aproape pretutindeni, de la Atena pînă în Asia Mică. Istoricul evreu Th. Reinach scria: „fervoarea prozelitismului constituia într-adevăr una din cele mai specifice trăsături ale iudaismului în epoca greco-romană, trăsătură pe care nu a mai avut-o niciodată într-o măsură atît de mare nici înaintea acestei epoci, nici ulterior... Nu încape îndoială că în felul acesta iudaismul a izbutit să convertească multă lume în primele două sau trei secole... Sporirea uriașă a națiunii evreiești în Egipt, Cipru și Cyrene nu se poate explica fără să presupunem și o infuzie abundentă de sînge arian. Prozelitismul domina în egală măsură păturile de sus și de jos ale societății"[16].

Dezvoltarea creștinismului a încetinit ritmul amestecului rasial, iar ghetoul i-a pus capăt o vreme; dar înainte ca regulile ghetoului să se fi aplicat cu strictețe în secolul al XVI-lea, procesul încă a mai continuat. Lucrul acesta ni-l arată repetarea neîncetată a interdicțiilor ecleziastice împotriva căsătoriilor mixte — de exemplu de către Conciliul de la Toledo, din 589; Conciliul de la Roma, din anul 743; primul și al doilea Conciliu Lateran din 1123 și respectiv 1139; edictul regelui Ladislau II al Ungariei din anul 1092. Că toate aceste prohibiții aveau doar un efect parțial ne-o arată, de pildă, raportul arhiepiscopului ungur Robert von Grain adresat Papei în 1229, prin care se plîngea că multe creștine sînt măritate cu evrei și că în decurs de numai cîțiva ani biserica a pierdut în felul acesta „multe mii de creștini"[17].

Singura barieră eficace o alcătuiau *zidurile ghetoului*. Ori de cîte ori acestea se prăbușeau reîncepeau căsătoriile mixte.

Ritmul lor s-a accelerat în atare măsură încît, în Germania, între 1921 şi 1925, din 100 de căsătorii ale evreilor, 42 erau mixte[18].

Cît despre sefarzi — aşa numiţii evrei „adevăraţi" — şederea lor în Spania vreme de mai bine de un mileniu a lăsat urme neşterse, atît asupra lor, cît şi asupra gazdelor lor. Iată ce scrie Arnold Toynbee:

> Avem toate motivele să credem că în Spania şi Portugalia de astăzi, există o cantitate destul de mare de sînge de-al acestor oameni convertiţi la iudaism în vinele ibericilor, în special în păturile de sus şi mijlocii ale societăţii. Şi totuşi, dacă i s-ar înfăţişa mostre de spanioli şi portughezi vii, aparţinînd acestor clase, i-ar veni greu pînă şi celui mai pătrunzător psihanalist să detecteze care dintre ei a avut strămoşi evrei.[19]

Procesul a acţionat şi într-un sens şi în celălalt. După masacrele din 1391 şi 1411, care au bîntuit întreaga peninsulă, peste 100 000 de evrei au acceptat botezul — şi aprecierea estimativă este modestă. Şi totuşi, o proporţie însemnată de evrei a continuat să practice în secret mozaismul. Aceşti „evrei criptici" numiţi *marranos*, au prosperat, s-au înălţat către poziţii însemnate la curte precum şi în ierarhia ecleziastică şi au contractat căsătorii mixte cu aristocraţia. După expulzarea din Spania (1492) şi din Portugalia (1497) a tuturor evreilor „nepocăiţi", aceşti *marranos* erau priviţi cu tot mai multă suspiciune; mulţi din ei au fost arşi de Inchiziţie şi majoritatea au emigrat în secolul al XVI-lea în ţările de pe coastele Mediteranei în Olanda, Anglia şi Franţa. Aflîndu-se din nou în siguranţă, ei au revenit pe faţă la credinţa lor şi, împreună cu cei expulzaţi în perioada 1492—1497, au întemeiat noile comunităţi sefarde din ţările respective.

Aşadar, observaţia lui Toynbee despre ascendenţa hibridă a păturilor superioare ale societăţii spaniole, se aplică, *mutatis mutandis*, şi comunităţilor sefarde din Europa occidentală. Părinţii lui Spinoza erau *marranos* portughezi, emigranţi la Amsterdam. Vechile familii evreieşti din Anglia, sosite aici mult înainte de afluxul din răsărit din secolul trecut, — familiile Montefiore,

Lousada, Montague, Avigdor, Sutro, Sassoon ş.a.m.d. — toate se trăgeau din acelaşi amestec iberic şi nu pot revendica o origine rasială pură după cum n-o pot revendica nici aşkenazii — sau evreii numiţi Davis, Harris, Phillips sau Hart.

Un aspect dureros prin repetarea lui era amestecul de sînge prin viol. Şi acesta are o istorie îndelungată, care începe în Palestina. De exemplu ni se spune că un oarecare Iuda Ben Ezekial s-a împotrivit la căsătoria fiului său cu o femeie care nu era „din seminţia lui Abraham", drept care, prietenul său Ulla a remarcat: „De unde ştim noi aşa de sigur că nu coborîm şi noi din păgînii care le-au siluit pe fetele Sionului la asediul Ierusalimului?" [20]

Violul şi prada (cantitatea acesteia din urmă fiind adeseori stabilită dinainte) erau socotite un drept firesc al unei armate cuceritoare.

Există şi o tradiţie străveche, înregistrată de Graetz, care atribuie originea primelor aşezări evreieşti din Germania unui episod ce ne aminteşte de răpirea Sabinelor. Conform acestei tradiţii, o unitate de războinici germanici — vangioni—, care luptaseră cu legiunile romane în Palestina, aleseseră din hoarda imensă de prizonieri evrei pe cele mai frumoase femei, le aduseseră la cantonamentele lor de pe malurile Rinului şi Mainului şi le siliseră să le îndeplinească poftele. Copiii astfel zămisliţi din părinţi evrei şi germani au fost crescuţi de mamele lor după credinţa evreiască, întrucît taţii nu-şi băteau capul cu ei. Tocmai despre aceşti copii se spune că ar fi întemeiat primele comunităţi evreieşti între Worms şi Maienţa[21].

În Europa răsăriteană, violul era încă şi mai răspîndit. Îl vom cita din nou pe Fishberg:

> O asemenea infuzie violentă de sînge arian în vinele turmei lui Israel a fost deosebit de frecventă în ţările slave. Una din metodele preferate ale cazacilor de a stoarce bani de la evrei era luarea unui număr mare de prizonieri întrucît ştiau prea bine că evreii îi vor răscumpăra. Că femeile astfel răscumpărate erau siluite de triburile acestea semisălbatice nu mai încape îndoială. De fapt, la sesiunea sa din iarna anului 1650 „Consiliul celor patru ţări" a trebuit să ia act de bietele femei şi de copiii născuţi de ele din taţi cazaci în cursul

captivității și astfel să pună din nou ordine în viața de familie și socială a evreilor. Lucruri la fel de scandaloase... au mai suferit evreicele din Rusia și în cursul pogromurilor din 1903—1905.[22]

4

Și totuși — ca să revenim la paradoxul discutat mai înainte — mulți oameni care nu sînt nici rasiști, nici antisemiți, sînt convinși de capacitatea lor de a recunoaște un evreu dintr-o privire. Dar cum e posibil acest lucru din moment ce evreii sînt o gloată atît de hibridă cum îi arată istoria și antropologia?

După impresia mea, răspunsul l-a dat parțial Ernest Renan în 1883: *„Il n'y a pas un type juif, il y a des types juifs"* [23] (Nu există un singur tip de evreu, ci există mai multe tipuri de evrei — n.t.). Tipul de evreu care poate fi recunoscut „dintr-o ochire" este un anumit tip, dintre multe altele. Dar din cele 14 milioane de evrei numai o fracțiune neînsemnată aparține acestui tip, iar cei care par să-l constituie nu sînt neapărat evrei sau cel puțin nu întotdeauna. Una din trăsăturile cele mai proeminente — vorbind și literal și metaforic — despre care se spune că ar caracteriza acest anume tip, o constituie nasul, descris de epitete ca: semit, acvilin, coroiat sau „vulturesc" (în franceză, *bec d'aigle*). Dar, lucru surprinzător, studiind 2 836 de evrei din orașul New York, Fishberg nu a găsit nas coroiat decît la 14 la sută dintre ei, adică la 1 din 7; în schimb 57 la sută aveau nasul drept, 20 la sută nasul cîrn și 6,5 la sută „nasul turtit sau lătăreț"[24].

Rezultate similare au raportat și alți antropologi cu privire la nasul semit în Polonia și Ucraina[25]. Mai mult decît atît, printre adevărații semiți — cum ar fi beduinii puri, necorciți, această formă de nas *nu apare mai deloc*[26]. Pe de altă parte, această formă „se întîlnește foarte adesea printre diversele triburi din Caucaz, precum și în Asia Mică". Printre rasele indigene din această regiune (cum ar fi armenii, georgienii, oseții, lezghienii, aisorii, precum și sirienii) nasul acvilin constituie regula și nu excepția. Și printre populațiile țărilor mediteraneene ale Europei — greci,

italieni, francezi, spanioli și portughezi — nasul acvilin se întîlnește mai frecvent decît printre evreii din Europa răsăriteană. De asemenea, indienii din America de Nord au adeseori nasuri „evreiești"[27].

Deci, nasul în sine nu poate constitui o călăuză infailibilă pentru identificare. Numai o minoritate a evreilor — un anumit tip de evrei — par să aibă nasul convex, pe care-l întîlnim și la multe alte grupuri etnice. Și totuși intuiția ne spune că statisticile antropologilor trebuie să conțină o eroare sau alta. O soluție ingenioasă a acestei șarade ne-au sugerat-o Beddoe și Jacobs, care au susținut că „nasul evreiesc" nu trebuie neapărat să aibă un profil convex, ci se prea poate să dea impresia de „coroiat" din pricina unei „retrageri" a aripilor, o răsucire spre năuntru a nărilor.

1 2 3

Pentru a-și dovedi afirmația că această conformație a nări-lor dă iluzia de încovoiere, Jacobs își invită cititorii: „faceți cifra șase cu o coadă mai lungă (figura 1); și acum dacă îndepărtați răsucirea ca în figura 2, dispare cea mai mare parte 'a specificului evreiesc'; acesta se elimină cu totul dacă încercăm să continuăm orizontal linia de jos, ca în figura 3." Citîndu-l pe Jacobs, Ripley comentează: „Uitați ce transformare! Nasul evreiesc a devenit, fără doar și poate, nas roman. Și atunci ce am dovedit? Că există în realitate fenomenul numit nas evreiesc, chiar dacă este constituit cu totul altfel decît în premisa noastră inițială (criteriul convexității — n.a.)" [28].

Dar oare există? Figura 1 poate perfect să reprezinte un nas de italian sau grec sau spaniol sau armean ori de piele roșie

cu tot cu „conformația nărilor". Că este evreiesc și nu de piele roșie, armean etc. deducem — dintr-o ochire — din contextul celorlalte trăsături, inclusiv expresia, comportamentul, îmbrăcămintea. Nu este un proces de analiză logică, ci mai degrabă de natura percepției psihologice a filozofiei *Gestalt*, surprinderea unei configurații în ansamblu.

Considerații similare se aplică fiecăreia dintre trăsăturile feții socotită a fi tipic evreiască: „buze senzuale"; „păr negru, ondulat sau creț"; „ochi melancolici sau vicleni sau bulbucați sau oblici (mongoli)" ș.a.m.d. Luate separat, trăsăturile fac parte din fondul comun al națiunilor celor mai diferite; puse la un loc, ca un portret robot, ele se combină într-un prototip — o vom spune încă o dată — *al unui anumit* tip de evreu, de origine est-europeană, acel tip cu care ne-am familiarizat. Dar portretul nostru robot *nu* se potrivește altor tipuri de evrei, cum ar fi sefarzii (inclusiv descendenții lor foarte anglicizați din Marea Britanie); și nici tipului slav, din Europa centrală, nici celui blond, teutonic, nici celui cu ochii oblici, mongoloizi și nici tipurilor negroide, cu părul creț.

Și iarăși, nu putem fi siguri că recunoaștem cu certitudine nici măcar acest prototip limitat. Colecția de portrete publicate de Fishberg sau de Ripley poate fi folosită pentru un joc de recunoaștere, dacă acoperi legenda care spune că cel fotografiat este evreu sau arian. Același joc îl putem practica pe terasa unei cafenele, oriunde pe țărmul Mediteranei. Fără doar și poate va rămîne neconcludent pentru că nu ai posibilitatea să te duci la persoana supusă experienței și s-o întrebi de ce religie este; dar dacă joci acest joc în societate, te va surprinde cu siguranță proporția dezacordului dintre verdictele observatorilor. De altfel și sugestia își joacă rolul ei: „Știai că Harold e evreu?" „Nu, dar acum că ai pomenit de asta, firește că-mi dau seama". „Știai că (cutare sau cutare) familie regală are sînge evreiesc?" „Nu, dar acum că-mi spui..." În cartea lui Hutchinson *Races of Mankind* („Rasele omenirii"), există o poză a trei gheișe cu legenda: *„Japoneze cu fizionomie evreiască"*. De îndată ce citești legenda

începi să te gîndeşti: „Fireşte! Cum de nu mi-am dat seama de la început?" Şi după ce te joci o vreme în felul ăsta, începi să vezi trăsături evreieşti — sau khazare — peste tot.

5

O altă sursă de confuzii este dificultatea extremă de a separa caracteristicile ereditare de cele determinate de către cadrul social şi alţi factori ambientali. Am întîlnit această problemă cînd am discutat statura corpului, ca un pretins criteriu rasial; dar influenţa factorilor sociali asupra fizionomiei, comportării, vorbirii, gesturilor şi costumului acţionează pe căi mai subtile şi mai complexe, în rotunjirea portretului robot al evreului. Dintre aceşti factori cel mai evident îl constituie îmbrăcămintea (plus pieptănătura). Luaţi orice persoană, puneţi-i perciuni lungi şi răsuciţi, o tichie în cap, o pălărie neagră cu boruri largi şi un caftan lung negru, şi imediat veţi recunoaşte dintr-o ochire tipul standard de evreu; oricare va fi conformaţia nărilor, persoana va avea înfăţişare de evreu. Există alţi indicatori mai puţin drastici printre preferinţele vestimentare ale anumitor tipuri de evrei din anumite clase sociale, care se combină cu accentul şi manierismele din vorbire, cu gesticulaţia şi cu comportamentul social.

Poate că ar fi binevenită o diversiune: să-i lăsăm o clipă la o parte pe evrei şi să-l ascultăm pe un scriitor francez prezentîndu-ne felul cum compatrioţii săi îl recunosc „dintr-o privire" pe englez Pe lîngă calitatea sa de scriitor eminent, Michel Leiris este directorul programului de cercetări de la *Centre National de la Recherche Scientifique* şi membru în conducerea *Muzeului Omul:*

> „Este... absurd să vorbeşti despre o „rasă" englezească sau măcar să-i consideri pe englezi ca aparţinînd rasei „nordice". În realitate istoria ne învaţă că aidoma tuturor popoarelor Europei, englezii au ajuns ceea ce sînt prin contribuţiile succesive ale unor popoare diferite. Anglia este o ţară celtică, parţial colonizată de valuri succesive de saxoni, danezi şi de

normanzi din Franța, cu un oarecare adaos de romanitate începînd din epoca lui Cezar. Mai mult decît atît, în timp ce pe un englez îl poți identifica după felul de a se îmbrăca sau chiar după comportare, este imposibil să-l declari englez pur și simplu după înfățișarea lui fizică. Printre englezi, ca și printre alți europeni, există și blonzi și bruneți, și oameni înalți și alții scunzi, și dolicocefali și brahicefali. Se poate susține că pe un englez îl putem recunoaște ușor după anumite caracteristici exterioare care-i conferă o „înfățișare" distinctă: gesturile reținute (spre deosebire de gesticulația convențională a meridionalului), mersul și expresia feței, toate exprimînd ceea ce includem de obicei în termenul destul de vag de „flegmă". Totuși, oricine ar ridica această pretenție, ar putea fi prins în greșală în multe cazuri, căci nu toți englezii arată astfel și chiar dacă sînt trăsături ale englezului tipic, rămîne încă faptul că aceste caracteristici exterioare nu constituie „fizicul" său în adevăratul sens al cuvîntului: atitudinile corporale, mișcările, expresiile feței intră în categoria comportamentelor, și fiind deprinderi determinate de cadrul social al subiectului, ele țin de cultură și nu de „natură". Mai mult decît atît, deși ele pot fi considerate cu larghețe „trăsături", de fapt nu caracterizează o întreagă națiune, ci un anumit grup social din cadrul ei, așa că nu pot fi incluse printre semnele distinctive ale rasei.[29]

Pe de altă parte, cînd Leiris zice că expresiile feței nu constituie „fizicul", ci „intră în categoria comportamentelor", el pare să treacă prea ușor peste faptul că și comportamentul poate modifica trăsăturile indivizilor și deci își poate pune amprenta pe „fizicul" lor. E suficient să ne gîndim la anumite trăsături tipice din fizionomiile cabotinilor îmbătrîniți, ale preoților celibatari, ale militarilor de carieră, ale deținuților care ispășesc pedepse îndelungate, ale marinarilor, fermierilor ș.a.m.d.

Modul lor de viață le afectează nu numai expresia feței, ci și trăsăturile fizice, creînd astfel impresia greșită că aceste trăsături sînt de obîrșie ereditară sau „rasială"*.

* În eseul său intitulat *Caracteristici englezești*, filozoful american R. W. Emerson scria: „Orice sectă religioasă are fizionomia sa. Metodiștii au căpătat un anumit tip, quakerii altul, maicile altă față. Un englez ți-l arată cu degetul pe neconformist după maniere. Meseriile și profesiile își imprimă propriile trăsături pe chipuri și forme."

Mi-aș permite să adaog o observație personală: în cursul unor vizite făcute în Statele Unite mi-am întîlnit prieteni din tinerețe, care emigraseră din Europa centrală înaintea celui de al doilea război mondial și pe care nu-i mai văzusem de 30 sau 40 de ani. De fiecare dată m-a uluit aceeași constatare: nu numai că se îmbrăcau, vorbeau, mîncau și se purtau americănește, dar dobîndiseră și o fizionomie americană. Mi-e imposibil să descriu această schimbare, cu excepția faptului că este legată de un fel de lățire a fălcilor și de ceva special din ochi și din jurul ochilor. (Un prieten antropolog punea deformarea fălcilor pe seama folosirii mai intense a musculaturii mandibulei în rostirea americanei, iar expresia ochilor pe seama reflectării luptei crunte pentru existență, avînd drept efect o predispoziție la ulcer duodenal.)

Mi-a făcut plăcere să descopăr că impresia nu se datora unor simple născociri ale închipuirii mele — căci Fishberg, scriind în 1900, făcea o observație asemănătoare: „...Expresia feței se schimbă foarte ușor sub influența schimbărilor de mediu social. Am observat o asemenea prefacere rapidă printre cei ce imigrează în Statele Unite... Noua fizionomie iese cel mai ușor în evidență cînd unii dintre acești imigranți se întorc în țara de baștină... Această realitate oferă o dovadă excelentă în sensul că elementele sociale în mijlocul cărora se mișcă un individ exercită o înrîurire profundă asupra trăsăturilor sale fizice" [30].

Statele Unite, denumite în mod proverbial prin metafora „creuzetul națiunilor", par să genereze o fizionomie americană, un fenotip mai mult sau mai puțin standardizat care rezultă dintr-o gamă largă de genotipuri. Pînă și chinezii și japonezii puri, necorciți, din SUA par să fie afectați într-o oarecare măsură de acest proces. Sau, în orice caz, adeseori poți recunoaște „dintr-o ochire" o figură de american, indiferent de îmbrăcăminte și felul de a vorbi și indiferent de ascendența italiană, poloneză ori germană a persoanei.

6

În orice discuție referitoare la moștenirea biologică și socială a evreilor, umbra ghetoului nu poate să nu-și păstreze proporții imense. Evreii din Europa și America și chiar și din Africa de Nord, sînt copiii ghetoului — la o distanță de cel mult patru sau cinci generații. Oricare ar fi obîrșia lor geografică, înlăuntrul zidurilor ghetoului au trăit pretutindeni cam în același mediu, supuși fiind, vreme de mai multe secole, acelorași influențe formatoare și deformatoare.

Din punctul de vedere al geneticianului, putem distinge trei asemenea influențe majore: endogamia, abaterea genetică, selecția.

Se prea poate ca, într-o altă perioadă, *endogamia* să fi jucat un rol la fel de mare ca și opusul ei, hibridizarea, în istoria rasială a evreilor. Din vremurile biblice pînă în era segregației forțate, și din nou în epoca modernă, amestecul de sînge *(miscegenație)* a constituit tendința dominantă. Între cele două epoci au trecut trei pînă la cinci secole (aceasta diferind de la o țară la alta) de izolare și endogamie — atît în sensul strict al căsătoriilor consangvine, cît și în sensul mai larg al endogamiei în cadrul unui mic grup supus segregației. Endogamia poartă în sine primejdia aducerii laolaltă a unor gene dăunătoare recesive, precum și cea de a le permite să dea rezultate. Incidența ridicată a cretinismului congenital în rîndurile evreilor este cunoscută de multă vreme[31] și, după toate probabilitățile, a fost rezultatul prelungirii endogamiei — și nu o particularitate rasială semită, așa cum au afirmat unii antropologi. Deformațiile mintale și fizice sînt vizibil mai frecvente în satele izolate din Alpi, unde pe majoritatea pietrelor de mormînt din cimitir citești doar cinci-șase nume de familie. Și totuși nu e vorba de nici un Cohen sau Levy printre ele.

Pe de altă parte endogamia sau încrucișarea selectivă poate produce și cai de curse campioni, printr-o combinare favorabilă a genelor. Poate că ea a contribuit la nașterea atît a cretinilor, cît și a geniilor printre copiii ghetoului. Această idee ne amintește una din vorbele memorabile ale lui Chaim Weizmann: „Evreii

seamănă cu alți oameni și chiar într-o măsură mai mare." Dar genetica nu ne poate oferi prea multe informații în acest domeniu.

Un alt proces care se prea poate să fi afectat profund pe oamenii ghetoului îl constituie *„abaterea genetică"* (cunoscută și sub numele de efectul Sewall Wright). El se referă la pierderea trăsăturilor ereditare în cadrul unor populații mici, izolate, fie din cauză că întîmplător nici unul dintre membrii ei fondatori nu a avut genele corespunzătoare, fie din cauză că numai cîțiva le-au avut, fără însă a le transmite generației următoare. Așadar, abaterea genetică poate aduce transformări considerabile în caracteristicile ereditare ale comunităților restrînse.

Presiunile selective care au acționat înlăuntrul zidurilor ghetourilor trebuie să fi avut o intensitate rar întîlnită în istorie. Pe de o parte, întrucît evreii nu aveau voie să se ocupe de agricultură, ei s-au urbanizat cu totul, s-au concentrat în orașe sau *ștetl*-uri care au devenit din ce în ce mai suprapopulate. Drept rezutat, ca să-l citățm pe Shapiro, „epidemiile devastatoare care au bîntuit orașele și tîrgurile medievale, aveau să ajungă în cele din urmă mult mai selective în rîndurile populațiilor evreiești decît ale altora, cu timpul înarmîndu-i pe evrei cu o imunitate mereu sporită... Așa că descendenții lor moderni aveau să reprezinte pe supraviețuitorii unui proces selectiv riguros și specific" [32]. Shapiro crede că aceasta poate explica raritatea tuberculozei în rîndurile evreilor și longevitatea lor relativă (ilustrată pe larg de statisticile adunate de Fishberg).

Presiunile ostile care înconjurau ghetoul mergeau de la dispreț glacial pînă la acte de violență sporadice sau la pogromuri organizate. Mai multe secole de trai în aceste condiții nu puteau să nu favorizeze supraviețuirea evreilor cei mai buni de gură, supuși și înzestrați cu mintea cea mai elastică: cu alte cuvinte, tipul de evreu de ghetou. Dacă asemenea trăsături psihologice pornesc de la înclinațiile ereditare asupra cărora acționează procesul selectiv sau sînt transmise de moștenirea socială prin condiționarea din vremea copilăriei — aceasta rămîne o chestiune încă aprig disputată de antropologi. Nu știm nici măcar în ce măsură un înalt „coeficient de inteligență" (IQ) se poate atribui

ereditații și în ce măsură mediului social. Să luăm de exemplu cumpătarea, abstinența de la alcool, pe vremuri proverbială la evrei, pe care unele autorități în materie de alcoolism o considerau o trăsătură specifică rasei[33]. Dar noi o putem interpreta la fel de bine ca un alt aspect moștenit de la ghetou, rămășița inconștientă a vieții, vreme de secole, în condițiile atît de precare încît reducerea vigilenței devenea un pericol; evreul cu steaua lui David pe spinare trebuia să rămînă veșnic treaz și prudent, să observe cu dispreț și amuzament nebuniile „*goi*-ului beat". Repulsia față de alcool și alte forme de dezmăț au fost inoculate de părinți copiilor în decursul unor generații succesive, pînă cînd amintirile ghetoului s-au estompat și, o dată cu asimilarea treptată, în special în țările anglo-saxone, consumul de alcool a crescut din ce în ce mai mult. Așadar, abstinența, ca și multe alte caracteristici ale evreilor, s-a dovedit a fi în ultimă instanță o chestiune de moștenire socială și nu biologică.

În sfîrșit, mai există și un alt proces evolutiv — selecția sexuală — care se prea poate să fi contribuit la generarea trăsăturilor pe care am ajuns să le considerăm tipic evreiești. S-ar părea că Ripley a fost primul care a sugerat această idee (în pasajul următor, sublinierile îi aparțin): „Evreul este fundamental corcit pe linia *descendenței rasiale*; pe de altă parte el este moștenitorul legitim al întregului iudaism ca chestiune de *alegere*... Aceasta a afectat fiecare amănunt al vieții lui. Atunci cum să nu fi reacționat și asupra idealului său de frumusețe fizică? Și cum să nu fi influențat preferințele sexuale ale evreilor, cum să nu fi determinat alegerea lor în materie de căsătorie? Astfel rezultatele acestei alegeri s-au accentuat prin ereditate" [34].

Ripley nu a cercetat „idealul de frumusețe fizică" al ghetoului. A făcut-o în schimb Fishberg și a ajuns la o sugestie atrăgătoare: „Pentru evreul foarte habotnic din Europa orientală, o persoană puternică și musculoasă este un Esau. Idealul unui fiu al lui Iacob era în veacurile dinainte de mijlocul secolului al XIX-lea, 'un tînăr îngrijit' [35]. Acesta era un tinerel firav, anemic, mlădios, cu o expresie melancolică, tot numai creier,

fără pic de mușchi. Dar, continuă el, în Europa Occidentală și în America se manifestă astăzi o puternică tendință în direcție opusă. Mulți evrei sînt mîndri că nu arată a evrei. Judecînd după acest aspect, trebuie să recunoaștem că așa-zisa 'înfățișare evreiască' nu are perspective prea strălucite." [36]

Și, am putea adăuga, cel mai puțin în rîndurile tinerilor din Israel.

REZUMAT

În Partea întîi a cărții am încercat să urmăresc istoria Imperiului khazar pe baza firavelor izvoare ce ni s-au păstrat.

În Partea a doua, capitolele V—VII am strîns laolaltă documentarea istorică ce arată că majoritatea evreimii orientale — și deci a evreimii mondiale — este de origine khazaro-turcică, mai degrabă decît semită.

În acest ultim capitol am încercat să arăt că dovezile oferite de antropologie merg mînă în mînă cu cele istorice în respingerea credinței foarte răspîndite într-o rasă evreiască coborîtă din tribul biblic.

Din punctul de vedere al antropologului, două grupuri de fapte militează împotriva acestei credințe: marea *diversitate* a evreilor din punctul de vedere al caracteristicilor fizice și *asemănarea* lor cu populația ariană în mijlocul căreia trăiesc. Ambele realități sînt oglindite de statisticile referitoare la înălțimea trupului, indicele cranian, grupele sangvine, culoarea părului și ochilor etc. Oricare dintre aceste criterii antropologice l-am lua drept indicator, el ne va arăta o asemănare mai mare între evrei și națiunea ariană gazdă decît între evreii care trăiesc în țări diferite. Pentru a rezuma această situație, am sugerat două formule:

$$A_a - E_a < E_a - E_b \quad \text{și} \quad A_a - A_b \cong E_a - E_b$$

(în care E = evrei, A = arieni).

Explicația evidentă pe plan biologic a ambelor fenomene o constituie fără doar și poate încrucișarea *(miscegenația)*, care a îmbrăcat forme diferite în situații istorice diferite: căsătorii mixte, prozelitism pe scară mare, violul ca însoțitor constant (legalizat sau tolerat) al războiului și, în sfîrșit, pogromurile.

Credința că în pofida acestor date statistice, ar exista un tip evreiesc ușor de recunoscut se bazează în mare măsură — deși nu în întregime, pe diverse concepții greșite. Ea nu ține seamă de faptul că trăsăturile socotite tipic evreiești în comparație cu popoarele nordice încetează să mai iasă în evidență într-un mediu mediteranean; de asemenea ea pare să ignore impactul mediului social asupra fizicului și înfățișării individuale; mai mult decît atît, ea confundă moștenirea biologică cu cea socială.

Și totuși există anumite trăsături ereditare ce caracterizează un anumit tip de evreu contemporan. În lumina geneticii demografice moderne, acestea pot fi atribuite în mare măsură proceselor care au operat vreme de mai multe secole în condițiile de segregație a ghetoului: endogamia, abaterea genetică, presiunile selective. Acestea din urmă operează în mai multe feluri: prin selecție naturală (de exemplu prin epidemii), prin selecție sexuală și, mai puțin sigur, prin selecția trăsăturilor de caracter ce favorizează supraviețuirea înlăuntrul zidurilor ghetoului.

Pe lîngă acestea, ereditatea socială, prin condiționarea în cursul copilăriei, a acționat ca un puternic factor de formare dar și de deformare.

Fiecare din aceste procese și-a adus partea sa de contribuție la generarea „tipului de ghetou". În perioada post-ghetou acesta s-a diluat treptat. Cît despre compoziția genetică și înfățișarea fizică a populației majoritare din epoca pre-ghetou, nu știm mai nimic. În cadrul concepției prezentate în cartea de față, această „majoritate originară" era predominant turcică, amestecată într-o măsură necunoscută cu elemente palestiniene străvechi,

precum și altele. Și nici nu avem putința să spunem care dintre așa-zisele trăsături tipice, cum ar fi „nasul evreiesc", constituie produsul selecției naturale dinlăuntrul ghetoului sau o manifestare a unei anumite gene tribale „persistente". Întrucît „răsucirea nărilor" este frecventă în rîndurile popoarelor din Caucaz și rară printre beduinii semiți, avem un indicator în plus care subliniază rolul dominant jucat de „al treisprezecelea trib" în istoria biologică a evreilor.

ANEXE

I Notă asupra ortografiei
II Notă asupra izvoarelor
III „Corespondența khazară"
IV Cîteva implicații: Israelul și diaspora

ANEXA I

NOTĂ ASUPRA ORTOGRAFIEI

În cartea de față ortografia este în mod consecvent inconsecventă. Este consecventă prin faptul că, oriunde am citat pe alți autori, le-am păstrat propria ortografiere a numelor proprii (ce altceva poți face?); aceasta a dus la aparenta inconsecvență a grafiei diferite pentru aceeași persoană, același oraș ori același trib în pasaje diferite. De aici kazar, khazar, chazar, chozar, chozr etc.; la fel Ibn Fadlan și ibn-Fadlan; Al Masudi și al-Masudi.

Cît despre propriul meu text am adoptat acea ortografie care mi s-a părut mai puțin uimitoare sau derutantă pentru cititorii de limbă engleză care întîmplător nu sînt orientaliști de profesie.

T.E. Lawrence a fost un orientalist strălucit, dar era la fel de necruțător în materie de ortografie ca și în atacarea garnizoanelor turcești. Fratele său, A. W. Lawrence a explicat aceasta în prefața sa la *Seven Pillars of Wisdom* („Cei șapte stîlpi ai înțelepciunii"):

> Ortografia numelor arabe variază în mare măsură în toate edițiile și eu n-am făcut nici un fel de modificări. Trebuie explicat că în arabă nu se recunosc decît trei vocale și că unele dintre consoane nu au echivalente în engleză. În anii din urmă practica obișnuită a orientaliștilor a fost să adopte unul dintre diferitele seturi de semne convenționale pentru litere și pentru mărcile vocalice din alfabetul arab, transliterîndu-l pe *Mohamed ca Muhammad, muezzin* cu *mu'edhdhin* și *Coran* sub formele *Qur'an* sau *Kur'an*. Această metodă

este utilă celor care știu ce înseamnă, dar cartea de față urmează vechea tradiție a transcrierii celor mai apropiate aproximații fonetice cu ortografia engleză obișnuită.

Dacă acestea sînt dificultățile transcrierii arabe moderne, încurcătura devine și mai încurcată cînd orientaliștii își îndreaptă atenția asupra textelor medievale care pun probleme suplimentare din pricina mutilărilor aduse de copiști neglijenți. Prima traducere englezească a lui „Ebn Hauka" (sau ibn-Hawkal) a fost publicată în anul 1800 de Sir William Ouseley, doctor în literatură *. În prefața sa, eminentul orientalist care era Sir William a scos acest înduioșător strigăt de disperare:

> De dificultățile generate de o combinație neregulată de litere, confuzia dintre cuvinte și omisiunea totală, pe unele rînduri, a semnelor diacritice, n-ar trebui să mă plîng, deoarece deprinderea și atenția perseverentă mi-au îngăduit să depășesc asemenea greutăți în pasajele de descriere generală sau în propozițiile cu o construcție obișnuită; dar la numele de persoane sau locuri pe care nu le-am mai văzut sau auzit, și la care contextul nu m-a putut ajuta să le descifrez, cînd se omiteau semnele diacritice, nu le puteam găsi decît prin simplă conjectură sau prin comparare cu un manuscris mai bun...
>
> În ciuda celor spuse și cu toate că cei mai eruditi scriitori în materie de literatură ebraică, arabă și persană au făcut observații pe aceeași temă, s-ar putea dovedi necesar să demonstrăm, printr-un anumit exemplu, influența extraordinară a semnelor diacritice (adeseori omise de copiști, n.a.).
>
> Un exemplu va fi de ajuns: să presupunem că cele trei litere ce formează numele Tibet (în persană) sînt lipsite de semnele diacritice. Prima literă poate fi redată prin aplicarea unui punct deasupra unui N; prin T, prin aplicarea a două puncte; prin TH sau S, prin aplicarea a trei puncte; dacă se pune un punct dedesubt, litera devine B; dacă se pun două puncte, Y, iar cu trei puncte dedesubt, ajunge P. În același fel poate fi afectată și a doua literă, iar cea de a treia la fel, prin adăugarea punctelor poate deveni B, P, T, TH sau S**.

* Ibn Hawkal și-a scris cartea în arabă, dar Ouseley a tradus-o după o versiune persană.

** Originalul acestui citat este înviorat de litere în scrierea persană, pe care le-am omis din bunăvoință față de tipografi.

ANEXA II

NOTĂ ASUPRA IZVOARELOR

(A) IZVOARE VECHI

Cunoştinţele noastre despre istoria khazarilor provin în special din surse arăbeşti, bizantine, ruseşti şi ebraice, coroborate de dovezi de provenienţă persană, siriană, armeană, gruzină şi turcă. În comentariile mele mă voi referi doar la unele dintre sursele principale.

1. ARABE

> Primii istorici arabi se deosebesc de toţi ceilalţi prin forma absolut unică a compoziţiilor lor. Fiecare eveniment este relatat chiar prin cuvintele martorilor oculari sau ale contemporanilor, transmise naratorului final printr-un lanţ de relatări ale unor persoane intermediare, fiecare dintre acestea trecînd mai departe unui succesor relatarea iniţială. Adeseori aceeaşi descriere ne este dată în două sau mai multe forme uşor divergente care au ajuns la noi prin lanţuri diferite de naraţiuni ale mai multorautori. De asemenea, s-a întîmplat adeseori ca acelaşi eveniment sau acelaşi amănunt important să fie prezentat în mai multe feluri pe baza mai multor relatări contemporane, transmise naratorului final pe linii diferite ale tradiţiei... Principiul este şi acum că ceea ce a fost bine scris odată nu mai are nevoie să fie repovestit cu alte cuvinte. Aşadar scriitorul se ţine cît de aproape poate de litera izvoarelor sale, încît autorul unei lucrări foarte tîrzii adeseori reproduce literal chiar cuvintele primului narator...

Aşa se exprimă cele două autorităţi clasice în acest domeniu, H.A.R. Gibb şi M.J. de Goeje, în articolul scris împreună despre istoriografia arabă în ediţiile mai vechi ale *Enciclopediei Britanice* [1].

Textul lor explică dificultăţile chinuitoare întîmpinate de oricine caută să determine o sursă originară, — care de cele mai multe ori s-a pierdut — prin versiunile succesive ale istoricilor, compilatorilor şi plagiatorilor ulteriori. Adeseori devine imposibil să datezi un episod sau o descriere a stării de lucruri dintr-o anumită ţară; iar nesiguranţa datării poate acoperi un întreg secol în pasajele în care autorul relatează evenimentele la prezent fără o indicaţie clară că citează vreo sursă din trecutul îndepărtat. Să adăugăm la aceasta dificultăţile de identificare a persoanelor, triburilor şi localităţilor din pricina confuziilor de ortografie, plus capriciile copiştilor — şi rezultatul ajunge un *puzzle*, un joc de asamblare în care îţi lipsesc jumătate din bucăţele, iar cele existente sînt amestecate cu corpuri străine aruncate la întîmplare printre ele, în timp ce contururile tabloului abia se disting.

Principalele relatări arabe despre Khazaria, citate cel mai adesea în paginile de faţă, au fost scrise de Ibn Fadlan, al-Istakhri, Ibn Hawkal şi al-Masudi. Dar numai cîteva dintre ele pot fi numite surse „primare", cum ar fi Ibn Fadlan care vorbeşte din experienţă directă. În schimb relatarea lui Ibn Hawkal, scrisă pe la 977, se bazează aproape în întregime pe cea a lui Istakhri, scrisă pe la 932; se presupune că aceasta la rîndul ei s-a întemeiat pe o lucrare pierdută a geografului el-Balkhi, care a scris pe la 921.

Despre vieţile acestor cărturari şi despre calitatea erudiţiei lor, ştim prea puţin. Ibn Fadlan, diplomatul şi observatorul pătrunzător, este cel care iese cel mai mult în evidenţă. Şi totuşi, pe măsură ce urmărim verigile în cursul secolului al X-lea, putem observa stadiile succesive în evoluţia tinerei ştiinţe a istoriografiei. El-Balkhi, prima verigă a lanţului, marchează începutul şcolii clasice arabe de geografie, în care accentul principal se punea pe hărţi, iar textul descriptiv era de importanţă secundară. Istakhri marchează un important pas înainte, deplasînd accentul de la cărţi la text. (Despre viaţa lui nu se ştie nimic; ceea ce a supravieţuit din scrierile sale pare să fie doar o sinopsă a unei lucrări mai mari.) Cu Ibn Hawkal (despre care nu ştim decît că a fost voiajor comercial şi misionar) se realizează un progres hotărîtor: textul nu mai este un comentariu la hărţi (ca la

Balkhi și parțial încă și la Istakhri), ci ajunge o narațiune propriu-zisă.

În sfîrșit, o dată cu Iakut (1179—1229), două secole mai tîrziu, intrăm în era compilatorilor și enciclopediștilor. Despre el știm cel puțin că s-a născut în Grecia și că, băiat fiind, a fost vîndut la tîrgul de sclavi din Bagdad unui negustor care s-a purtat frumos cu el și l-a folosit ca un fel de voiajor comercial. După emanciparea sa, a ajuns librar ambulant și în cele din urmă s-a stabilit la Mossul, unde a scris marea sa enciclopedie geografică și istorică. În această operă importantă sînt cuprinse și relatările despre khazari ale lui Istakhri și Ibn Fadlan. Dar din păcate Iakut face greșeala de a atribui tot lui Ibn Fadlan și narațiunea lui Istakhri. Întrucît cei doi naratori se contrazic în cîteva chestiuni importante, punerea celor două texte pe seama aceluiași autor a generat diverse absurdități, rezultatul fiind că Ibn Fadlan a fost oarecum discreditat în ochii istoricilor moderni.

Dar evenimentele au luat o întorsătură diferită o dată cu descoperirea textului integral al relatării lui Ibn Fadlan într-un vechi manuscris din Meșed, Persia. Descoperirea, care a stîrnit senzație printre orientaliști, a fost făcută în 1923 de doctorul Zeki Validi Togan (despre care vom vorbi pe larg mai jos). Nu numai că această descoperire a confirmat autenticitatea paragrafelor din relatarea lui Ibn Fadlan despre khazari pe care o cita Iakut, dar mai conținea și pasaje omise de Iakut, care așadar fuseseră necunoscute pînă atunci. Mai mult decît atît, după toată încurcătura creată de Iakut, Ibn Fadlan și Istakhri/Ibn Hawkal au fost recunoscuți acum ca izvoare independente care se completau și coroborau reciproc.

Aceeași valoare de coroborare o au și relatările lui Ibn Rusta, al-Bekri sau Gardezi, pe care nu am prea avut prilejul să le citez, tocmai pentru că în esență conținutul lor este similar cu cel al surselor principale.

O altă sursă, aparent independentă, a fost al-Masudi (mort pe la 956) supranumit „Herodotul arab". Era un călător neobosit, cu o curiozitate neostoită, dar istoricii arabi moderni par să-l gelozească. Astfel, *Enciclopedia islamului* spune despre călăto-

riile lui că erau motivate „de o puternică poftă de cunoaștere. Dar aceasta era superficială, deloc profundă. Nu a mers niciodată la izvoarele originare, ci s-a mulțumit cu investigații superficiale și a acceptat în mod necritic poveștile și legendele".

Numai că același lucru s-ar putea spune la fel de bine și despre alți istoriografi medievali — creștini sau arabi.

2. BIZANTINE

Dintre sursele bizantine, de departe cea mai prețioasă este *De administrando imperio* a lui Constantin VII Porfirogenetul, scrisă pe la 950. Este importantă nu numai datorită informațiilor pe care le cuprinde despre khazarii înșiși (și în special despre relațiile acestora cu maghiarii), ci și datorită datelor pe care ni le furnizează despre neamul rhus și despre popoarele din stepele nordice.

Constantin VII (904—959), împăratul-cărturar, a fost un personaj fascinant; nu trebuie să ne surprindă mărturisirea lui Arnold Toynbee că „s-a îndrăgostit de el" [2] — o idilă cu trecutul care a început încă din studenție. Rezultatul final a fost opera monumentală a lui Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World* („Constantin Porfirogenetul și lumea lui") publicată în 1973, cînd autorul împlinise 84 de ani. După cum ne arată și titlul, accentul cade în egală măsură asupra personalității și operei lui Constantin, ca și asupra situației din lumea în care a trăit — și asupra khazarilor.

Și totuși admirația lui Toynbee pentru Constantin nu l-a făcut să treacă vreodată cu vederea limitele împăratului ca om de știință: „Informațiile puse cap la cap în *De administrando imperio* au fost culese la date diferite, din izvoare diferite și produsul nu este o carte în care materialele să fi fost prelucrate și coordonate de un autor; e vorba de o colecție de dosare care au fost adnotate foarte superficial" [3]. Și mai tîrziu adaugă: „*De administrando imperio* și *De caerimoniis*, în starea în care le-a lăsat Constantin posterității îi vor izbi pe cei mai mulți cititori ca fiind într-o învălmășeală lamentabilă" [4]. (În schimb Constantin era înduioșător în convingerea lui că *De caerimoniis* este o „capo-

doperă tehnică" pe lîngă faptul că este „un monument de exactitate cărturărească și un rod al dragostei" [5].) Critici asemănătoare fuseseră exprimate anterior de către Bury [6] și de către Macartney, care a încercat să pună în ordine afirmațiile contradictorii ale lui Constantin despre migrațiile maghiare:

„ ... Vom face bine să ne amintim de compunerea operei *De administrando imperio* — o serie de însemnări din sursele cele mai variate, care adesea se dublează, adesea se contrazic și au fost turnate laolaltă lăsînd mult de dorit față de necesitățile unei ediții critice" [7].

Dar trebuie să ne ferim de exagerări extremiste — cum spune zicala „să nu aruncăm și copilul împreună cu apa din copaie" — așa cum sînt uneori în stare s-o facă tocmai criticii erudiți. Constantin s-a bucurat de privilegii inaccesibile altui istoric: posibilitatea de a explora arhivele imperiale și de a primi relatări directe de la dregătorii săi și de la trimișii săi întorși din misiuni în străinătate. Manipulate cu prudență și coroborate cu alte surse, *De administrando* aruncă, în mare măsură, o lumină prețioasă asupra acelei epoci întunecate.

3. RUSEȘTI

În afară de folclorul transmis pe cale orală, de legende și cîntece (cum ar fi *Cîntec despre oastea lui Igor*), cea mai veche sursă scrisă în limba rusă este *Povest Vremenic Let* (literal: „Povestea anilor de demult"), pe care diferiți autori o pomenesc sub titluri diferite: *Cronica rusească timpurie, Vechea cronică rusească, Cronica rusă, Pseudo-Nestor* sau *Cartea analelor*. Este o compilație din prima jumătate a secolului al XII-lea a versiunilor editate din cronici anterioare, mergînd pînă la începutul secolului al XI-lea, dar încorporînd tradiții și relatări încă și mai vechi. Așadar, așa cum spune Vernadsky [8], se prea poate să „conțină fragmente de informație autentică, chiar și cu privire la perioada din secolul al VII-lea pînă în secolul al X-lea", adică cea vitală pentru istoria khazarilor. Principalul alcătuitor și revizor al lucrării a fost probabil călugărul erudit Nestor (n. 1056) de la

Mănăstirea Criptei din Kiev, deşi acesta constituie un subiect controversat de specialişti (de unde şi denumirea „Pseudo-Nestor"). Lăsînd la o parte chestiunea paternităţii, această *Povest* este o călăuză nepreţuită (deşi nu infailibilă) pentru perioada la care se referă. Din nefericire, ea se opreşte la anul 1112, tocmai la începutul acţiunii misterioase care a dus la dispariţia khazarilor.

Sursele medievale ebraice referitoare la Khazaria vor fi discutate în anexa III.

B) LITERATURA MODERNĂ

Ar fi prezumţios să comentez lucrările reputaţilor istorici moderni citaţi în paginile de faţă — cum ar fi Toynbee sau Bury, Vernadsky, Baron, Macartney etc. — care au scris despre un aspect sau altul din istoria khazară. Observaţiile de mai jos se mărginesc la acei autori ale căror scrieri sînt de o importanţă esenţială pentru problema noastră, dar care sînt cunoscuţi doar unei anumite părţi a publicului, interesată în mod deosebit.

Un loc de frunte printre aceştia îl ocupă profesorul Paul E. Kahle şi fostul său elev, Douglas Morton Dunlop, în vremea în care a scris, profesor de istorie a Orientului Mijlociu la Universitatea Columbia.

Paul Eric Kahle (1875—1965) a fost unul dintre principalii orientalişti şi cărturari masoretici (specialişti ebraici în Vechiul Testament, n.t.) ai Europei. S-a născut în Prusia orientală, a fost hirotonisit pastor luteran şi în această calitate a petrecut şase ani la Cairo. Ulterior a predat la diferite universităţi germane, iar în 1923 a fost numit director al celebrului Seminar oriental de la Universitatea din Bonn, centru internaţional de studii care a atras orientalişti din întreaga lume. Kahle [9] scria: „Nu încape îndoială că natura internaţională a seminarului, personalul său, studenţii şi oaspeţii săi au constituit cea mai bună apărare împotriva influenţei naziste şi ne-a îngăduit să ne continuăm netulburaţi munca timp de aproape şase ani în perioada nazistă din

Germania ... Vreme de ani de zile am fost singurul profeor din Germania care avea un asistent evreu, un rabin polonez".

Ce să ne mai mirăm deci că, în ciuda descendenței sale ariene fără cusur, în cele din urmă, în 1938, Kahle a fost silit să emigreze. S-a stabilit la Oxford unde i s-au mai acordat două doctorate (în filozofie și teologie). În 1963, s-a întors în orașul său iubit, Bonn, unde a murit peste doi ani. Catalogul de la *Muzeul Britanic* cuprinde douăzeci și șapte de titluri de-ale lui, printre care *The Cairo Geniza* („Ascunzătoarea sinagogii din Cairo") și *Studies of the Dead Sea Scrolls* („Studii asupra manuscriselor de la Marea Moartă").

Printre studenții lui Kahle de la Universitatea din Bonn, înainte de război, s-a numărat și tînărul orientalist D. M. Dunlop.

Pe Kahle l-a interesat profund istoria khazarilor. În 1937, cînd istoricul belgian, profesorul Henri Grégoire, a publicat un articol în care punea la îndoială autenticitatea „Corespondenței khazare" [10], Kahle l-a luat la rost: „I-am arătat lui Grégoire o serie de puncte în care nu putea să aibă dreptate și am avut norocul să pot discuta cu el toate problemele cînd m-a vizitat la Bonn în decembrie 1937. Ne-am hotărît atunci să publicăm împreună o lucrare de mari proporții — dar evenimentele politice au împiedicat realizarea acestui plan. Drept care i-am propus unui fost elev de-al meu de la Bonn, D.M. Dunlop, să preia el lucrarea. Era un învățat capabil să mînuiască atît sursele ebraice, cît și cele arabe, știa multe alte limbi și avea pregătirea critică pentru o sarcină atît de dificilă" [11]. Rezultatul acestei înțelegeri științifice a fost *The History of the Jewish Khazars* („Istoria khazarilor evrei") publicată de Dunlop în 1954, la editura Universității Princeton. În afară de faptul că este un izvor neprețuit pentru istoria khazarilor, ea oferă noi dovezi referitoare la autenticitatea „Corespondenței" (vezi anexa III) ratificate întru totul de Kahle [12]. Întîmplarea face ca profesorul Dunlop, născut în 1909, să fie fiul unui preot scoțian și în enciclopedia *Who's Who* i se precizează pasiunile din timpul liber: „Plimbările pe dealuri și istoria Scoției". Așadar cei doi apologeți principali ai iudaismului khazar în vremu-

rile noastre au fost protestanți cucernici, proveniți dintr-un mediu ecleziastic și nordic.

Alt elev al lui Kahle, provenit dintr-un mediu total diferit, a fost Ahmed Zeki Validi Togan, descoperitorul manuscrisului de la Meșhed al însemnărilor lui Ibn Fadlan despre călătoria prin Khazaria. Pentru a încerca să prezint într-o lumină adevărată acest personaj pitoresc, cel mai bun lucru ar fi să citez din memoriile lui Kahle [13]:

> Mai mulți orientaliști de marcă au făcut parte din personalul seminarului (de la Bonn, n.a.). Printre ei aș dori să pomenesc pe doctorul Zeki Validi, protejatul special al lui Sir Aurel Stein, bașchir care-și făcuse studiile la Universitatea din Kazan și încă înaintea primului război întreprinsese cercetări la Academia din Petersburg. În cursul războiului și după aceea a fost conducător activ al „Armatei bașchire" (aliată cu bolșevicii — n.a.) în mare măsură creată de el. Fusese membru în Duma rusească și o vreme făcuse parte din Comitetul celor șase, împreună cu Lenin, Stalin și Troțki. Ulterior a intrat în conflict cu bolșevicii și a fugit în Persia. Ca specialist în turcă — întrucît bașchira e o limbă turcică — în 1924 a ajuns consilier la Ministerul Învățămîntului al lui Mustafa Kemal, la Ankara, iar apoi profesor de turcă la Universitatea din Istanbul. După șapte ani, cînd i s-a cerut, ca și altor profesori de la Istanbul, să-i învețe pe studenți că întreaga civilizație a lumii a fost creată de turci, a demisionat, a plecat la Viena și a studiat istoria medievală cu profesorul Dopsch. După doi ani și-a luat doctoratul cu o teză excelentă despre călătoria lui Ibn Fadlan pînă la bulgarii de nord, turci și khazari — pe baza textului arab al însemnărilor, descoperit de el într-un manuscris de la Meșhed. Ulterior i-am publicat și eu cartea în „Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes". De la Viena l-am angajat lector și ulterior *profesor onorific* la Bonn. Era un adevărat cărturar, om cu cunoștințe întinse, întotdeauna gata să învețe, iar colaborarea cu el a fost foarte rodnică. În 1938, s-a întors în Turcia și a redevenit profesor de turcă la Universitatea din Istanbul.

O altă figură impresionantă, dar în alt fel, a fost Hugo Freiherr von Kutschera (1847—1910), unul dintre promotorii timpurii ai teoriei despre originea khazară a evreimii orientale.

Fiul unui înalt funcționar austriac, era menit pentru carierea diplomatică și a studiat la Academia Orientală din Viena, unde a ajuns un adevărat specialist în limbi orientale, dintre care stăpînea bine turca, araba și persana. După ce a slujit ca atașat la ambasada Austro-Ungară din Constantinopol, în 1882 a ajuns director la Administrația din Sarajevo a provinciilor Bosnia-Herțegovina, ocupate de curînd de Austro-Ungaria. Faptul că era familiarizat cu modul de viață oriental l-a făcut o figură populară printre musulmanii din Bosnia și a contribuit la pacificarea (relativă) a provinciei. A fost răsplătit cu titlul de *Freiherr* (baron) și cu diferite alte onoruri.

După pensionarea sa, în 1909, și-a închinat ultimele zile hobby-ului de o viață: legătura dintre evreimea europeană și khazari. Încă din tinerețe fusese izbit de contrastul dintre evreii sefarzi și cei aşkenazi în Turcia și în Balcani; studierea izvoarelor străvechi privitoare la istoria khazarilor l-a determinat să creadă cu tot mai multă convingere că aceștia ofereau, cel puțin parțial, cheia problemei. În materie de istorie era amator (ca lingvist era aproape profesionist), dar era un om de o erudiție remarcabilă; din cartea lui nu lipsește mai nici o sursă arabă cunoscută înainte de 1910. Din nefericire a murit înainte de a avea timp să adauge la lucrare bibliografia și notele de referință. *Die Chasaren — Historische Studie* („Khazarii — studiu istoric") a apărut postum în 1910. Cu toate că a cunoscut curînd o a doua ediție, lucrarea este rar pomenită de istorici.

Abraham N. Poliak s-a născut în 1910, la Kiev; a venit în Palestina împreună cu familia în 1923. A ocupat catedra de istorie medievală a evreilor de la Universitatea din Tel Aviv și este autorul a numeroase cărți în ebraică, printre care *Istoria arabilor, Feudalismul în Egipt din 1250 pînă în 1900, Geopolitica Israelului și Orientul Mijlociu* etc. Eseul său despre *Convertirea khazarilor la iudaism* a apărut în 1941 în periodicul ebraic „Zion" și a dus la controverse aprinse; la fel și cartea sa *Khazaria*, chiar într-o măsură și mai mare. A apărut în 1944 la Tel Aviv (în ebraică) și a fost primită cu o ostilitate — probabil explicabilă — ca o încercare de a submina tradiția sacră referitoare la

descendența evreimii moderne din tribul biblic. Teoria lui nici nu e menționată măcar în ediția 1971—1972 din *Encyclopaedia Judaica.*

În schimb, Mathias Mieses ale cărui păreri despre originea evreimii orientale și despre limba idiș le-am citat, se bucură de o stimă deosebită în mediile academice. Născut în 1885, în Galiția, a studiat lingvistica și a devenit un adevărat pionier al filologiei idiș (cu toate că a scris mai ales în germană, poloneză și ebraică), a fost o figură de vază la prima Conferință dedicată limbii idiș, ținută la Cernăuți în 1908, iar cele două cărți ale lui — *Die Entstehungsursache der Jüdischen Dialekte* („Geneza lingvistică a dialectului evreiesc"), 1915 și *Die Jiddische Sprache* („Limba idiș"), 1924 — sînt considerate lucrări clasice în domeniul respectiv.

Mieses și-a petrecut ultimii ani la Cracovia; în 1944 a fost deportat și a murit în drum spre Auschwitz.

ANEXA III

„CORESPONDENȚA KHAZARĂ"

1

Schimbul de scrisori dintre omul de stat spaniol Hasda Ibn Shaprut și regele Iosif al Khazariei i-a fascinat de multă vreme pe istorici. E adevărat că așa cum scria Dunlop, „importanța 'Corespondenței khazare' ar putea fi exagerată. Între timp am căpătat posibilitatea de a reconstrui istoria khazarilor în chip destul de amănunțit fără să recurgem la scrisorile dintre Hasdai și Iosif" [1]. Totuși, pe cititor îl poate interesa un scurt rezumat al lucrurilor cunoscute despre istoria acestor documente.

După cît se pare, „Scrisoarea" lui Hasdai a fost scrisă între anii 954 și 961, pentru că misiunea din Europa orientală la care se referă (vezi capitolul III, secțiunile III și IV) se crede că a vizitat Cordoba în 954, iar califul Abd ar-Rahman III, pe care îl pomenește el ca suveran al său, a domnit pînă la 961. Că „Scrisoarea" a fost de fapt caligrafiată de secretarul lui Hasdai, Menahem ben-Sharuk — al cărui nume apare în acrostih după cel al lui Hasdai — este un fapt stabilit de Landau [2] prin comparație cu alte lucrări ale lui Menahem care au supraviețuit pînă în zilele noastre. Așadar, în privința autenticității „Scrisorii" lui Hasdai nu mai încap discuții, în vreme ce dovezile referitoare la „Răspunsul" regelui Iosif sînt necesarmente indirecte și complexe.

Primele mențiuni cunoscute referitoare la această „Corespondență" datează din secolele al XI-lea și al XII-lea. În jurul anului 1100, rabinul Iehuda ben Barzillai din Barcelona a scris în ebraică *Sefer ha-Ittim* („Cartea sărbătorilor") care conține o lungă referire la „Răspunsul" lui Iosif adresat lui Hasdai, inclusiv

citate directe. Pasajul în chestiune din lucrarea lui Barzillai începe în felul următor:

> Am văzut printre alte manuscrise copia unei scrisori pe care regele Iosif, fiul preotului khazar Aaron, i-a scris-o lui R. Hasdai bar Isaac*. Nu știm dacă scrisoarea este sau nu autentică și dacă într-adevăr khazarii, care sînt turci, au devenit prozeliți. Nu este clar dacă tot ce e cuprins în scrisoare e realitate curată. S-ar putea să fie și neadevăruri scrise în ea, după cum s-ar putea să fi adăugat oamenii ceva la ea sau să fi greșit grămăticul... Motivul pentru care avem nevoie să scriem în cartea asta a noastră lucruri care par să fie exagerate este că, după cîte am descoperit în scrisoarea către R. Hasdai a acestui rege Iosif, R. Hasdai îl întrebase din ce familie se trage, ce situație are, cum de au ajuns părinții și strămoșii lui să se adune sub aripile Prezenței (adică să fie convertiți la iudaism — n.a.) și cît de mare îi era regatul și stăpînirea. Regele i-a răspuns punct cu punct, dîndu-i în scrisoare toate amănuntele.[3]

În continuare Barzillai citează sau parafrazează și alte pasaje din „Răspunsul" lui Iosif, nelăsînd astfel nici cea mai mică îndoială că acest text exista deja încă din 1100. O notă deosebit de convingătoare o adaugă scepticismul cărturăresc al rabinului. Întrucît trăia în Barcelona provincială, evident că nu știa nimic sau aproape nimic despre khazari.

Cam în vremea cînd scria rabinul Barzillai, și cronicarul arab Ibn Hawkal a prins niște zvonuri despre legăturile lui Hasdai cu khazarii. Ne-a parvenit pînă în zilele noastre o însemnare enigmatică pe care a făcut-o Ibn Hawkal pe o hartă desenată cu mîna și datată „anul de la Mahomed 479" — adică 1086 e.n. Iată ce notează Ibn Hawkal:

> Hasdai ibn-Ishaq ** socoate că acest munte mare și lung (Caucazul, n.a.) e legat de munții Armeniei și străbate țara Grecilor, întinzîndu-se pînă la Khazaran și la munții Arme-

* În ebraică numele lui Hasdai era bar Isaac bar Shaprut. R de la rabin este un titlu onorific.

** Versiunea arabă a numelui lui Hasdai.

niei. Era bine informat despre aceste locuri pentru că le-a vizitat și i-a cunoscut pe cei mai de seamă regi și conducători de pe acolo.[4]

Pare foarte puțin probabil ca Hasdai să fi vizitat efectiv Khazaria; dar să nu uităm că în „Scrisoarea" lui s-a oferit s-o facă și că în „Răspunsul" său Iosif a salutat cu entuziasm această perspectivă; poate că zelosul Hawkal a auzit ceva bîrfeli despre „Corespondența khazară" și a extrapolat o idee din ea — practică obișnuită în rîndurile cronicarilor din acea vreme.

O jumătate de veac mai tîrziu (în 1140) Iehuda Halevi și-a scris micul tratat filozofic *Kuzri* („Khazarii"). După cum am mai spus, lucrarea conține prea puține informații faptice, dar în linii mari relatarea sa referitoare la convertirea khazarilor la mozaism corespunde celei oferite de Iosif în „Răspunsul" său. Halevi nu se referă în mod explicit la „Corespondența", dar cartea lui se ocupă mai ales de teologie, nesocotind orice referiri istorice sau faptice. Probabil citise o transcriere a „Corespondenței", așa cum făcuse înaintea lui și mai puțin eruditul Barzillai, dar dovezile nu sînt convingătoare.

Ele sînt însă pe deplin convingătoare în cazul lui Ibraham ben Daud (vezi mai sus, capitolul II, secțiunea 8) a cărui lucrare foarte populară *Sefer ha-Kabbalah*, scrisă în 1161, cuprinde și următorul pasaj:

> Veți găsi congregații ale Israelului răspîndite în străină tate, de la orașul Sala aflat la extremitatea Magrebului toc mai pînă la Tahart, la începutul său, la extremitatea Africi (Ifrikia, Tunis, n.a.) în toată Africa, în Egipt, în Saba, în Arabia, Babilonia, Elam, Persia, Dedan, țara ghirgașiților numită Jujan, Tabaristan, pînă la Dailam și la rîul Itil, unde trăiesc popoarele khazare care au devenit prozeliți. Regele lor Iosif i-a trimis o scrisoare lui R. Hasdai, prințul bar Isaac ben-Shaprut, și l-a vestit că el și întregul său popor țin la credința rabanită. Noi i-am văzut la Toledo pe unii din urmașii lor, școlari ai înțelepților, și ei ne-au spus că toți ai lor păstrează credința rabanită.[5]

2

Prima versiune *tipărită* a „Corespondenței khazare" este cuprinsă într-o broșură ebraică, *Kol Mebasser* („Glasul vestitorului de veşti bune") *. A fost publicată la Constantinopol în 1577 sau în jurul acestei date, de către Isaac Abraham Akrish. În prefața sa, Akrish relatează că în cursul călătoriilor făcute în Egipt cu cincisprezece ani mai devreme îi ajunseseră la ureche veşti despre un regat evreiesc independent (probabil că zvonurile se refereau la falaşii din Ethiopia); şi că ulterior a căpătat „o scrisoare trimisă regelui khazarilor, precum şi răspunsul regelui". Atunci s-a hotărît să publice această corespondență, pentru a le insufla curaj şi entuziasm coreligionarilor săi evrei. Nu este foarte limpede dacă socotea sau nu că mai exista şi în vremea lui Khazaria. În orice caz, prefața este urmată de textul celor două scrisori, fără alte comentarii.

Însă „Corespondența" nu a rămas îngropată în broşurica obscură a lui Akrish. La vreo şaizeci de ani de la publicarea ei, un exemplar i-a fost trimis de un prieten lui Johannes Buxtorf Junior, mare cărturar calvin. Buxtorf era specialist în cultura ebraică şi publicase enorm de multe studii de exegeză biblică şi literatură rabinică. Cînd a citit broşura lui Akrish a fost la început sceptic în privința autenticității „Corespondenței", exact la fel ca rabinul Barzillai cu jumătate de mileniu mai înainte. Dar în 1660, Buxtorf a publicat în cele din urmă textul ambelor scrisori în ebraică, precum şi traducerea lor în latină ca o addendă la cartea despre khazari a lui Iehuda Halevi. Probabil a fost o idee care i-a venit mai uşor în minte, dar nu şi o idee fericită, căci cuprinderea între aceleaşi coperți a basmului legendar al lui Halevi nu prea i-a înclinat pe istorici să ia în serios „Corespondența". Atitudinea lor s-a schimbat abia în secolul al XIX-lea, cînd din surse independente au început să afle mai multe despre khazari.

* Două exemplare din broşură, din două ediții diferite, se află în Biblioteca Bodleiană de la Oxford.

3

Singura versiune *manuscrisă* care conține *atît* „Scrisoarea" lui Hasdai, *cît* și „Răspunsul" lui Iosif se află în Biblioteca Colegiului Christ Church de la Oxford. După părerea lui Dunlop și cea a expertului rus Kokovțov [6], manuscrisul „prezintă o asemănare remarcabilă cu textul tipărit" și „a slujit ca izvor direct sau indirect pentru textul tipărit" [7]. Probabil datează din secolul al XVI-lea și se crede că ar fi fost în posesia decanului de la Christ Chutch, John Fell (imortalizat de umoristul Thomas Brown, 1663—1704, în versurile care încep „Nu te iubesc, doctore Fell ... ").

Alt manuscris conține „Răspunsul" lui Iosif dar nu și „Scrisoarea" lui Hasdai; este păstrat în Biblioteca publică din Leningrad. Este mult mai lung decît textul tipărit de Akrish și decît manuscrisul de la Christ Church; drept care este cunoscut în general sub denumirea de „Versiunea lungă", spre deosebite de „Versiunea scurtă" Akrish-Christ Church, care pare să fie o prescurtare a lui. Versiunea lungă este și mult mai veche, datînd probabil din secolul al XIII-lea, pe cînd „Versiunea scurtă" e din secolul al XVI-lea. Istoricul sovietic Rîbakov [8] a emis ipoteza foarte plauzibilă că „Versiunea lungă" — sau poate chiar un text și mai vechi — fusese revăzută și comprimată de copiștii medievali spanioli pentru a produce „Versiunea scurtă" a „Răspunsului" trimis de Iosif.

Aici avem de a face și cu o diversiune. „Versiunea lungă" face parte din așa-zisa „colecție Fircovici" de manuscrise și epitafuri ebraice de la Biblioteca publică din Leningrad. Probabil provine de la Geniza (ascunzătoarea sinagogii) din Cairo, unde își au izvorul cea mai mare parte din manuscrise. Abraham Firkovici a fost o figură spectaculoasă și foarte pitorească, un cărturar din secolul al XIX-lea care ar merita să i se dedice numai lui o anexă întreagă. Era o mare autoritate în acest domeniu, dar pe de altă parte, era un fanatic karait pornit să dovedească guvernului țarist că neamul lui e diferit de evreii habotnici și deci nu trebuie supus discriminărilor din partea creștinilor. Fiind

animat de acest țel, el a falsificat unele dintre vechile manuscrise și epitafuri autentice, interpolînd sau adăugînd cîteva cuvinte pentru a le da o ușoară tentă karaită. Drept care, „Versiunea lungă", după ce a trecut prin mîinile lui Fircovici a fost întîmpinată cu oarecare neîncredere la descoperirea ei, după moartea lui, de către istoricul rus Harkavy, într-un teanc de manuscrise din colecția Fircovici. Harkavy nu se legăna cu iluzia că s-ar putea baza pe Fircovici, întrucît chiar el demascase anterior unele interpolări dubioase ale acestuia [9]. Pe de altă parte, nu avea îndoieli în privința vechimii manuscrisului; l-a publicat în original, în ebraică, în 1879, precum și în traduceri ruse și germane [10], acceptîndu-l ca pe o versiune timpurie a „Scrisorii" lui Iosif, din care deriva „Versiunea scurtă". Colegul (și rivalul) lui Harkavy, Chwolson, a fost de acord că întregul document este scris de aceeași mînă și că nu conține nici un fel de adaosuri [11]. În sfîrșit, în 1932, Academia Sovietică a publicat cartea lui Paul Kokovțov socotită fundamentală, *Corespondența evreo-khazară din secolul al X-lea* [12], cuprinzînd fascicole ale „Versiunii lungi" a „Răspunsului", aflată în Biblioteca din Leningrad și „Versiunea scurtă" Akrish-Christ Church. După analiza critică a celor trei texte, el a ajuns la concluzia că atît „Versiunea lungă", cît și cele scurte pornesc de la același text original, care, în linii mari, deși nu întotdeauna, este păstrat mai fidel în „Versiunea lungă".

4

Privirea critică a lui Kokovțov și în special publicarea manuscriselor în facsimil a rezolvat practic controversa care, oricum, nu afecta decît „Versiunea lungă", nu și scrisoarea lui Hasdai ori „Versiunea scurtă" a „Răspunsului".

Și totuși un glas de protest s-a înălțat tocmai de unde te-ai fi așteptat mai puțin. În 1941, Poliak a emis teoria că această „Corespondență khazară" era nu chiar un fals, dar oricum o operă de ficțiune, scrisă în secolul al X-lea în scopul de a răspîndi informații despre regatul evreiesc sau de a face propagandă pentru el [13]. (Nu ar fi putut să fie scrisă mai tîrziu de secolul al XI-lea, pentru

că, după cum am văzut, rabinul Barzillai a citit-o în jurul anului 1100, iar Ibn Daud a citat din ea în 1161.) Dar această teorie, plauzibilă la prima vedere, a fost nimicită pur și simplu de Landau și Dunlop. Landau a izbutit să dovedească faptul că „Scrisoarea" lui Hasdai a fost efectiv scrisă de secretarul său Menahem ben-Sharuk. Iar Dunlop a scos în evidență faptul că în „Scrisoare" Hasdai pune o serie de întrebări despre Khazaria la care Iosif nu răspunde — ceea ce nu corespunde cîtuși de puțin cu felul cum ar trebui scris un material propagandistic:

> Din partea lui Iosif nu vine nici un răspuns la întrebările cu privire la felul cum aranjează procesiunile către lăcașul de închinăciune și nici dacă războiul pune capăt Sabatului... Este vizibilă lipsa de potrivire între întrebările cuprinse în scrisoare și răspunsurile la ele. Probabil aceasta trebuie considerată o indicație că documentele sînt ceea ce par a fi și nu o născocire literară.[14]

Dunlop merge mai departe și pune o întrebare pertinentă:

> Ce rost ar mai fi avut „Scrisoarea" lui Hasdai care, deși considerabil mai lungă decît „Răspunsul" lui Iosif are foarte puțin de a face cu khazarii, dacă scopul scrierii ei și a „Răspunsului" ar fi fost, așa cum presupune Poliak, pur și simplu acela de a prezenta o descriere pe înțelesul tuturor a Khazariei? Dacă „Scrisoarea" este doar o introducere la informațiile despre khazari cuprinse în „Răspuns", fără doar și poate că e o introducere foarte ciudată: abundă în amănunte despre Spania și Omaiazi care nu au nici o legătură cu Khazaria.[15]

Apoi Dunlop pune punctul pe *i* printr-un test lingvistic care dovedește concludent că „Scrisoarea" și „Răspunsul" au fost scrise de persoane diferite. Dovada se bazează pe una din caracteristicile bine marcate ale gramaticii ebraice — folosirea așa-numitului „waw-conversiv" pentru definirea timpurilor. Nu voi încerca să explic aici această problemă gramaticală extrem de complicată*. În schimb, voi cita pur și simplu din tabelul alcătuit

* Cititorii interesați pot consulta *A Practical Grammar for Classical Hebrew* („Gramatică practică pentru ebraica clasică") de J. Weingreen, ediția a 2-a, Oxford, 1959.

de Dunlop cu metodele diferite de indicare a acțiunii trecute în „Scrisoare" și „Versiunea lungă" a „Răspunsului" [16]:

	Waw conversiv cu imperfectul	Waw simplu cu perfectul
„Scrisoarea" lui Hasdai	48	14
„Răspunsul" („Versiunea lungă")	1	95

În „Versiunea scurtă" a răspunsului, prima formă (a lui Hasdai) este folosită de treizeci și șapte de ori cea de a doua de cincizeci de ori. Dar „Versiunea scurtă" folosește prima formă în special în pasajele în care exprimarea diferă de cea din „Versiunea lungă". Dunlop sugerează că această deosebire se datorează unor cărturari spanioli care au parafrazat ulterior „Versiunea lungă". De asemenea, el subliniază că „Scrisoarea" lui Hasdai, scrisă în Spania maură, conține multe elemente arabe (de exemplu, al-Khazar pentru khazari), în schimb în „Răspuns" nu există nici un asemenea arabism. În sfîrșit, cu privire la sensul general al „Corespondenței", Dunlop comentează:

> ... Nimic decisiv nu pare să se fi afirmat împotriva conținutului faptic al „Răspunsului" lui Iosif în forma sa considerată originală — „Versiunea lungă". Argumentul diferențierii stilistice vine în sprijinul autenticității documentului. E tocmai lucrul la care ne putem aștepta în cazul unor documente emanînd din zone separate și atît de depărtate ale lumii evreiești, în care nivelul de cultură nu era nici pe departe același. Poate că ni se îngăduie aici să înregistrăm impresia — privită cu oarecari rezerve — că în general limba „Răspunsului" este mai puțin artificială, mai naivă decît cea a „Scrisorii".[17]

Ca să rezumăm lucrurile, e greu de înțeles de ce istoricii din trecut nu prea vroiau să-l creadă pe Kaganul khazarilor în stare să dicteze o scrisoare, deși se știe că întreținea corespondență cu împăratul bizantin (să nu uităm de pecețile de aur); sau de ce refuză să creadă că evreii cucernici din Spania și Egipt ar fi putut să copieze sîrguincios și să păstreze cu grijă un mesaj de la singurul rege evreu din vremurile biblice încoace.

ANEXA IV

CÎTEVA IMPLICAȚII: ISRAELUL ȘI DIASPORA

Deși cartea de față se ocupă de istoria îndepărtată, în mod inevitabil ea cuprinde și unele implicații pentru prezent și viitor.

În primul rînd, sînt conștient de primejdia ca lucrarea mea să fie interpretată greșit și răuvoitor ca o negare a dreptului la existență a statului Israel. Dar acest drept nu se bazează pe originile ipotetice ale poporului evreu și nici pe legămîntul mitologic al lui Abraham cu Dumnezeu; el se întemeiază pe dreptul internațional, adică pe hotărîrea luată de Națiunile Unite în 1947 să împartă Palestina, odinioară provincie turcească, apoi teritoriu sub mandat britanic, într-un stat arab și un stat evreiesc. Oricare ar fi originile rasiale ale cetățenilor Israelului și oricare ar fi iluziile nutrite de ei în această privință, statul lor există *de jure* și *de facto* și nu poate fi eliminat decît prin genocid. Fără a intra în chestiuni controversate, se poate adăuga, ca o chestiune de realitate istorică, faptul că împărțirea Palestinei a fost rezultatul unui secol de imigrație pașnică și eforturi de pionierat ale evreilor, ceea ce oferă justificarea etică pentru existența legală a statului Israel. Dacă cromozomii populației sale conțin gene de origine khazară ori semită, romană ori spaniolă, e un lucru irelevant și nu poate afecta dreptul Israelului la existență — și nici obligația morală a oricărei persoane civilizate, evreu sau neevreu, de a apăra acest drept. Pînă și originea geografică a părinților sau bunicilor celor născuți în Israel are șanse să fie uitată în clocotul creuzetului rasial. Problema infuziei khazare acum o mie de ani, oricît de fascinantă ar fi, este irelevantă pentru Israelul modern.

Indiferent de zigzagul și amestecul multicolor al originii lor, evreii care locuiesc în Israel posedă cerințele esențiale ale unei națiuni: propria lor țară și limbă, guvern și armată comune. Evreii din diaspora nu întrunesc nici una din aceste cerințe ale calității de națiune. Ceea ce-i distinge ca o categorie specială printre arienii în mijlocul cărora trăiesc este religia lor declarată, indiferent dacă o practică sau nu. Iată deci diferența fundamentală dintre evreii din Israel și cei din diaspora. Primii au dobîndit o identitate națională; ceilalți sînt etichetați ca evrei numai de religia lor, nu după naționalitate și nu după rasă.

Dar aceasta generează un paradox tragic, fiindcă religia mozaică — spre deosebire de creștinism, budism sau mahomedanism — implică apartenența la o națiune istorică, la o rasă aleasă. Toate sărbătorile evreiești comemorează evenimente din istoria lor națională: exodul din Egipt, revolta maccabeilor, moartea asupritorului Haman, distrugerea Templului. *Vechiul Testament* este mai întîi și-ntîi narațiunea istoriei unei națiuni; aceasta a dat lumii monoteismul, dar crezul ei este mai degrabă tribal decît universal. Toate rugăciunile și toate riturile practicate proclamă apartenența la o rasă străveche, ceea ce în mod automat îl separă pe evreu de trecutul rasial și istoric al poporului în sînul căruia trăiește. Credința mozaică, așa cum dovedesc două mii de ani de istorie tragică, determină auto-segregația pe plan național și social. Ea îl izolează pe evreu și îndeamnă la izolarea lui de către ceilalți. Ea creează în mod automat ghetourile fizice și culturale. Ea îi transformă pe evreii din diaspora într-o *pseudo-națiune* fără vreunul din atributele și privilegiile calității de națiune; această pseudo-națiune este vag unită printr-un sistem de credințe tradiționale întemeiate pe premise rasiale și istorice care se dovedesc iluzorii.

Evreimea habotnică este o minoritate pe cale de dispariție. Citadela sa era Europa orientală unde furia nazistă a atins paroxismuî și i-a șters aproape complet pe evrei de pe fața pămîntului. Supraviețuitorii acestei evreimi împrăștiați în lumea occidentală nu mai pot exercita o influență puternică, în vreme ce grosul comunităților habotnice din Africa de Nord, Yemen, Siria și

Irak au emigrat în Israel. Aşadar, iudaismul habotnic din diaspora se stinge treptat, şi tocmai marea majoritate a evreilor luminaţi sau agnostici perpetuează paradoxul agăţîndu-se cu lealitate şi fidelitate de statutul lor pseudo-naţional, în credinţa că e de datoria lor să păstreze tradiţia evreiască.

Pe de altă parte, nu este deloc uşor să definim ce înseamnă termenul „tradiţia evreiască" în ochii acestei majorităţi luminate care respinge doctrina ortodoxă ori habotnică a „poporului ales". Lăsînd la o parte această doctrină, mesajele universale ale *Vechiului Testament* — întronarea unui Dumnezeu unic şi invizibil, cele zece porunci, etosul profeţilor evrei, *Proverbele* şi *Psalmii* — au pătruns în curentul principal al tradiţiei iudeo-eleno-creştine şi au devenit bunul comun al evreilor şi arienilor deopotrivă.

După distrugerea Ierusalimului, evreii au încetat să mai aibă propria lor limbă şi cultură laică. Ebraica a cedat pasul aramaicii ca limbă locală înainte de începutul erei creştine; cărturarii şi poeţii evrei din Spania au scris în arabă, alţii, mai tîrziu, în germană, poloneză, rusă, engleză şi franceză. Anumite comunităţi evreieşti şi-au făurit propriile lor dialecte, ca idişul şi ladino, (iudeo-spaniola), dar nici unul dintre acestea nu a produs opere comparabile cu impresionanta contribuţie a evreilor la literatura germană, austriacă, ungară sau americană.

Principala activitate literară *specific* evreiască a diasporei a fost teologică. Şi totuşi *Talmudul*, *Cabbala* şi exegeza biblică voluminoasă rămîn practic necunoscute publicului evreiesc contemporan; deşi, repet, acestea constituie singurele relicve ale unei tradiţii specifice evreieşti — dacă e să dăm un sens concret acestui termen — în ultimele două milenii. Cu alte cuvinte, tot ce a ieşit din diaspora ori nu este specific evreiesc, ori nu face parte dintr-o tradiţie vie. Realizările filozofice, ştiinţifice şi artistice individuale ale unora sau altora dintre evrei constau în contribuţii la cultura naţiunilor-gazdă; ele nu reprezintă o moştenire culturală comună sau un corp autonom de tradiţii.

Ca să rezumăm, evreii din vremea noastră nu au în comun o tradiţie culturală, ci doar anumite obiceiuri şi tipare de comportare derivate prin moştenire socială din experienţa traumatizantă a

ghetoului și dintr-o religie pe care majoritatea nu o practică și nu o împărtășește cu convingere, dar care îi conferă totuși un statut pseudo-național. În mod evident — așa cum am susținut în altă parte [1] — soluția pe termen lung a paradoxului poate fi numai emigrarea în Israel sau asimilarea treptată cu națiunile gazdă. Înaintea holocaustului, acest proces era în plină desfășurare, iar în 1975 revista americană „Time" relata [2] că evreii americani „au tendința de a se căsători în proporții mari cu parteneri de altă religie; aproape o treime din totalul căsătoriilor contractate de ei sînt mixte".

Și totuși, influența remanentă a mesajului rasial și istoric transmis de iudaism, deși întemeiat pe iluzii, acționează ca o puternică frînă afectivă, apelînd la loialitatea tribală. Tocmai în acest context este relevant pentru evreii din diaspora rolul jucat de al treisprezecelea trib în istoria strămoșească. Dar, după cum am mai spus, nu are importanță pentru Israelul modern, care a dobîndit o identitate națională veritabilă. Poate are valoare simbolică faptul că Abraham Poliak, profesor de istorie la Universitatea din Tel Aviv și fără doar și poate patriot israelian, a adus o contribuție majoră la cunoașterea strămoșilor khazari ai evreimii, subminînd astfel legenda „poporului ales". De asemenea, este poate semnificativ că băștinașul israelian „sabra" reprezintă atît din punct de vedere fizic, cît și din punct de vedere mintal exact opusul „evreului tipic" crescut în ghetou.

NOTE

CAPITOLUL I

[1] Constantin Porfirogenetul, *De caerimoniis aulae Byzantinae*, I, p. 690
[2] Bury, J.B. (1912), p. 402
[3] Dunlop, D.M. (1954), pp. IX — X
[4] Bartha, A. (1968), p. 35
[5] Poliak, A.N. (1951)
[6] Cassel, P. (1876)
[7] Bartha, p. 24
[8] Bartha, p. 24 și note
[9] Bartha, p. 24, notele 147—149
[10] *Istoria Khazară*, 1962
[11] Ibn-Said al Maghribi, citat de Dunlop, p. 11
[12] Schultze (1905), p. 23, citat de Dunlop, p. 182
[13] Marquart, p. 44, nota 4, citat de Dunlop, p. 182
[14] Citat de Dunlop (1954), p. 96
[15] Ibn-al-Balkhi, *Fars Namah*
[16] Gibbon, vol. V., pp. 87—8
[17] Moise din Kalankatuk, citat de Dunlop, p. 29
[18] Artamonov, M.I. (1962)
[19] Obolensky, D. (1971), p. 172
[20] Gibbon, p. 79
[21] Gibbon, p. 180
[22] Gibbon, p. 182
[23] *Op. cit.*, p. 176
[24] Zeki Validi, excurs, 36 a
[25] *Ibid*, p. 50
[26] *Ibid*, p. 61
[27] Istakhri
[28] Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), p. 207
[29] Ibn Hawkal; de asemenea Istakhri (care are numai 4 000 de grădini)
[30] Muqaddasi, p. 355, citat de Baron III, p. 197
[31] Toynbee, A. (1973), p. 549
[32] Zeki Validi, p. 120
[33] Citat de Bartha, p. 184
[34] Bartha, p. 139
[35] Citat de Dunlop (1954), p. 231
[36] Bartha, pp. 143—5
[37] László, G. (1974), pp. 66 f.
[37a] Citat de Dunlop (1954), p. 206
[38] Hudud el Alam, No. 50

[38] [a] Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), pp. 206—7
[39] *Op. cit.*, p. 405
[40] St. Julien, *Documents sur les Tou Kioue*, citat de către Zeki Validi, p. 269
[41] Cassel, *op. cit.*, p. 52
[41] [a b,c] Istakhri, citat de Dunlop (1954), pp. 97—8
[42] Ibn Hawkal, pp. 189—90
[43] *Op. cit.*, p. 405.

CAPITOLUL II

[1] Bury, *op. cit.*, p. 401
[2] Ibid, p. 406
[3] Sharf, A., (1971), p. 61
[3] [a] Citat de Dunlop (1954), p. 89
[4] *Ibid*, p. 84
[5] Citat de Sharf, p. 88
[6] *Visul lui Daniel*, cronică prezentată sub forma unei străvechi profeții. Citat de Sharf, p. 201
[7] Citat de Poliak, 4/3; Dunlop, p. 119
[8] Poliak, (4/3) citîndu-l pe Chwolson, D.A. (1865)
[9] Poliak, 4/3; Baron, III, p. 210 și n. 47
[10] Poliak, *loc. cit.*
[11] Citat de Marquart (1903), p. 6
[12] Citat de Dunlop (1954), p. 90
[13] Bury, *op. cit.*, p. 408
[14] Sharf, p. 100 n.
[15] Bury, p. 406 n.
[16] Dunlop (1954), p. 227
[17] Baron, S.W. (1957), vol. III, p. 201 f.
[18] Dunlop, p. 220
[19] Citat de Dunlop (1954), p. 12

CAPITOLUL III

[1] În articolul său despre khazari în *Enciclopedia Britanică*, ediția 1973
[2] *Op. cit.*, p. 177
[3] Bar Hebraeus și al-Manbiji citat de Dunlop, p. 181
[4] Marquart (pp. 5, 416), Dunlop (p. 42 n) și Bury (p. 408) dau fiecare o dată ușor diferită
[5] Bartha, p. 27 sq.
[6] *Op. cit.*, p. 547
[7] *Op. cit.*, p. 446 notă
[8] Toynbee, p. 446; Bury, p. 422 notă
[9] Gardezi (circa 1050) parafrazînd o relatare anterioară a lui Ibn Rusta (circa 905), citat de Macartney, C.A. (1930), p. 213
[10] *The Penguin Atlas of Mediaeval History*, 1961, p. 58
[10] [a] Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), p. 209
[11] Toynbee, p. 446
[12] Zeki Validi, p. 85 sq.

[13] Ibn Rusta, citat de Macartney, p. 214
[14] *Loc. cit.*
[15] Ibn Rusta, citat de Macartney, p. 215
[16] *Ibid.*, pp. 214—15
[17] *Op. cit.*, p.i.
[18] *Op. cit.*, p. v.
[19] Toynbee, p. 419; Macartney, p. 176
[20] Toynbee, p. 418
[21] *Ibidem*, p. 454
[22] *Loc. cit.*
[23] *De administrando*, capitolele 39—40
[24] Toynbee, p. 426
[25] *Op. cit.*, p. 426
[26] *Op. cit.*, p. 427
[27] Macartney, pp. 127 sqq.
[28] Baron, vol. III, pp. 211 sq., 332
[29] Bartha, pp. 99, 113
[30] Citat de Dunlop (1954), p. 105
[31] Cf. Bury, p. 424
[32] Macartney, Guillemain
[33] Citat de Macartney, p. 71
[34] *Loc. cit.*
[35] *Analele lui Admont*, citat de Macartney, p. 76
[36] *De administrando*, capitol 40
[37] Macartney, p. 123
[38] *Ibid.*, p. 122
[39] *Ibid.*, p. 123
[40] Citat de Dunlop (1954), p. 262
[41] Bury, p. 419, sq.
[42] *Op. cit.*, p. 448
[43] *Ibid.*, p. 447
[44] *Op. cit.*, p. 422
[45] Toynbee, p. 448
[46] *Cronica ruseasca*, p. 65
[47] Toynbee, p. 504
[48] *Loc. cit.*
[49] *Cronica ruseasca*, p. 82
[50] *Ibid.*, p. 83
[51] *Ibid.*, p. 72
[52] *Ibid.*, p. 84
[53] Bury, p. 418

CAPITOLUL IV

[1] *Cronica ruseasca*, p. 84
[2] Dunlop (1954), p. 238
[2 a] Citat de Dunlop (1954), p. 210
[2 b] Citat de Dunlop (1954), pp. 211—12
[3] Citat de Zeki Validi
[4] *Cronica ruseasca*, p. 84
[4 a] *Ibid.*, p. 84
[5] *Ibid.*, p. 90

[6] Toynbee, *op. cit.*, p. 451
[7] *Cronica ruseasca*, p. 94
[8] *Ibid.*, p. 97
[9] *Ibid.*, p. 97
[10] *Ibid.*, p. 98
[11] *Ibid.*, p. 111
[12] *Ibid.*, p. 112
[13] Vernadsky, G., (1948), pp. 29, 33
[14] *De administrando*, capitolele 10—12
[15] Toynbee, p. 508
[16] Bury, *op. cit.*, p. 414
[17] *Op. cit.*, p. 250
[18] Citat de Dunlop, (1954), p. 245
[19] Zeki Validi, p. 206
[20] Ahmad Tusi (secolul al XII-lea), citat de Zeki Validi, p. 205
[21] Dunlop (1954), p. 249
[22] Baron, vol. IV, p. 174
[23] Citat de Dunlop (1954), p. 251
[24] *Kievo Pechershii Paterik*, citat de Baron, vol. IV, p. 192
[25] Citat de Dunlop (1954), p. 260
[26] Citat de Zeki Validi, p. 143
[27] *Ibid.*, p. XXVII
[28] Dunlop (1954), p. 261
[29] Vernadsky, p. 44
[30] Poliak, capitolul VII
[31] *Loc. cit.*
[32] Baron, vol. III, p. 204
[33] Baron, *loc. cit.*

CAPITOLUL V

[1] Baron, vol. III, p. 206
[2] *Ibid.*, p. 212
[3] *Anonimi gesta Hungarorum*, citat de Macartney, p. 188 sq.
[4] *Universal Jewish Encyclopaedia* („Enciclopedia evreiască universală"), articolul „Teka"
[5] Dunlop (1954), p. 262
[6] Poliak, capitolul IX
[7] Baron, vol. III, p. 206
[8] Poliak, capitolul IX
[9] Poliak, capitolul VII; Baron, vol. III, p. 218 și nota
[10] Brutzkus, *Enciclopedia evreiască*, articolul „Chasaren"
[11] Schiper, citat de Poliak
[12] Poliak, cap. IX
[13] Baron, vol. III, p. 217 și nota
[14] Poliak, capitolul IX
[15] *Ibid.*
[16] *Ibid.*
[17] Citat de Poliak, capitolul IX
[18] Zajaczkowski, citat de Dunlop, p. 222
[19] Veltulani, A. (1962), p. 278
[20] Poliak, *op. cit.*; Kutschera, H. (1910)
[21] Vetulani, p. 274

[22] Vetulani, pp. 276—7; Baron, vol. III, p. 218 și notele; Poliak, *op cit*[3].
[23] Baron, vol. III, p. 219
[24] Poliak, capitolul VII
[25] *Encyclopaedia Britannica*, ediția 1973, „Literatura idiș".
[26] *Op. cit.*, capitolul III
[27] *Ibid.*
[28] *Ibid.*
[29] Zborowski, M. și Herzog, E. (1952), p. 41
[30] Poliak, capitolul III
[31] *Ibid.*, capitolul VII
[32] *Ibid.*, capitolul III

CAPITOLUL VI

[1] După *De gestis regum Anglorum*, citat de Baron, vol. IV, p. 277
[2] Baron, vol. IV, pp. 75—6
[3] Citat de Baron, vol. IV, p. 77.
[4] Roth, C. (1973)
[5] Roth, *loc. cit.*
[6] Baron, vol. IV, p. 271
[7] *Ibid.*, p. 73
[8] Kutschera, p. 233
[9] Ediția a 14-a, p. 772, articolul „Cruciadele"
[10] Baron, vol. IV, p. 97
[11] *Ibid.*, p. 104
[12] *Ibid.*, pp. 105, nota 292
[13] Dubnov, S. (1926), p. 427
[14] *Ibid.*, p. 428
[15] Baron, vol. IV, p. 129
[16] *Ibid.*, p. 119
[17] *Ibid.*, p. 116
[18] Mieses, M. (1924), p. 275
[19] *Ibid.*, p. 274—5
[20] *Ibid.*, p. 273
[21] Kutschera, pp. 235—6, 241

CAPITOLUL VII

[1] Vetulani, *loc. cit*
[2] Mieses, pp. 291—2
[3] *Enciclopedia evreiască*, vol. X, p. 512
[4] Fuhrmann (1737), citat de Mieses, p. 279
[5] Mieses, *loc. cit.*
[6] Smith, H., Proc. V, pp. 65 sq.
[7] Mieses, p. 211
[8] *Ibid.*, p. 269
[9] *Ibid.*, p. 272
[10] *Ibid.*, p. 272
[11] Smith, *op. cit.*, p. 66

[12] Kutschera, p. 244
[13] Kutschera, p. 243
[14] Poliak, capitolul IX
[15] Citat de Poliak, *loc. cit.*
[16] Poliak, *loc. cit.*
[17] Roth, *loc. cit.*
[18] Roth, *loc. cit.*
[19] *Ibid.*

CAPITOLUL VIII

[1] Poliak, *op. cit.*, anexa III
[2] *Encyclopaedia Britannica* (1973), vol. XII, p 105
[3] Comas, J., (1958), pp. 31—2
[4] Ripley, W. (1900), p. 377
[5] *Ibid.*, pp. 378 sq.
[6] Fishberg, M. (1911), p. 37
[7] Fishberg, capitol II
[8] Patai, *op. cit.*
[9] Comas, p. 30
[10] Fishberg, p. 63
[11] Citat de Fishberg, p. 63
[12] Patai, *op. cit.*, p. 1054
[13] Shapiro, H. (1953), pp. 74—5
[14] Fishberg, p. 181
[15] *Cartea întîia a regilor*, XI, 1
[16] Citat de Fishberg, pp. 186—7
[17] Fishberg, p. 189, nota 2
[18] Comas, p. 31
[19] Toynbee, 1947, p. 138
[20] Graetz, *op. cit.*, vol. II, p. 213
[21] *Ibid.*, vol. III, pp. 40—1
[22] Fishberg, p. 191
[23] Renan (1883), p. 24
[24] Fishberg, p. 79
[25] Ripley, p. 394, sq.
[26] Fishberg, p. 83, citîndu-l pe Luschan
[27] Fishberg, p. 83
[28] Ripley, p. 395
[29] Leiris, M. (1958), pp. 11 și 12
[30] Fishberg, p. 513
[31] Fishberg, pp. 332 sq.
[32] Shapiro, H. (1953), p. 80
[33] De ex. Kerr și Reid, citați de Fishberg, pp. 274—5
[34] Ripley, p. 398
[35] Fishberg, p. 178
[36] *Loc. cit.*

ANEXA II

[1] Vol II, p. 195, în ediția din 1955
[2] Toynbee (1973), p. 24
[3] *Ibid.*, p. 465

[4] *Ibid.*, p. 602
[5] *Loc. cit.*
[6] *Byzantinische Zeitschrift* XIV, pp. 511—70
[7] Macartney, *op. cit.*, p. 98
[8] Vernadsky (1943), p. 178
[9] Kahle, P.E. (1945)
[10] Grégoire, H. (1937), pp. 225—66
[11] Kahle (1959), p. 33
[12] *Ibid.*
[13] Kahle (1945), p. 28

ANEXA III

[1] Dunlop (1954), p. 125
[2] Landau (1942)
[3] După textul lui Kokovțov, citat de Dunlop (1954), p. 132
[4] Citat de Dunlop (1954), p. 154
[5] Citat de Dunlop, p. 127
[6] Kokovțov, P. (1932)
[7] Dunlop (1954), p. 230
[8] Citat în *Encyclopaedia Judaica*, articolul „Corespondența khazară"
[9] Harkavy, A.E. (1877)
[10] Harkavy (1875)
[11] Chwolson, D.A. (1882)
[12] Kokovțov, *op. cit.*
[13] Poliak (1941)
[14] Dunlop (1954), p. 143
[15] *Ibid.*,, pp. 137—8
[16] *Ibid.*, p. 152
[17] *Ibid.* p. 153

ANEXA IV

[1] Koestler (1955)
[2] 10 martie 1975

BIBLIOGRAFIE SELECTVIĂ

Alföldi, „La royauté double des Turcs", cel de-al doilea Congres turc de istorie (Istanbul, 1937)

Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People* (Londra, 1932)

Annals of Admont, Klebel, E., „Eine neu aufgefundene Salzburger Geschichtsquelle", *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 1921

Arne, T.J., „La Suède et l'Orient", *Archives d'Etudes Orientales*, 8°, v. 8, Upsala, 1914

Artamonov, M.I., *Studii asupra vechii istorii a khazarilor* (în rusă, Leningrad, 1936)

Artamonov, M.I., *Istoria khazarilor* (în rusă, Leningrad, 1962)

Bader, O.H., *Studiile expediției arheologice Kama* (în rusă, Harkov, 1953)

Al-Bakri, *Book of Kingdoms and Roads*, traducere franceză de Défremery, *J. Asiatique*, 1849

Ballas, J.A., *Beiträge zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache* (1903)

Bar Hebraeus, *Chronography* (Oxford, 1932)

Barker, F., „Cruciadele" în *Enciclopedia Britanică*, ediția 1973

Baron, S.W., *A Social and Religious History of Jews*, vol. III și IV (New York, 1957)

Bartha, A., *A IX-X Századi Magyar Társadalom*, „Societatea Ungară în secolele al IX-lea și al X-lea" (Budapesta, 1968)

Barthold, V., vezi Gardezi și *Hudud al Alam*

Beddoe, J., „On the Physical Characters of the Jews", *Trans. Ethn., Soc.*, vol. I pp. 222—237, Londra, 1861

Ben Barzillai, Jehudah, *Sefer ha-Ittim* („Cartea sărbătorilor"), circa 1100

Ben-Daud, Ibrahim, *Sefer ha-Kabbalah*, în *Cronici evreiești medievale*, ed. Neubauer, I, 79

Beniamin din Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, Asher, A., tr. și ed., 2 volume (Londra și Berlin, 1841)

Blake, R. P. și Frye, R.N., „Notes on the Risala of Ibn Fadlan" în *Byzantina Metabyzantina*, vol. I, partea II, 1949

Brutzkus, J., „Khazarii" în *Enciclopedia evreiască* (New York, 1901—1906)

Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire* (Londra, 1912)

Bury, J.B., *Byzantinische Zeitschrift*, XIV, pp. 511—570

Buxtorf, J., fil., ed. Iehuda Halevi, *Liber Cosri* (Basel, 1660)

Carpini, *The Texts and Versions of John de Plano Carpini*, ed. Hakluyt, Works, Extra series v. 13 (Hakluyt Soc., 1903)

Cassel, Paulus (Selig), *Magyarische Alterthümer* (Berlin, 1847)

Cassel, Paulus (Selig), *Der Chasarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert* (Berlin, 1876)

Cedrenus, Georgius, ed. Bekker (Bonn, 1839)

Chwolson, D.A., *Optsprezece incripții pe mormintele evreiești din Crimeea* (în germană: St. Petersburg, 1865; în rusă: Moscova, 1869)
Chwolson, D.A., *Corpus de inscripții ebraice*, ediția germană (St. Petersburg, 1882)
Comas, J., *The Race Question in Modern Science* (UNESCO, Paris, 1958)
Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, ediția a doua revizuită a textului de Moravcsik și Jenkins (Washington DC, 1967)
Constantin Porfirogenetul, *De caeremoniis*, ediție comentată de A. Vogt (Paris, 1935—1940)
Cronica rusească timpurie, vezi *Russian Primary Chronicle*
Dimaski, Muhamad, *Manuel de la cosmographie du Moyen Age* (Copenhaga, 1874)
Disraeli, B., *The Wondrous Tale of Alroy* (Londra, 1833)
Druthmar de Aquitania, Christian, *Expositio in evangelium Mattei*, în Migne, *Patrologia Latina* (Paris, 1844—1855)
Dubnow, S., *Weltgeschichte des jüdischen Volkes, Band IV* (Berlin, 1926)
Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954)
Dunlop, D.M., „The Khazars" în *The World History of the Jewish People*, vezi ed. Roth
Dunlop, D.M., „Khazars", în *Enc. Judaica*, ediția 1971—1972
Eldad ha-Dani, *Relations d' Eldad le Danite, voyageur du IX-e siècle* (Paris, 1838)
Fishberg, M., *The Jews — A Study of Race and Environment* (Londra și Felling-on-Tyne, 1911)
Fraehn, „Khazarii", în *Memoriile Academiei Ruse* (1822)
Frazer, Sir James, „The Killing of the Khazar Kings" în *Folkore*, XXVIII, 1917
Frye, R.N., vezi Blake, R.P.
Fuhrmann, *Alt-und Neuösterreich* (Viena, 1737)
Gardezi, traducere rusă de Barthold, Académie Impériale des Sciences, série VIII, vol. I, nr. 4 (St. Petersburg, 1897)
Gibb, H.A.R. și Goeje, M.J., articol despre „Arab Historiography" în *Enc. Britannica*, ediția 1955
Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. V (ediția a 2-a, Londra, 1901)
Goeje, de, ed. *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (Bonn)
Goeje, de, vezi Gibb, H.A.R.
Graetz, H.H., *History of the Jews* (Philadelphia, 1891—1898)
Grégoire, H., „Le 'Glozel' Khazare", *Byzantion*, 1937, pp. 225—266
Halevi, Iehuda, *Kitab al Khazari*, tr. Hirschfeld, ediție nouă revizuită (Londra, 1931); vezi de asemenea Buxtorf, J., fil.
Harkavy, A.E., „Ein Briefweschel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaws (um 960), als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands" în *Russische Revue*, vol. VI, 1875, pp. 69—97
Harkavy, A.E., *Altjüdische Denkmäler aus der Krim*, Memoriile Academiei Ruse (1876)
Herzog, E. vezi Zborowski, M.
Hudud al Alam („Regiuni ale lumii") editat de Barthold, Leningrad, 1930, traducere și explicații Minorsky, V. (Londra, 1937)
Hussey, J.M., *Cambridge Mediaeval History*, vol. III c (1966)
Ibd Fadlan, vezi Zeki Validi Togan; de asemenea Blake, R.P. și Frye, R.N.
Ibn Hawkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum;* ediția a doua, Kramers, (1939). Vezi de asemenea Ouseley, Sir W.
Ibn Yakub, Ibrahim, Spuler, B., în *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, III, 1—10
Ibn Nadim, *Kitab al Fihrist* („Enciclopedia bibliografică"), ed. Flügel

Ibn Rusta, ed. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII
Ibd Said al Maghribi. Bodleian MS, citat de Dunlop (1954), p. 11
Istakhri, ed. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, pars. 1
Jacobs, J., „On the Racial Characteristics of Modern Jews", *J. Anthrop. Inst.*, Vol. XV, pp. 23—62, 1886
Kahle, P.E., *Bonn University in pre-Nazi and Nazi Times: 1923—1939. Experiences of a German Professor*, tipărită particular la Londra (1945)
Kahle, P.E., *The Cairo Geniza* (Oxford, 1959)
Karpovici, M., vezi Vernadsky, G.
Kerr, N., *Inebriety* (Londra, 1889)
Kniper, A.H., „Caucasus, People of" în *Enc. Britannica*, ediția 1973
Koestler, A., „Judah at the Crossroads" în *The Trail of the Dinosaur* (Londra și New York, 1955; ed. Danube, 1970)
Kokovțov, P., *Corespondența evreo-khazară în secolul al X-lea* (în rusă; Leningrad, 1932)
Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chasaren* (Viena, 1910)
Landau, „Situația actuală a problemei khazare" (în ebraică), *Zion*, Ierusalim, 1942
László, G., *The Art of the Migration Period* (Londra, 1974)
Lawrence, T.E., *Seven Pillars of Wisdom* (Londra, ed. 1906)
Leiris, M., „Race and Culture" (UNESCO, Paris, 1958)
Luschan, F. von, „Die anthropologische Stellung der Juden", *Correspondenz-blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie* etc., vol. XXIII, pp. 94—102, 1891
Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, 1930)
McEvedy, C., *The Penguin Atlas of Mediaeval History* (1961)
Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Hildesheim, 1903)
al-Masudi, *Muruj udh-Dhahab wa Maadin ul-Jawahir* („Pajiști de mine de aur și pietre prețioase"), traducere franceză, vol. 9 (Paris, 1861—1877)
Mieses, M., *Die Entstehungsuhrsache der jüdaischen Dialekte* (Berlin-Viena, 1915)
Mieses, M., *Die Jiddische Sprache* (Berlin —Viena, 1924)
Minorsky, V., vezi *Hudud al Alam*
Muqaddasi, *Descriptio imperii moslemici*, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, III, 3 (Bonn)
Nestor și pseudo-Nestor, vezi *Cronica rusească timpurie*
Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth — Eastern Europe 500—1453* (Londra, 1971)
Ouseley, Sir W., *The Oriental Geography of Ebn Haukal* (Londra, 1800)
Paszkiewicz, H., *The Origin of Russia* (Londra, 1954)
Patai, R., articolul „Jews" în *Enc. Britannica*, vol. XII, 1054, ediția 1973
Petachia din Ratisbon, *Sibub Ha'olam*, ed. Benish (Londra, 1856)
Photius, *Homilies*, traducere englezească cu introducere și comentariu de C. Mango (Cambridge, Mass., 1958)
Poliak, A.N. *Convertirea khazarilor la iudaism* (în ebraică), „Zion" (Ierusalim, 1941)
Poliak, A.N., *Khazaria — istoria unui regat evreiesc în Europa* (în ebraică) (*Mossad Bialik*, Tel Aviv, 1951)
Povest Vremenic Let, vezi *Cronica rusească timpurie*
Priscus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn)
Reid, G.A., *Alcoholism* (Londra, 1902)
Reinach, Th., „Judaei" în *Dictionnaire des Antiquités*
Reinach, Th., articolul „Diaspora" în *Jewish Enc.*
Renan Ernest, *Le Judaïsme comme race et religion* (Paris, 1883)
Ripley, W., *The Races of Europe* (Londra, 1900)

Russian Primary Chronicle, textul Laurentian, tradus și editat de Cross, S. H. și Sherbowitz-Wetzor, C.P. (Cambridge, Mass., 1953)
Roth, C., ed., *The World History of the Jewish People*, vol. II: *The Dark Ages* (Londra, 1966)
Roth, C., „Jews" în *Enc. Britannica*, ediția 1973
Sava, G., *Valley of the Forgotten People* (Londra, 1946)
Schram, Anselmus, *Flores Chronicorum Austriae* (1702)
Schultze — „Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis", *Texte und Untersuchungen für Geschichte der altchristlichen Literatur*, XIII (1905)
Shapiro, H., *The Jewish People: A Biological History* (UNESCO, Paris, 1953)
Sharf, A., *Byzantine Jewry — From Justinian to the Fourth Crusade* (Londra, 1971)
Sinor, D., „Khazars" în *Enc. Britannica*, ediția 1973
Smith, H., în *Proc. Glasgow University Oriental Society*, V, pp. 65—66
al-Tabari, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879—1901)
Togan, vezi Zeki Validi
Toynbee, A., *A Study of History*, prescurtare a volumelor I-IV de D. C. Somervell (Oxford, 1947)
Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and his World* (Londra, New-York și Toronto, 1973)
Vasiliev, A.A., *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936)
Vernadsky, G., *Ancient Russia* în Vernadsky și Karpovici, *A History of Russia*, Vol. I (New Haven, 1943)
Vernadsky, G., *Kievan Russia*, în aceeași serie, vol. II (New Haven, 1948)
Vetulani, A., „The Jews in Mediaeval Poland", *Jewish J. of Sociology*, December, 1962
Virchow, R., „Gesamtbericht... über die Farbe der Haut, der Haare und der Augen der Schulkinder in Deutschland", *Archiv für Anthropologie*, vol. XVI, pp. 275—475, 1886
Weingreen, J., *A Practical Grammar for Classical Hebrew*, ediția a 2-a, 1959, Oxford
William de Malmesbury, *De gestis regum Anglorum*
Yakubi, *Buldan, Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII (Bonn)
Yakut, *Mujam al-Buldan*, ed. Wüstenfeld (Leipzig, 1866—1870)
Zajaczkowski, *Cultura khazară și moștenitorii ei* (în polonă; Breslau, 1946)
Zajaczkowski, „The Problem of the Language of the Khazars", *Proc. Breslau Soc. of Sciences*, 1946
Zborowski, M. și Herzog, E., *Life is with People — The Jewish Little-Town of Eastern Europe* (New York, 1952)
Zeki Validi Togan, A., „Ibn Fadlans Reisebericht" în *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Band 24*, nr. 3 (Leipzig, 1939)
Zeki Validi Togan, A., „Völkerschaften des Chasarenreiches im neunten Jahrhundert", *Körösi Csoma-Archivum*, 1940.

INDEX

Aaron cel Binecuvîntat 75, 78
Abbasizii 28, 29
Abd ar-Rahman III 65, 70, 225
Abd ar-Rahman ibn-Rabiah 26
ak-khazari 18, 21, 60 notă
Akrish, I. A. 228—230
alani 18, 78—79, 126, 136, 149
Alexandria 47, 81
Allen, W. E. O. 16 (notă)
András, rege ungur, 147—148
antisemitism 15, 148—149
arab; arabe; arabi; arăbești;
  războaie, cuceriri, invazii 11—12, 25—30, 51, 60, 63, 86—88, 98, 127;
  izvoare, surse 12, 16, 17, 19—20, 33, 40 (notă), 45—46, 47, 51—52, 53—54, 59, 61, 64, 68, 75, 80, 82, 86, 89, 91, 93, 95, 119, 122, 130—134, 139, 155, 215—218, 222;
  în Spania 66, 231, 233
Ardabil 27, 68, 85, 117
Armenia; armeni 17, 18, 22, 24, 27-28, 47, 48, 68, 69, 86, 152, 153, 161, 188, 198, 200, 215, 226
Arne, T. J. 48
Artamonov, M. I. 17, 29, 56—57, 74, 89, 102, 138
aşkenaz; aşkenazi 179, 188—189, 192, 197, 223
Atila 15, 19 (notă), 20—21, 33, 85
avari; Imperiul avar 17, 18, 22, 24, 73, 105

Bab al Abwab vezi Darband
Bader, O. H. 48
Bagdad 29, 33, 34, 38, 1, 47, 56, 66, 77, 81, 119 (notă), 140, 167, 189, 217
al-Bekri 64, 217
Balanjar; balanjari 22, 26, 27, 51
el-Balkhi 216
Ballas, J. A. 179
Barbaro, J. 184
Bar Hebraeus 137
Barker, F. 168
Baron, S. W. 84, 139, 140 (notă), 141, 145, 149, 165, 169, 220
Bartha, A. 13, 49, 102
başchiri 18, 33, 38, 39
Beddoe, J. 199
Beniamin din Tudela 81, 140 (notă), 141, 168
Biruni 132
Bizanț; Imperiul bizantin; bizantini 11—13, 21—33, 47, 49, 58—62, 66—67, 69—70, 73, 77, 78, 85, 87, 89, 92, 94—95, 108, 115, 119, 121, 123—128, 133—134, 137, 152, 155, 175—176, 215, 218—219, 232
Boleslav cel Pios, rege polon, 154
Bulan-rege 67—69, 74, 85, 122
bulgari 11, 17, 18, 19, 22, 26, 31, 33—34, 45, 47, 48, 49, 73, 90—91, 93, 104, 106, 118, 127, 222;
  bulgarii de la Dunăre 22, 98, 103—104, 106, 121;
  bulgarii de pe Volga 22, 33, 37, 39—45, 98, 123, 126, 130, 149, 155
burtaşi 17, 18, 47, 127
Bury, J. B. 11, 46 (notă), 53, 56—57, 58, 59, 65, 91, 101, 107—108, 109, 114, 127, 219, 220

Bushbeck, G. de 184—185
Busir, rege, 31
Buxtorf, J. 228

Canaan 15
Carol cel Mare 11, 143
Carpini, J. de Plano 136
Caspică, marea, 11, 16—17, 25, 41, 51, 83, 89, 90, 115, 116, 119—120, 121, 162
Cassel, P. 15, 21 (notă), 54, 72
Caucaz; caucazieni 11—12, 15, 16—17, 20, 26, 28—29, 32, 41, 47, 51, 68, 88, 121, 127, 135, 149, 150—151, 175, 186, 198, 209, 226
Cazimir cel Mare, rege, 154, 181, 186
Chagall, M. 162
Cherson 30, 31, 32, 83, 114, 124-126, 134
China; chinezi 19, 23, 56, 136, 194, 203
chipceaci 19, 134, 150
Chiril, Sfîntul, 83—84, 104, 108
chirilic, alfabetul, 62, 83—84
Chosroes (Chosrau) 24
Chwolson D. A. 62, 230
Cinnamus, J. 146, 178
ciuma neagră 149, 172—173, 185, 186
ciuvași 19, 101
Clement IV, papă, 154
Comas, J. 190—192
Constantin V, împărat, 12, 48
Constantin VII Porfirogenetul, împărat, 11, 23, 51 (notă), 57 (notă), 71, 78—79, 87, 90 (notă), 99—101, 102—104, 109—111, 115, 126, 147, 218—219
Constantin VIII, împărat, 124—125
Constantinopol 15, 26, 27, 31, 47, 56, 71, 81, 89, 91, 92, 107—108, 109, 110, 113, 125, 134, 223, 228
Cordoba 65—66, 71, 77, 78, 147, 225
„Corespondența khazară" 65—66, 609—71, 78—79, 221 passim, anexa III
creștinism; creștini 12—13, 47, 58—61, 63—64, 68—69, 74, 76, 83 97, 108—113, 117, 122—125, 133, 134, 137, 140, 158, 169, 172, 177, 178, 181—183, 195—196, 218, 229, 234
Crimeea 14, 16—17, 26, 31, 32, 62 75, 81, 83, 115, 134, 135, 150—151, 152—153, 172, 185—186
Cronica rusă timpurie 90, 90 (notă), 95, 98, 109—113, 115—116, 120—125, 128—130, 132—135, 138, 219
cruciade 140—141, 168—171, 185
cumani 19, 105, 128, 134—135, 137, 148, 149

Darband, defileul, 25—26, 46, 47, 135
Dariel, pasul, 25—26
David al-Roy 140—141
Derbent vezi Darband
diaspora 145, 146—147, 158, 164, 168, 194, 233—236
Dimaski, M. 63
Djanibeg 172
„Documentul Cambridge" 78—79
Don, fluviul, 16, 71 (notă), 83, 87, 91, 94, 97, 98, 104, 121, 136, 148, 149, 184
Druthmar Christian 82
Dubnov, S. 170
Dunărea, fluviul, 22, 29, 31, 74, 103, 104, 105, 106, 177
Dunlop, D. M. 12, 14, 21 (notă), 29, 32, 54 (notă), 75, 76, 85, 130, 132 (notă), 137, 220, 225, 229, 231—232

ebraic; eraică *(vezi și evrei)* 13, 59, 61, 63, 64, 66, 70, 73, 78, 81—84, 120 , 140 (notă), 157, 158, 159, 168—169, 180, 182—184, 188, 214, 215, 220, 223, 225, 226 (notă), 228—229, 230, 231
dad ha-Dani 73 (notă), 76
Enciclopedia evreiască vezi Jewish Encyclopaedia
Encyclopaedia Britannica 168, 215
Encyclopaedia Judaica 14, 52 (notă), 224
Endre II, rege, vezi András
Ephraim bar Jacob 171
Evdochia 24
evrei; evreiesc *(vezi și ebraic; ebraică; diaspora; Israel; iudaism; karaiți)*
est-europeni 14—15, 141, 145, 149—163, 165—167, 173, 175—

176, 180, 186—187, 190, 207;
khazari 43, 45, 48, 56, 63—66, 70—76, 81—84, 95, 96, 105—107, 116—119, 122—124, 132—134, 135—140, 146—148, 175, 188—189, 207, 222;
bizantini 59—61, 66, 155, 175—176;
italieni 61, 168, 175—176, 185;
spanioli 66, 71—73, 78, 164 (notă), 167 (notă), 173, 188, 195—197, 232;
din Orientul mijlociu 80—82, 140—141;
kabari 102;
unguri 147, 178, 185—186;
francezi 164—173, 196—197;
germani 164, 165—174, 179—181, 181—182, 185, 195—197;
englezi 164—167, 173, 196—197;
austrieci 175—178;
americani 15, 186, 203;
caracteristici fizice 189—194, 198—201;
diaspora 233—236;
ghetourile 204—206

Filip IV cel Frumos, rege, 167, 171
Filipicos (Bardanes), împărat, 32
Finlanda; finlandezi 97—98
Fircovici, A. 229—230
Fishberg, M. 191, 193—194, 197—198, 200, 203, 206—207
Fotie, patriarh, 83, 107—109
Frazer, J. 53

Gardezi 57 (notă), 93, 101—102, 217
Georgia; georgieni 17—18, 22, 23—24, 27, 28, 47, 135, 198, 215
Germania Judaica 167
Gershom Ben Yehuda, rabin, 168—169
Gibb, H. A. R. 215
Gibbon, E. 24, 30
Ginghis Han 136, 145, 148
Goeje, M. J. de 215
Graetz, H. H. 197
Grégoire, H. 221
Gruzia, gruzini vezi Georgia, georgieni
Gundelfingus, H. 177
Gurgania; gurgani 35, 46
ghuzi 17, 19, 36—38, 41, 79, 98, 103, 103 (notă), 106, 127—128, 137—138

Harkavy, A. E. 230
Harun al Raşid 29, 56, 60, 63, 167
Hasdai Ibn Shaprut 65—67, 70—73, 75—78, 80, 89, 119, 147, 225—227, 229—232
Heracliu, împărat, 23—24, 60, 127
huni; Imperiul hunilor 15, 17, 19—21, 73, 105

Iafet 14, 20, 73, 146, 188
Iafet ibn-Ali 82
Ibn-al-Adim 137
Ibn Fadlan 33—47, 52, 76, 79, 93, 95, 103, 118, 128, 137, 155, 213, 216—217, 222
Ibn Hassul 137
Ibn Hawkal 46, 50, 51 (notă), 55, 57 (notă), 75, 129—131, 214, 216—217, 190
Ibn Miskawayh 130—131
Ibn Nadim 62
Ibn Rusta 46, 57 (notă), 93—94, 103, 217
Ibraham ben Daud 81, 227, 231
Ibrahim Ibn Iakub 132
idiş, limba, 153, 158, 177—181, 182—185, 223—236
Iehuda ben Barzillai, rabin, 225—228, 231
Iehuda Halevi 79—81, 227—228
Ierusalim 56, 77, 79, 123, 140, 145, 165, 186, 197
Imperiul turcesc de Apus 22—23, 25
Inocenţiu IV, papă, 136
Iordan, rîul, 15, 146
Iosif, rege al (khazarilor), 65—80, 85, 89, 96, 119—120, 188, 225—232
Isaac bar Nathan 71, 78
islam; islamism 11—13, 16 (notă), 23, 25, 27, 28—29, 32, 33, 43, 45—46, 50—52, 58—61, 63, 65, 69, 74, 77, 85, 115—118, 120, 123—125, 129, 131, 133, 139—140, 155, 159, 222, 234
Israel; israelieni 14—15, 186, 207 233—236
Istakhri 18, 45, 47, 50 (notă), 53, 55, 57 (notă), 216—217,

itil, 16, 41, 51—52, 60, 71 (notă), 76, 83, 115—118, 121, 128, 130—131, 136, 139
iudaism 13, 28, 32, 52—53, 57, 62 (notă), 63, 74, 79, 82—83, 85, 102, 122, 125, 132—133, 136, 141, 145, 156, 178, 183, 194—198, 206, 220, 224, 226—228, 233—236

Jacob ben Reuben 82
Jacobs, J. 166 (notă), 199
Jewish Encyclopaedia 52, 156
Jordanes 21 (notă)
Justinian I, împărat, 60, 61, (notă)
Justinian II, împărat, 30—32, 57 (notă)

kabari 18, 50, 101—106
Kahle, P. E. 220—221
Kalonim 167
karaiți 14, 75, 81, 81 (nota) 82, 102, 152—153, 158, 162, 183, 229—230
kara-khazari 18—21
Karidah 21
kavari vezi kabari
Kedrenus 133
Khazaran 51, 60, 130—131
khazari:
origini etnice 11, 14, 18—21, 74;
războaie 11—12, 17, 22, 23—29, 32, 103, 132—134;
convertirea la iudaism 12—13, 28, 32, 52, 57, 58—69, 75—76, 79, 83, 140—141;
căderea imperiului 14, 95—96, 115—121, 128—137;
răspîndirea 14, 145—152, 154—158, 163, 164;
descendenții 14—15, 136—138, 207;
mod de viață 15—16, 33—40, 44—47, 51—52;
limba 19, 183, 184;
arte și meșteșuguri 48—50, 161;
istorici moderni 95, 121, 126—127, 220—224;
Khwarizm 34—35, 51 (notă)
Kiev 17, 78, 95—96, 107, 109—112, 113, 115, 118, 121, 123, 128, 133, 135, 138, 149, 156, 220, 223
kipciaci vezi chipciaci
Kniper, A. H. 151 (notă)
Kokovțov, P. 229—230
Kutschera, H. von 156, 173, 175, 191, 222

Landau 225, 231
László , G. 49 (notă)
Lawrence, A. W. 213
Lawrence, T. E. 213
Lebedias 99—100
Leiris, M. 202
Leon III, împărat, 60
Leon IV, împărat, 12, 27, 60, 85
Leonti., împărat, 30
Lituania; lituanieni 14, 151—153, 155—156, 159, 162, 180, 182, 183, 184

Macartney, C. A. 97, 105, 219, 220
maghiari *(vezi și Ungaria, unguri)* 11, 15, 17, 18, 20, 26, 47, 48—56, 97—106, 115, 147, 148, 157, 161, 163, 178, 219
Mahomed 12, 25, 213
mahomedanism vezi islam
Maiența; Mainz 167—171, 197
Marea Caspică vezi Caspica
Marea Neagră 11, 16, 17, 25, 31, 71 (notă), 87, 90, 91, 107, 108, 116, 135, 152, 153
Marquart, J. 21 (notă), 130
marranos 196—197
Marwan II, calif, 28—29, 132
Maslamah ibn-Abd-al-Malik 27
al-Masudi 46 , 50—51, 57 (notă), 60, 63—65, 69, 75, 91—92, 116—119, 154, 213, 216, 217
McEvedy, C. 91
Menahem ben-Saruk, 70—71, 225, 231
Metodiu, Sînt, 83
Mieses, M. 171, 173, 175—178, 179—180, 224
Mihail III, împărat, 83, 107
Minorsky, V. 57 (notă), 132 (notă)
mongol, Imperiul; mongoli 17, 56, 129—131, 132, 136, 145 148—149, 154, 161, 162, 199—200.

Mosul 17, 27, 140
Muqaddasi 47, 131
musulmani vezi arabi; islam; islamism

Neagră, Marea vezi Marea Neagră
Nestor 219—220
Nipru, rîul, 17, 76, 89, 90, 96, 98
Nizami 135
Novgorod 90, 95, 96, 108, 128

Obadia, rege, 75—76, 85, 102
Obolensky, D. 29
Olga, prințesă a Kievului, 92, 110—113, 120, 122
omaiazi 28, 65
Ouseley, Sir W. 55 (notă), 214

Palestina 67, 140, 194, 197, 209, 223, 233
Pannonia 50, 102, 104, 148
Paszkiewicz, H. 108
Patai, R. 189, 192
pecenegi 11, 19, 42, 98, 103—106, 105, 127, 130, 148
Persia, persani:
  regatul 18, 23—25, 28, 33, 127;
  izvoare (surse) 20, 76, 135, 214 (notă), 215, 217;
  cultura și artele 29, 48—49, 161;
  drumul comercial 47;
  karaiți 75;
  evrei 140—141, 175—176, 227
Petachia, rabin, 80—81, 135, 153
Poliak, A. N. 14, 62—63, 136, 150, 156, 160, 162—163, 183—185, 188—189, 223—224, 230, 231, 236
Polonia; polonezi; poloni 14, 62, 75, 113, 150, 151—162, 166, 167, 172, 173, 175—176, 180—187, 189, 191, 192, 198, 203, 224, 235
Porfirogenetul vezi Constantin VII
Priscus 20—21, 33
Prochownik, A. 151, 163

Reinach, Th. 195
Renan, E. 198
rhus, neamul, 33, 39—40, 44, 47, 77, 88, 91—99, 101—104, 107—111, 112—113, 115—122, 126, 130—135, 149, 218
Ribakov, 229
Ripley, W. 190, 199—200, 206
Roman IV, Digenis, împărat, 128
Roman, împărat, 60, 66
Roth, C. 166, 185—186
Rurik, prinț, 92, 96, 107, 108, 112
Rusia, ruși 11, 96, 98, 105, 149—151, 152 (nota), 155, 183, 184, 198, 235;
  izvoare (surse) 12, 215, 219—220;
  și khazarii 14, 75, 95, 119—120, 121, 127, 132—135, 138—139, 145;
  primele așezări 39 (notă), 93;
  și Bizanțul 107—114, 124—127, 133;
  religia 108—110, 113, 121—125, 181

Saadiah, Gaonul 81, 189
Samandar; samandari 22; 27, 46, 51, 130
Sarkel 44—45, 71 (notă), 87—88, 95, 98, 121, 126, 130, 149, 155
sasanid, Imperiul, 25, 49
Sava, G. 151 (notă)
Schechter, S. 78
Schram, A. 177
sefarzi; sefarditi 173, 184, 188, 192, 195—196, 200, 223
Shapiro, H. 193, 205
Sinor, D. 85
sionism 63, 72, 79
Siria 25, 28, 140, 194
Smith, H. 179
Solomon bar Simon 168—169, 171
Solomon ben Duji 140
St. Julien 53
Sveatoslav, prinț al Kievului, 92, 113, 115, 120—121, 129—130

Ștefan Báthory, rege, 154
științ 158—163, 181—182, 186

al-Tabari 86
Teodosie II, împărat, 20
Teofan 24
Teofil, împărat, 87
Tiberiu III, împărat, 31

Tiflis 23—24, 49
Tours 12, 27
Toynbee, A. 48, 89, 98, 101, 108, 112 (notă), 121, 126—127, 196, 218, 220
Transcaucazia 28, 68
Turcia; turci; turcesc; turcic 25, 128, 137, 222, 233;
etnic 11, 18, 130, 133, 137, 156, 208, 226;
limba 19, 101, 183;
triburi 22—24, 33, 38, 53, 56, 74, 91, 97, 102—103, 105, 127—128, 153, 161;
izvoare 40 (notă), 215;
ținut al așezărilor 152 (notă)

Ucraina; ucraineni 14, 17, 26, 149—150, 152 (notă), 155, 176, 182, 184, 186, 198
uiguri 15, 18, 22, 73
Ungaria; unguri 13—14, 17, 97, 98, 102, 103—106, 113, 115, 128, 136, 146—148, 156—157, 163, 175—178, 185—186, 191, 195
Urali, munți, 17, 46, 97, 106

Valentinian III, împărat, 85
Vasile I, împărat, 60, 61
Vasile II, împărat, 124
Vasiliev, A. A. 106, 108
Vernadsky, G. 108, 125, 138, 219—220
Vetulani, A. 156
vikingi 11, 39 (notă), 88—93, 96, 108, 115, 129, 130
Virchow, R. 192
Vladimir, Sfînt (mare cneaz de Kiev) 113—114, 125—126, 127, 129, 133, 134, 138, 181
Volga, fluviul, 11, 15, 16, 19, 22, 24, 27, 28, 29, 41—42, 45, 47, 51, 71 (notă), 73, 81, 83, 87, 90, 92, 93, 94, 103, 115—114, 120—121, 130, 132, 136, 146, 148—149.

Weingreen, J. 231 (notă)
Worms 167—171, 197

Yakubi 20—21
Yakut 217

Zaharia, „retorul", 20
Zajaczkowski 131—132
Zeki Validi Togan, A. 33 (notă), 39—40, 45 (notă), 53, 56, 95, 217, 222
Ziebel 23—24

CUPRINS

Cuvînt înainte de J. C. DRĂGAN 5

PARTEA ÎNTÎI **ÎNĂLȚAREA ȘI DECLINUL KHAZARILOR**

I. Înălțarea 11
III. Convertirea 58
III. Declinul 85
IV. Prăbușirea 115

PARTEA A DOUA **MOȘTENIREA**

I. Pribegia 145
II. De unde veneau? 164
III. Interferențe și curente contradictorii 175
IV. Rasă și mit 188

ANEXE

Anexa I Notă asupra ortografiei 213
Anexa II Notă asupra izvoarelor 215
Anexa III „Corespondența khazară" 225
Anexa IV Cîteva implicații: Israelul și diaspora 233

NOTE 237
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ 244
INDEX 249